

بانا دوقور بيلدير
+
ده ده نوزاقورد
ساقلمار

Bilig bil, kişi bol, bedügil özüy,
Ya yıldı atangıl, kişide yıra.

Bilgi bil, adam ol, kendini yükselt,
Ya da hayvan adını al, insanlardan ıraklaş.

BALASAGUNLU YUSUF

Bu eserin 5846 sayılı Kanuna göre bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
TÜRK DİL KURUMU'na aittir.

1. Baskı : 1972
2. Baskı : 1988
3. Baskı : 1995

ISBN 975 - 16 - 0694 - 2

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 340

900. Yıldönümü Dolayısıyla

کوتادغۇ بىلىگ
ئىنچىلىمىسى

KUTADGU BİLİG İNCELEMESİ

A. DİLÂÇAR

Yükseköğretim Kurulu Matbaası'nda basılmıştır. Ankara - 1995

Bu eserin 5846 sayılı Kanuna göre bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
TÜRK DİL KURUMU'na aittir.

1. Baskı : 1972
2. Baskı : 1988
3. Baskı : 1995

ISBN 975 - 16 - 0694 - 2

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 340

900. Yıldönümü Dolayısıyla

كوتادغو بىلىغى

KUTADGU BİLİĞ İNCELEMESİ

A. DİLÂÇAR

Yükseköğretim Kurulu Matbaası'nda basılmıştır. Ankara - 1995

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	5
ÖNSÖZ	7
AÇIKLAMA	9

I. "KUTADGU BİLİĞ"İN ALT KATMANI ve BALASAGUNLU YUSUF

1. "Kutadgu Bilig" ve Karahanlılar: Hun Türklerinden Karahanlılara	13
2. Karahan'ın anlamı	15
3. Karahanlı devletinin coğrafyası	16
4. Karahanlı devletinin kültür merkezleri	18
5. Balasagunlu Yusuf	21
6. Balasagunlu Yusuf'un felsefe, yönetim, siyaset alanındaki kaynakları	24
7. Balasagunlu Yusuf ve eski Türk dünyası	28

II. "KUTADGU BİLİĞ"İN FİLOLOJİSİ

1. El yazmaları	38
2. "Kutadgu Bilig" yazmalarıyla ilgili kişiler	40
3. Yazmaların okunması	41
4. Uygur alfabesi ve bu alfabe ile "Kutadgu Bilig"	47
5. Karahanlı Türkçesi kılavuzu	50

III. "KUTADGU BİLİĞ"

1. Konusu, vezni, iç bölümleri, ekleri	71
2. Ana konuya giriş	72
Genel giriş: I. - III. baplar	72
Bahar şilri: IV. bap	72
Evren: V. bap	81
Bilgi: VI. bap	82
Dil: VII. bap	82
Bilgisizlik: VIII. bap	83
İyllik: IX. bap	85

Bilgi ile Aklın erdemi: X. bap	87
Yapıtın adı, genel konusu, 4 sahnelik diyalogdaki allegorik kişiler: XI. bap	91
3. Ana konu:	92
I. bölüm: XII. – XXIII. baplar	92
II. bölüm: XXIV. – XXXVIII. baplar	107
III. bölüm: XXXIX. – LXVII. baplar	115
IV. bölüm: LXVIII. – LXXXV. baplar	120
4. Yapıtın sonundaki 3 ek (6521. – 6645. beyitler)	138

IV. "KUTADGU BİLİĞ"İN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Genel konular	145
2. Ahlâk ve din	152
3. İslâmlık, tasavvuf	153
4. Bilgi ve erdemler	154
5. "Kutadgu Bilig" in mesajı	156

V. DÜNYA EDEBİYATI ÇERÇEVESİ İÇERİSİNDE "KUTADGU BİLİĞ"

A. Bir "pendname" ve "hikmet olarak"	158
B. Bir "atasözü" ve "özdeyiş" türü olarak	163
C. Bir "siyasetname" olarak	166
Ç. "Devlet bilgisi" olarak	169
D. Bir "utopia", "devlet romanı" ve "prenslerin aynası" olarak	171

VI. SONUÇ

"Kutadgu Bilig"de faydacılık, olumculuk yararcılık; "divinitas"ın yanibaşında "humanitas"	197
BİBLİYOGRAFYA	199

Metin dışı: 1. Karahanlı devletinin kronolojisi

2. Karahanlılar devletinin haritası

ÖNSÖZ

"Türk Dili"ndeki Önsöz

Türk yazınının ilk üç çağını üç ayrı dine bağlı olarak buluruz: Kök-Türklerde (552-745) Şamanlık; Uygurlarda (747-840) Buddhacılık; Karahanlılarda (932-1212) da İslâmlık. Bunlardan ikincisi Buddha dininden başka Maniciliğe, Hıristiyanlığa da bağlı bulunduğu ve özel yazıya da sahip olduğu halde, pek yaratıcı olamamış, daha çok çeviricilikle geçinmiş ve "Oğuz Kağan" destanının parçacıklarından başka büyük bir kitap ya da yazar adı bırakmamıştır. Bu yüzden Türk yazınının ilk üç büyük yazı anıtını Kök-Türklerle Karahanlılarda buluyoruz: *Orhon Yazıtları*, *Kutadgu Bilig* ve *Kitabü Divanı Lûgati't-Türk*; birincisinin yazarı Kök-Türklerden prens Yoliğ Tiğin, öbürlerin yazarları Karahanlılardan Balasagun'lu Yusuf'la Kaşgar'lı Mahmut. Tarihleri sırasıyla 732, 1069, 1072.

Bu bir mutluluktur: Başlıklar belli, yazar adları belli, tarihler belli. Üçünün de jübile yılları Türk Dil Kurultayı yıllarına rastlaması da başka bir mutluluk: *Orhon Yazıtları*'nın 1200. yıldönümü I. Kurultay yılı, 1932'de; *Kutadgu Bilig*'in 900. yılı, XII. Kurultay yılı, 1969'da; *Kitabü Divanı Lûgati't-Türk*'ün 900. yılı XIII. Kurultay yılı, 1972'de, ki aynı zamanda TDK'nın kuruluşunun 40. yılı olacaktır. Bir üçüncü mutluluğa da işaret etmem gerekiyor. Türk yazınının bu ilk anıtlarının üçü de Atatürk'ün işaretleriyle Türk Dil Kurumunun çalışma programına alınmış ve yayımları birer birer gerçekleştirilmiştir. Bu arada bu dev yazı anıtlarını işleyip bugünkü dilimize çeviren ve şimdi aramızdan ayrılmış bulunan üç emektar arkadaşımızı da burada rahmetle anmak gerekir: Aynı sıra ile Hüseyin Namık Orkun (1901-1956), Reşit Rahmeti Arat (1900-1964), ve Ahmet Besim Atalay (1882-1965).

1 ağustos 1932'de, yurt dışında iken, İstanbul gazetelerinde "Orhon Yazıtlarının 1200. Yıldönümü" başlığı ile bir yazı dizisi yayımlamakla Atatürk'ün beğenisini kazandım. Şu anda bu yazımı kitaplığında, yayımları gerçekleştirilmiş olan bu üç Türk yazı anıtının ve Atatürk'ün gölgesinde yazıyorum. Ömrüm vefa ederse, 1972'de üçüncüsü de böyle olacaktır, İnşallah.

3 nisan 1969 günü, kutlama toplantısındaki konuşmamın önsözü:

Şu anda, en geniş anlamıyla Türk yazınının ilk Müslüman verimi ve Türk dil ve lehçelerinin dünya çapındaki ilk başyapıtı olan *Kutadgu Bilig*'in yazılışının 900. yıldönümünü kutlamak ve bu yapıtı, önünde hiçbir Türkçe örnek bulunmadan, bir

çarpıda meydana getiren Balasagun'lu Yusuf Has Hacib'in yüce adını rahmetle anarak onun önünde sevgi ve övgü ile yükünmek üzere burada toplanmış bulunuyoruz. Gerek *Kutadgu Bilig*'in gerek Balasagun'lu Yusuf'un yalnız duygusal olarak değil, bilimsel gerçeklere göre de ulu ve yüce olduklarının tanıt ve kanıtlarını, bilgim ve gücüm yettiği kadar önünüze sermeğe çalışacağım. Bu şerefli ve törensel görevi bana emanet ettiklerinden dolayı kurumumuzun Yürütme Kuruluna ve Genel Yazmanı-mız sayın Ömer Asım Aksoy'a teşekkürlerimi bir gönül borcu olarak burada bildir-mek isterim.

AÇIKLAMA

Bu kitabı, başlıca, öğrencilerle geniş halk katmanları için yazdım. *Kutadgu Bilig*'i açık bir dille, olduğu gibi tanıtmaktan başka bir çabam yoktur. Tutum ve anlatımımı bu amaca uygun kılarak güç anlaşılır bilimsel çözümlere dalmaktan kaçındım.

"Türk Dili" dergimizin 1969 yılı nisan sayısında çıkan "*Kutadgu Bilig*'in 900. Yıldönümü (1069-1969) ve Balasagunlu Yusuf" başlıklı yazımı, 3 nisan 1969 günü Türk Dil Kurumu salonunda düzenlenen kutlama toplantısındaki konuşmamı ve aynı yılın 21 aralık günü Ankara'da "Mânevi Cihazlanma Cemiyeti" nde aynı amaçla verdiğim konferansı birbiriyle katıştırarak, bunları aynı tutuma göre genişlettim ve *Kutadgu Bilig* metninden çok sayıda ilginç beyitler (atasözleri, "Bahar Şiiri", türlü konularda özdeyişler, lirik parçalar v.b.) seçtim, çevirilerini de ekledim. Her çevirinin ayrıntılı sözlüğünü de vermeyi faydalı bir yöntem bildim.

Başlıca amacım, Türk yazımının bu ilk başyapıtını ve onun büyük yazarı olan Balasagunlu Yusuf'u, 900. yıldönümleri dolayısıyla okurlarımıza tanıtmak, sevdirmek ve yapıyla yazarının büyüklüklerini göstermektir.

Kutadgu Bilig'in bizdeki ilk çevriyazısını ve çevirisini rahmetli Prof. R. Rahmeti Arat 1947 ve 1959 yıllarında verdi. Bu çevriyazı, yapıtın elde bulunan üç el yazmasını denestirmek yoluyla saptanmıştır. Gereksiz karışıklık yaratmamak için, bu çevriyazıyı büyük bir değişiklik yapmadan, aşağı yukarı olduğu gibi burada kullanmayı uygun buldum.* Okunuş farklarını, metin çevirilerinin sonuna eklediğim sözlüklerde gösterdim, e~i, o~u, ö~ü, g~k dalgalanmaları gibi: Örneğin,

* Çevriyazıda pratik amaçla yaptığım ufak değişiklikler, daha doğrusu yalınlaştırmalar, şunlardır:

1. Yazı ile gösterilmemiş sesleri işaretleyen a, e, ı, i, o, ö, u, ü gibi altları noktalı harfleri kullanmamam; é (= kapalı e) harfine yer vermemem; yabancı sözcüklerde ä, İ, ð, ù gibi uzun vokalleri ayırt etmemem.

2. ng (= نگ, *ج) "digraf"ını hep gerçek ses değeriyle ŋ harfi ile göstermem.

3. Üstleri işaretli ğ (= kalın g) ve ğ (= sızcı g, γ) harflerini kullanmamam, ince g'yi (= گ) de bu araya katmam; kalın q (= ق) ile ince k'yi (= ك) de hep k harfi ile karşılammam.

4. dh/z/ð (= ذ), w/v/β (= و), k/q (= ق), ş (= ص), d/z (= ض), t (= ط), z (= ظ), s (= ث), θ, ث, * (= .), '(= ع) gibi harflere yer vermemem.

Buna karşılık yabancı asıllı sözcüklerde geçen j (= ج) h (= ح) ve l (= ل) ses değerlerini göstermeyi doğru buldum. Bu sesbilgisi incelekleri, yazımın "Karahanlı Türkçesi Kılavuzu" bölümünde gösterilmiştir.

yel~yil (= yel), *etmek~imек* (= düzenlemek), *termek~irmek* (= dermek), *odumak~udumak* (= uyumak), *todu~tadı* (= bütün), *örüğ~ürüğ* (= ak), *küvez~kövez* (= kurumlu, kibirli), *yeg~yek* (= şeytan) gibi.

Metin çevirisinde, bunu amacıma uygun kılmak zorunluğu ile karşılaştım. Prof. Rahmeti her halde "edebî zevk" sağlamak amacıyla, çevirisini bize "sözlüksel"den (lügavî) daha çok "anlamsal" (mealen) olarak vermiştir. Elinizde bulunan bu yapıtta ise öğretici bir amaç güdüldüğü için, çeviride sözcüklerin tam karşılığını vermeyi "edebî zevk"ten yeğ saydım. Örneğin, 4967. beytteki *yaradı bu dünya iri hem kuzı sözü*nü sayın profesör Türkiye Türkçesine "dünyanın her tarafı ışıklara boğuldu" diye çevirmiş, benim çevirimde ise "ışık dünya, güneş gören yeri de görmeyeni de" denmiş, alttaki sözlükte de "*yarumak* = ışımak, *ir* = güney, güneşli yer, *kuz* = kuzey, güneş görmeyen yer" açıklaması yapılmıştır. Başka bir yerde (552. beyt), *saña teğse beglik ulugluk oka, kiçiglik anuk tut örüñ bolguka* sözünü Prof. Rahmeti lehçemize şöyle çevirmiş: "sana beylik ve büyüklük erişirse, bu devlet içinde saç ve sakalın ağarması için, kendini küçük tut ve mütevâzî ol." Ben ise şöyle demişim: "sana erişirse beylik, ululuğu anla; alçak gönüllükle hazırlan ağarmaya"; alttaki sözlükte de şu açıklamaları yapmışım: *teğmek* = değmek, erişmek, *okmak / ukmak* = anlamak, *kiçiklik* = küçüklük, alçak gönüllülük, *anuk tutmak* = hazırlanmak, *örüñ / ürüñ* = ak, *örüñ bolmak* = ağarmak. Yine sayın profesör 6531. beytteki *hazânımu tüşüttüm*'ü "hazânımı uğrattım" olarak Türkçemize çevirmiş, benim çevirim ise şöyledir: "sonbaharımı çiğnedim", açıklamam da şöyle: "*hazân* (Farsça) = sonbahar, güz, kurumuş, dökülmüş yaprak, *tüşütmek* = üstüne basmak, çiğnemek". Yapıtta geçen gökbilim terimlerini Prof. Rahmeti, Türkçemizde şöyle karşılamıştır: 5676 ve 6220. beyitlerde *Yıldırık*'ı Yıldırık, *Adğır*'ı da Aygır, 6220. beytteki *Yütiken*'i Yedi-Kardeşler, 6221. beytte de *Erentir*'i Erentir. Ben bunları Türkiye Türkçesi terimleriyle karşılamışım: *Yıldırık* = Öncü (Lat. Procyon), *Adğır* = Akyıldız (Lat. Sirius), *Yütiken* = Büyük Ayı (Lat. Ursus major), Yedi Kardeşler, *Erentir* de = İkizler (Lat. Gemini).

Çevirilerim başkalarinkinden daima bağımsız olduğu için, değerlendirmelerimin sorumluluğunu taşımaktayım. Son yıllarda Kök-Türkçe ile Uygur ve Karahanlı Türkçelerinin sözlükbilgisi alanında yeni yayımlar ortaya konmuş, bunlar *Kutadgu Bilig*'de geçen sözcüklerin gerçek anlamına da ışık tutmuştur. Bunlardan birini özellikle burada anmak isterim: 1969'da, Sovyet Bilimler Akademisine bağlı Dilbilim Enstitüsünce Leningrad'da yayımlanan ve Karahanlı Türkçesini de içine alan *Dreventyrskiy Slovar*' (Eski Türkçe Sözlüğü). Okuyana kolaylık sağlamak amacıyla, ben sözlüğümü toplu olarak yapıtın sonuna koymaktansa, onu her çeviri bölümünün sonuna parça parça ekledim.

Kıtap altı ana bölüme ayrılmıştır: 1. "Kutadgu Bilig" in Alt Katmanı, 2. "Kutadgu Bilig" in Filolojisi, 3. "Kutadgu Bilig" 4. "Kutadgu Bilig" in Değerlendirilmesi, 5. Dünya Edebiyatı Çerçevesi İçerisinde "Kutadgu Bilig", 6. Sonuç.

Birinci bölümde Karahanlı devletinin coğrafyası, tarihi ve kültürü, Balasagunlu Yusufun kişiliği, kaynakları ve eski Türklerle olan ilişkisi ele alınmıştır.

İkinci bölümde *Kutadgu Bilig*'in el yazmaları, ilk okuma denemeleri* ve Uygur yazısı üzerine bilgi verildikten sonra, ilk Türkçe deneme olarak, Karahanlı Türkçesinin bir gramer özeti yapılmıştır. Bu geniş özet, yapıtta yer alan sözcük açıklamalarını destekleyip tamamlamak ve okurların Karahanlı Türkçesini gereği gibi anlamasına yardım etmek amacıyla konmuştur.

Üçüncü bölüm *Kutadgu Bilig*'in tam çözümlenmesini ele almıştır. Başta tür-lü konularla ilgili bulunan ve XI. baba kadar süren öğretici parçalar, özdeyişler seçilerek dilimize çevrilmiştir. *Kutadgu Bilig*'in ana bölümü tartışmalı diyalog biçiminde olduğu için, hikâyenin 3. ve 4. bölümlerini sahne yazısı kalıbına dökmek faydalı görülmüştür.

Dördüncü bölüm, *Kutadgu Bilig*'i dünya edebiyatı çerçevesi içerisinde gereği gibi değerlendirmek amacıyla ahlâk, hikmet, "pendname", özdeyiş, "siyasetname", "düsturname", ütopyalar, devlet kuramı ve felsefesi, yasa ve yönetimle ilgili başlıca yabancı yapıtlarla denestirilmesine değinilmiştir. Bu yolda bir kılavuz olmak üzere, birçok ünlü yabancı yapıtların konusu özetlenmiş, başkalarının konuları kısaca açıklanmış, kimi yapıtlar için de kısa bibliyografya bilgisi vermekle yetinilmiştir.

Altıncı bölümde Balasagunlu Yusuf'un asıl amacını, onun, terimin klasik anlamıyla bir humanizmacı olduğunu belirtmeğe çalışılmıştır.

Kutadgu Bilig'le ilgili özlü bir bibliyografya, harita ve bir Karahanlı devleti kronolojisi bu yapıtı tamamlar.

Bu yapıt, *Kutadgu Bilig*'i halkın kolaylıkla anlayabileceği bir duruma getirme denemesi olduğu için, oldukça ağır bir sorumluluk taşımaktadır. Yukarıda belirttiğim gibi, amacım, Türk kültürünü kısa bir süre içerisinde doruklara kadar yükseltmiş olan Karahanlı devletini, Balasagunlu Yusuf'u, *Kutadgu Bilig*'i ve genellikle güzel ve zengin Karahanlı Türkçesini sevdirmektir. Saygım ve hayranlığım büyük olan ilk ansiklopedicimiz Balasagunlu Yusuf'u doğru anladığımı ve tanıttığımı sanıyorum. Sayın okurularım da yapıtımı gözden geçirdikten sonra bu kanışa varırlarsa, emeğimin boşa gitmemiş olduğunu tamtlamış olacaklar.

A. Dilâçar

* Bu bölümde verilen resimlerden von Hammer'le ilgili olanlarını Graz Üniversitesinden Prof. Dr. Franz Sauer göndermiştir. Gerek ona gerek Hammer - Purgstall - Gesellschaft'a burada teşekkürlerimi bildirmeği bir borç bilirim.

I. "Kutadgu Bilig"ın Alt Katmanı ve Balasagunlu Yusuf

1. "Kutadgu Bilig" ve Karahanlılar: Hun Türklerinden Karahanlılara

Kutadgu Bilig, Türklerin Karahanlı, İlihanlı ya da Hakani denilen devleti zamanında, 1069 yılında, Balasagunlu Yusuf'un yazdığı önemli ilk Müslüman yapıtıdır.

Karahanlıların, Asya Türklerinin XIV. yüzyıla kadar kurdukları devletler arasındaki yeri, şu tabloda kolayca anlaşılabilir:

Hunlar (Asya: M.Ö. 220-M.S. 216; Avrupa: 374-496), Tabgaç ya da T'o-pa'lar (436-557), Kök-Türkler (552-745), Kutluklar (681-745), Türkesler (690-766), Uygurlar (747-840), Karluklar (766-932), Karahanlılar (932-1212), Harezm-liler (1172-1231), Çağataylılar (1227-1530; dil olarak: XIX. yüzyıl sonuna kadar).

Türk kağanlarının ilk Müslüman soyu olan Karahanlıların türeyişini türlü Türk köklerine bağlamak isteyenler olmuştur. Kimine göre onlar T'u-kiuc Türklerinden, başkalarına göre Uygur Türklerinden, Yağma Türklerinden, Çiğil Türklerinden, Karluk Türklerinden, Karluk-Yağma karışımından, ya da Türkmenlerden türemişlerdir. Bu görüşlerden en doğru olanı, genel kanıya göre, Karluk görüşü olsa gerek. Karluk Türkleri 747-840 yıllarında Uygur birliğine bağlı bulunuyorlardı. Buna göre, eğer Karluk-Karahanlı görüşünü kabul edecek olursak o zaman Karahanlılar çağını, öncesiyle birlikte, şu bölümlere ayırabiliriz: 1. Uygur-Karluk birliği: 766-840; 2. İslâmdan önceki Karluk ya da Karahanlı devleti: 840-932; 3. Müslüman Karluk ya da Karahanlı devleti: 932-1212.

840 yılında Uygur-Karluk birliğinin çökmesi üzerine İslâmdan önceki Karahanlı devletini kuran Kül Bilge kağandır. Bunun ardısı Bazir kağan olmuş, bir süre sonra tahtı Abdülkerim Satuk Buğra Karahan'a geçmiştir (ölm. 955). Satuk Buğra Karahan'dan çok önce, 705-715 yıllarında, Arapların Horasan (kuzeydoğu İran) valisi Kuteybe ibn Müslim, batı Türklerinin On-Ok devletine saldırmış, Mavera-ünnehir (Transoxiana)'e kadar sokulmuş, sonra Araplar 751'de Talas savaşında Çinlileri yenilgiye uğratmış, 776'da İli ve Çu ırmaklarının vadilerine girmiş, 792'de ve 806'da Karahanlılarla çarpışmış, 960 sıralarında da Türklerden ilk olarak Kar-

luklara İslâmlığı kabul ettirmiştir. Ne var ki, menkıbelere göre, Karahanlılarda İslâmlık, Kaşgara sığınmak zorunda kalmış olan Sasanlı Prens Nasr'ın etkisiyle, yukarıda anılan Abdülkerim Satuk Buğra Karahan zamanında, 932'de kabul edilmiştir. Buradaki Türkler daha önce Buddha'cı (Burkancı) idiler. *Kutadgu Bilig*'de "Burkan'ın evini yak, yık, orada mescit ve cemaat meydana getir" denmesi bunu tanıtlar.

Satuk Buğra Karahan'ın ardası Süleyman Han'dan sonra Harun el-Hasan Buğra Han (ölm. 992) tahta çıkmış, İlig Nasr bin Ali 999 yılında Buhara'yı ele geçirmiş ve burada Samanhoğullarının saltanatına son vermiştir. Bu arada Karahanlıların batı komşuları olan İran'daki Samanhoğulları (874-999), 999 ile 1003 yılları arasında yurtlarından kovulduktan ve Türk asıllı Gazneli Mahmut (970-1030) tahta oturduktan sonra, Karahanlılar bu sınırı güvenliğe kavuşturmuş ve o sıralarda, Harun el-Hasan Buğra Han'ın ardası olarak Kaşgar'da hüküm süren Yusuf Kadir Han (hük. 1014-1024; ölm. 1032) Gaznelilerle bir antlaşma yapmıştır. Ne var ki, Kadir Han'ın, birliği koruma yolunda gösterdiği çabaları boşa çıkaran oğulları 1047'de Karahanlı devletini paylaşmışlardır. Kaşgar'da Kadir Han'ın büyük oğlu, prenslik çağında Buğra Tiğın denilen Süleyman Arslan Han; kuzeyde Talas, Şaş ya da Çâç (Taşkent) ve İsficab bölgesinde Kadir Han'ın ikinci oğlu, prensliğinde Yağan (fil) Tiğın denilen Mahmut Buğra Han (ölm. 1074); orta bölgede bulunan Uzgand ya da Özkend'de (Fergana bölgesi) de hanım iki küçük oğulları Tuğrul ile Harun. Kaşgar'da Süleyman Arslan Han 1056 yılına kadar hüküm sürmüş, yerini oğlu Hasan bin Arslan'a (tam adı ve sanı ile: Hakan Tavgaç Uluğ Buğra Kara Han Ebu Ali Hasan b. Arslan Han; ölm. 1103) bırakmıştır. Hasan Buğra Han, Karahanlılar arasında, dürüst yönetimi, bilim ve sanat adamlarını koruması ile kendine olağanüstü bir yer, yurt sınırlarını aşan bir ün sağlamış ve o çağlar için Türklerin Harunü'r-reşidi, Carolus Magnus'u (Charlemagne) olmuştur. Kendi gününde *Kutadgu Bilig*'den başka, Kaşgarlı Mahmut'un *Kitabü Divanı Lügat-i Türkü*' (1072), ve İmam Abdülfettah Abdülgafar b. el-Hüseyn el-Alma'î'nin (ölm. 1093) *Tarih-i Kaşgarî*'si yazılmıştır. Türklerin ilk dünya haritası da Kaşgarlı Mahmut'un *Divan*'ında çıkmıştır. Karahanlılar çağı şairlerinden Emir Arslan Hoca Tarhan'ı, Emir Seyfeddin'i, Karahanlı Türkçesinde yazılı yapıtlardan da Yüknekli Edip Ahmed'in XII. yüzyıl sonunda ya da XIII. yüzyıl başında mütekarib vezninde yazdığı "Atabetü'l-hakayik" (Gerçeklerin eşigi) adlı öğretici şiiri, ayrıca elimizde bulunan birkaç *Kur'an* tefsirini de burada anmak gerekir. Sayram'da doğup Yesi'de yaşamış olan, "Divan-ı hikmet" yazarı ve Türk tasavvufunun kurucusu Ahmet Yesevî (ölm. 1166) de bu çağın adamıdır.

Hasan Buğra Han'dan sonra, Karahanlılar devleti birkaç kağan daha görmüş, sonuncular, doğuda III. Mehmet Han (ölm. 1211), batıda Mehmet Han (ölm. 1182 sıraları), ortadaki Fergana bölgesinde de Osman Han (ölm. 1212) olmuşlardır. Doğudan gelen Moğol asıllı Kara-Ûıtay'lar (K'i-tan) Karahanlı devletini 1212'de yıkmış, devletin batı bölümü de Harezmîlerin eline geçmiştir.

2. Karahan'ın anlamı

Altay mitolojisine göre, evrenin baş tanrısı "zengin büyük" anlamına gelen Bay Ülgen'dir. O, dokuz katlı bir altın dağın tepesindeki gök sarayında otururdu. İlk adamı, okyanusun dibindeki çamurdan yaratarak ona Erlik adını verdi. Bay Ülgen, yaratıkları kayırdığı için ona Kayra Han da denirdi. Karısının adı Hanım'dı; Yaşgan, Karşıt, Bahtagan, Kara, Kuşhan, Kanım ve Yayık adında da yedi oğlu vardı. Bunlardan Kara Han (krş. İngilizlerin Kara Prens'i [Black Prince, 1330-1376]), ışıkla dolu baba ocağından kaçarak karanlık tamuyu barınak edindi. Karşılaştırmalı mitolojiye göre, Kara Han, yıldız tanrılarında biri olup rengi ve başka nitelikleriyle Avrupalıların Saturnus (Arap. Zühal, Türk. Sekendir) gezegeniyle denestirilebilir. Saturnus'a eski Babililer "kara yıldız" demişlerdi. Altay-Türk mitolojisine göre, Ötügen, ana yeryüzü (sonra "kutsal orman"); Uluken de sütnedir. Kut, doğanın ısı (sahibi; sonra "saadet ve bereket" anlamına); Sür, canlıların ve nesnelerin tını (ruhu); Tün de kötü ruhtu. *Yer kudun pardı*, "yer kuttun (bereketini) yitirdi" demektir. Türklerde Kara Han'ın yanı başında bir de Sarı Han (Saruhan) efsanesi vardı. Başka bir efsaneye göre de Kara Han, Moğol Han'ın büyük oğludur.

Efsaneden bilime dönecek olursak, Kara Han, "büyük, baş han" demektir. Çinlilere uyarak, yönler dört renk adıyla anılırdı: kuzey = kara; güney = kırmızı; doğu = gök (mavi); batı = ak. Türk kağanlarından kuzeyde oturana "büyük han" sayılırdı. Türk töresine göre *kara* sanı, "büyüklük, yükseklik, başatlık" anlamını verir olmuştur. *Karahan*'a anlamdaş olarak *İlek-han* ya da *İlig-han* sanı da kullanılırdı. Büyüklük sanı olarak *Kara* adı, çok kez öz adlara da takılırdı: Kara Temür, Kara Buga, Kara Soñay, Kara Togma, daha sonları Kara Yusuf, Kara Osman, Kara Vasif, Kara Bekir; boy adlarından, yönlere göre Ak Koyunlu, Kara Koyunlu (ongun, yani totem, kavramı da buna karışmıştır); yer adlarından Ak Terek, Kara-Ordu v.b. gibi (burada yön kavramına uyulmuştur).

Eski Türklerde 12 Zodyak burcuna şu hayvan adları verilmişti: ejder, kaplan, inek, domuz, maymun, sıçan, it, kurbağa, yılan, horoz, at, tavşan (Oniki hayvan takvimine göre: sıçan [sıçan], ud [sığır], bars [pars], tavşan [tavşan], lu [ejder] yılan, yond [at], koy [koyun], biçin [maymun], taguk [tavuk], it, tonguz [domuz]). Bunların yanıbaşında ongun sayılan birkaç hayvan adı da vardı: Arslan, buğra/boğra (deve aygırı), yağan (fil), böri (kurt) gibi. Karahanlı kağanlar Arslan ve Buğra ongun adlarını almasıyla olarak kullandılar: Örneğin, Süleyman Arslan Han (prensliğinde: Buğra Tiğın), kardeşi Mahmut Buğra Han (prensliğinde: Yağan Tiğın), Süleyman Arslan Han'ın oğlu Hasan Buğra Han, Buhara'yı ele geçiren Nasr'ın oğlu İbrahim Buğra Han (prensliğinde: Böri Tiğın).

Karahan sanının duygusal bir yorumu da vardır. Ben bunu 1932'deki I. Türk Dil Kurultayının açılışından bir gün önce Atatürk'ün yüce katında işittim. 25 Eylül günü öğleden sonra Dolmabahçe Sarayının üst katı salonunda hazırlayıcı kurul-

dan birkaç kişi Atatürk'ü çevrelemiş, ertesi günkü Kurultayın düzenini görüşüyorduk. Biraz sonra, Kurultayın birinci söylevini yapacak olan Samih Rifat Bey, hasta olduğundan sendeleye sendeleye odacıların yardımıyla içeri girdi. Ertesi günkü söylevini bir kez Atatürk'e okumak istiyordu. Oturdu, okumağa başladı, birkaç satır sonra *Kutadgu Bilig*'den söz ederek *Karahan* sanını şöyle açıkladı: "Karahan adı Türkler arasında hükümdar hanedanlarına mensup olmayan ve halk içerisinde yetişen devlet başkanlarına verilen bir sandır. Bildiğimiz Oğuz destanı Oğuzun babasını işte böyle bir Karahan'da bulur. Osmanlı padişahlarına eskiden

*Osman Kayıhan oğlusun,
Oğuz Karahan neslisin*

derlerdi." Atatürk, "hanedana mensup olmayan ve halk içerisinde yetişen" sözünü işitince gözleri parladı, bize baktı. Prof. Ragıp Hulusi, *Kutadgu Bilig*'de halk tabakasına *kara budun* denmiş olduğunu hatırlattı, ben de Carlyle ve Emerson kahramanları arasındaki farkı kısaca şöyle anlattım. "Kahramanlar ve Kahraman Kültü" (İng. "On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History", 1841; Reşat Nuri Güntekin bu yapıtı *Kahramanlar* başlığıyla Türkçeye çevirmiştir, 1943) adlı kitabında İskoçyalı Carlyle, kahramanlarını, koyun sürülerine benzettiği halkı gütmek üzere gökten indirilmiş birer aristokrat kahraman olarak şekillendirmiştir. Amerikalı Emerson ise *Temsilci İnsanlar* (İng. "Representative Men", 1850) adlı kitabında kahramanları, bunalm günlerinde ulusun bütün gücünü bir odak gibi kendi özünde toplayan ve bu güçle şaha kalkan, ulusun bağrından doğmuş demokrat bir kahraman olarak tanıtmıştır. Gerek Samih Rifat Beyin, gerek Prof. Ragıp Hulusi'nin anlattıkları Karahan bu tipte bir kahraman olsa gerek" dedim. Atatürk'ün gözleri yine parladı, gerçekte kendisi de bu tipte ve anlamda bir Karahandı.

3. Karahanlı devletin coğrafyası

Karahanlı devletin (932-1212) X-XIII. yüzyıllarda egemenliği altında bulunan topraklarda bugün, Ruslardan ve Çinlilerden başka, Karakalpak, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız ve Yeni Uygur (Türkî ya da Doğu Türkleri denilen Doğu Türkistanlılar) Türkleri, güneyin bir bölümünde de İran asıllı Tacikler yaşamaktadır. Eskiden doğuda, Karahanlılardan önce, Uygur Türklerinin yerleştikleri Kuça, Karaşahr, Turfan, Kara-Hoço, Hoço, Beşbalık v.b. bugün Çin devletin malı olmuş, adları bile değişmiştir: Karaşahr yerine Yenç'i gibi. Bufların da doğusunda bulunan eski Kök-Türk alanında, Orhon ırmağı kıyılarındaki Ordu-Balık (Karakorum), Kara-Balgasun, bugün Moğolistan'ın kuzey bölümlerindedir. Türklerin kutsal Ötüken ormanı ve dağları ise, Ubsa Nor'un (Moğol. *nör* = göl) kuzeyinde, Sovyetler Birliğindeki Tuva Türkleri Özerk Cumhuriyeti ile Moğolistan sınırındadır.

Eski Türk devletlerinin topraklarını doğudan güneybatıya doğru şöyle izleyebiliriz: Kuzeydoğuda Kök-Türk, bunun güneybatısında Uygur, bunun da batısında

Karahanlı devleti. Bu devletin kapladığı topraklar, bugünkü adlarıyla şunlarla çevrili idi: Doğuda, Doğu Türkistanın batı bölümü (Takla Makan çölü ile Tarım ırmağı çanağının batı kesimi); kuzeyde, Cungarya, Ala-Tau (Aladağ), Tarbagatay dağları, Yedisu bölgesi, Balkaş gölü, Kara-Tau (Karadağ), Kızılıkum çölü, Aral gölü; batıda, Karakorum çölü, Amuderya (Oxus) ırmağı; güneyde de Hindistan ve Hindukuş, Pamir, Karakum dağları. Fergana bölgesi bu alanın ortasında bulunuyordu; Sirderya (Jaxarta) ve Tarım ırmaklarının kaynakları ile yukarı kesimleri de Karahanlı toprakları üzerinde yayılmıştı. Yurdun batı bölgesinde eskiden Orta İran topluluklarından olan Soğdaklar (Sogdiana halkı), güneybatısında, yani Buhara'nın güneyinde de Toharistan (Orta İran topluluklarından olan Tohri ya da Tuhrî halkının yurdu) yer almıştı; İran asıllı olmayan asıl Tohar'lar (yerli adı: Tuyre, Çin. Tu-hu-la, Hint. Tuhûra, Yun. Tokharoi) çok daha doğuda, Doğu Türkistanın Karaşahr, Kuça ve Turfan bölgelerinde oturmuşlardı.

1047'deki bölünmeden sonra Karahanlı devleti coğrafyasının durumu şöyle idi: *Batı bölümü*: Meverâünnehir bölgesi ve Fergana bölgesinin bir bölümü; Amuderya'nın bir kolu olan Zereşan üzerinde Buhara, Semerkand; Amuderya'nın yukarı kesiminde Tirmidh; Sirderya'nın orta kesiminde Farab (sonraki adı: Otrâr); aynı ırmağın yukarı kesiminde Andican, Oş, bunun doğusunda da Özkend ya da Uzgand. Devlet merkezi, önce Özkend, sonra Semerkand oldu; ikinci yani yardımcı hakan da Buhara'da oturdu. *Doğu bölümü*: Kuzeyde Çu ile Sirderya ırmakları arasındaki Şaş ya da Çâç (sonraki adı: Taşkent), bunun doğusunda Talas ya da Taraz, kuzeyinde de İsficab; Yedisu bölgesi, Fergana bölgesinin büyük bir bölümü, Kara-Köl'e (Karagöl) dökülen Kaşgar suyu üzerinde Ordukend ya da Kaşgar, bunun güneyinde Yarkend (ikisi de Tarım ırmağının yukarı kesiminde); Issık-Köl'ün (Issıkgöl) batısından çıkan Çu ırmağı üzerinde Kuz-Ordu ya da Kara-Ordu, bunun yakınında da Balasagun (Süyâb); Issık-Köl'ün kuzeydoğusunda, Balkaş gölüne dökülen İli ırmağı üzerinde Almalık; Kaşgar ile Almalık arasında, doğu sınırında Aksu; kuzeydoğuda Cungarya bozkırları, Ala-Köl (Alagöl), İrtiş ırmağı; güneydoğuda Takla Makan çölü ve sınırın yakın Hotan şehri; güney sınırın yakını, Hindukuş ile Karakorum dağları arasında, Gilgit. Bu bölümün merkezi Balasagun şehri idi, ikinci yani yardımcı hakan da Kaşgar'da kimi zaman da Talas'ta oturdu. *Kutadgu Bilig* yazıldığı yıllarda başkent Kaşgar'dı.

Batıda, Karahanlı devletin dışında olarak, Amuderya üzerinde Gurgenc, bunun güneyinde Hive (Harezmi), daha güneydeki Karakum bölgesinde Merv, güneybatıda da Belh şehirleri vardı. Ortaçağın ünlü ipek yolu Karahanlılar yurdunun güney kesimlerinden geçirdi (Kaşgar, Yarkend v.b.).

Bugün bu yerlerden Aral gölü, Gurgenc (şimdi Urgenc) ve Hive, Karakalpakistan'da; Buhara, Semerkand, Şaş (Taşkent), Fergana, Özbekistan'da; Merv, Türkmenistan'da; Otrâr (Fârâb), Türkmenistan-Özbekistan sınırında; Talas ve Balasagun (Süyâb) Kırgızistan'da; Kokand, Özbekistan-Tacikistan sınırında;

Belh Afganistan'da; İsficab, Kuz-Ordu Kazakistan'da; Kaşgar (sonraki adı: K' o şih, şimdiki adı: Su-fu), Çin Türkistanında bulunmaktadır.

4. Karahanlı devletinin kültür merkezleri

Karahanlı devletinin belli başlı kültür merkezleri, batıda Semerkand, Buhara, Fârâb (Otrâr), Çaç ya da Şâş (Taşkent), doğuda da Balasagun (Süyâb) ile Kaşgar şehirleri idi.

Semerkand: İran asıllı Soğdakların eski yurdunda, Zereşan ırmağının yukarı kesiminde, sol kıyıda bulunan bu şehrin tarihi, Büyük İskender'e (M. Ö. 356-323) kadar çıkar. O zamanki adı Marakanda idi. Bu adın kesin bir etimolojisi yapılmamışsa da adın *-kanda* parçasının anlamını biliyoruz *. Çin tarihinin Han çağında (M. Ö. 202-M. S. 220) Semerkand'ın adı Çince Sa-mo-kian şeklinde geçmiş ve K'ang-ku denilen devletin başkenti olmuştur. Bu sürece de şehir, sırasıyla Mani, Hıristiyan ve Buddha dinlerinin etkisi altında kalmıştır. Bu arada Ak-Hun (Hephthalit ya da "Hint-İskit"; yerli dilde: Küşâna) lar bu bölgeyi ve Semerkand'ı ele geçirmiş ve orada bir "tarhan" oturtmuşlardır. 705-715 yıllarında Arapların Horasan (kuzeydoğu İran) valisi Kuteybe ibn Müslim, Maverâünnehir bölgesine sokulduktan sonra, Semerkand da Arapların eline geçmiş, fakat oradaki tarhan vergi ve tutak vererek Kuteybe ile barış yapmıştır. Tarhanın bu tutumunu beğenmeyen halk ayaklanarak onu devirmiş, yerine başka bir tarhan getirmiştir. Yeni tarhanın sert davranışı üzerine Kuteybe, Semerkand'ı uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirmiş, tarhanı atarak yerine bir Arap vali getirmiş, ayrıca askeri birlikler de yerleştirmiştir. Semerkand şehri bu bölgenin İslâmlaştırılmasında önemli bir rol oynamış, Emevî'ler çağı isyanlarla geçmiş, Abbasi'ler bu şehri 819'da İrandaki Samanhoğullarına bırakmıştır. Bunlar, 900 yılına kadar Tahirilerle Saffarilerle çarpışmakla birlikte Semerkand'ı bir kültür, uygarlık ve İslâmlık merkezi haline getirmiştir. 999'da Samanhoğulları devleti Gaznelilerin eliyle yıkıldıktan sonra, Semerkand Karahanlılara geçmiş, 1102'de Karahanlı Arslan Han Semerkand'ı Selçuklulara bırakmak zorunda kalmış, 1141'de şehir Selçuklulardan, Müslüman olmayan Moğol asıllı Kara-Hitay'lara geçmiş, 1209'da da Harzemşahlara buraya sahip olmuşlardır. Semerkand'ın gerek başkent gerek kültür merkezi bakımından doruğa erişmesi, Timur çağına rastlar (1336-1405); Uluğ Bey medresesi 1420 yılındadır. Semerkand

* Soğdak. *kand/kend* = şehir. Türk çevresinde "şehir" anlamına; Eski İrancı *xištra* (*hištra* okunur), Pehlevi. *šadr*, Yeni Farsça *şahr*, Osman. *şehir*; Sanskrit. *pur*, Tibet. *thopkê*, Çin. *ç'eng*, Mancu *kota*, Moğol. *jeo*, Yenisey Ostyak. *kelet*. Kök-Türk ve Uygur Türkçesi *balık* (*balık* = çamur, kale, şehir, krş. *balık*; Uygur. *balık begi* = vali, *balıklık* = şehirlilik). Türkçede *ulus*, asıl anlamı "memleket, ülke, devlet, ulus" olmakla birlikte, "şehir" anlamına da kullanılmıştır, örneğin *Kuz-Ulus* = kuzeydeki şehir. *Şahr*, *kend* ve *balık*'la yapılan yer adlarından örnekler: *Karaşahr*, *İranşahr*, bizde *Akşehir*, *Beysşehir* v.b.; *Yengikend* (= Yeni kent, Yenişehir), *Taşkent*, *Semerkand*, *Özkend* (bu şehirler eski Sogdiana bölgesinde bulunduğu için bu adlarda *kand/kend* kullanılmıştır; Türkçede *kent*'in kullanılması bu çağda başlamıştır); *Ordu-Balık* (= barınak şehir; *ordu* = barınak), *Beybalık*, *Han-Balık* (= kağan şehri = Pekin, Kubilay Han'ın başkenti).

ile Buhara arasındaki bozkırlarda, Zereşan ırmağının kıyıları yakınında, "Türk Meliğinin Şehri" denilen Kökşibagan yıkıklarında Karahanlı çağından kalma bir mescit kalıntısı vardır. Semerkand'da Alp Er Toğan'ın ve Türk kahramanlarının VII - X. yüzyıllardan kalma, pişmiş topraktan yapılmış heykellerinin kalıntıları da bulunmuştur.

Buhara: Bugün Özbekistan'da bulunan Buhara, Eskiçağlarda bir Buddhist şehri idi. Adının etimolojisi (*Buhara* < Sanskrit. *vihāra* = manastır, Çince'deki çevriyazı *Pu-ho*, Soğdakça *Pwγ'r*) bunu tanımlamaktadır. Semerkand'la birlikte Buhara şehri de, İran asıllı topluluklardan Soğdak'ların oturduğu Sogdiana bölgesinde, Zereşan ırmağı üzerinde kurulmuş ve Buddha dinine bağlı önemli bir şehirdi. M. Ö. V. yüzyılda Çinliler Buhara'ya Nu-mi demişler, M. S. 627'de onu yeni adıyla anmışlar ve şehrin Buhar Hüdud denilen prenslerini tanımışlardır. İslâmın yayılışı çağında, 674'te, Araplardan Ubeydullah b. Ziyad buralara kadar sokularak şehri ele geçirmeğe çalışmışsa da başarısız kalmıştır. Bu sıralarda şehirde Soğdakça konuşulduğu halde, Türkleşme akımı günden güne kuvvetlenmiştir. Buhara kralı Bidun ya da Bandun öldüğünde oğlu Tuğşâda çocukluk çağında bulunduğu için, anası Kabaç (ya da Kayıç) şehri 15 yıl yönetmiştir. Araplardan Horasan valisi Kuteybe bin Müslim 710'da şehri ele geçirerek Buhara emirliğini kurmuş, genç prens Tuğşâda bu emirliğe bağlı olarak hüküm sürmüştür, fakat Araplara hoş görünemediği için öldürülmüştür. Tuğşâda'nın oğlu Kuteybe, Araplara baş eğmeye başlamışsa da Buhar Hüdud'ların erki gitgide sönmüş, IX. yüzyılda Buhara önce Tahiri'lere, 875'te de İrandaki Samanhoğullarına geçmiştir. Bu çağda Buhara kalkınmış, Buddha manastırları yıkılarak camiler ve medreseler yükselmiş, şehir, İslâm inceleme ve araştırmalarının önemli bir merkezi olmuş, "Camii's-sahih" in yazarı IX. yüzyılda burada yetişmiş, büyük Türk filozofu İbni Sina da 980'de Buhara'nın Eşşene köyünde doğmuş büyümüştür. Karahanlılardan İlig Nasr b. Ali 999'da Buhara'yı Samanhoğullarından alarak kendi topraklarına katmıştır. Yine Karahanlılardan Arslan Han b. Süleyman, Buhara'yı yükseltmiş, fakat 1141'de, Katwan savaşından sonra, İslâm olmayan Kara-Hitay'lar Buharaya sahip olmuşlardır.

Fârâb (Otrâr) : Bugün Türkmenistan'ın Özbekistan sınırı yakınındaki Karakum bölgesinde Sirderya ırmağının sağ kıyısı yakınlarında bu adı taşıyan bir kasaba, ırmağın tam kıyısında da Fârâb-Pristan adında başka bir kasaba vardır. Eski Fârâb'ın yeri ise yığılı halinde, Sirderya'nın sağında, 10 km uzakta bulunmaktadır. Farsçada bu şehre Pârâb, daha sonra Bârâb denmiş, son olarak da Otrâr adını almıştır. Farab bölgesinin merkezi eskiden Kadar (ya da Kadir) denilen şehirdi ve büyük camisiyle ün kazanmıştı. İslâmlık buraya Samanhoğulları çağında, yakınındaki İsficâb (bugünkü Sayrâm) şehri ele geçirildikten (840) sonra girmiştir. Büyük Türk filozofu Farabî, 870 yıllarında, Türk yurdu olarak tanınan Farab bölgesinin berkitilmiş Wasiç kasabasında doğmuştur.

Çaç ya da Şâş (Taşkent): Sirderya'nın sağ kollarından olan Çirçik ve Kales çaylarının suladığı bir vahada bulunan bugünkü Taşkent'in eski adı Çaç'tı. Dille-

rinde ç sesi bulunmadığı için, Araplar bunu Şâş'a çevirmişlerdi. Çinliler de kendi çevri yazılarıyla bu adı Çö-çi, Çö-şi ya da sadece Şi şeklinde kaydetmişlerdir. Fakat Çin kaynaklarında şehrin en eski adına Yu-ni olarak rastlıyoruz. Şi, Çince "taş" anlamına geldiği için, XI. yüzyılda şehrin adı Taş-kend'e çevrilmiştir. İslâmdan önce bu bölge birden çok küçük beylerin elinde idi. Araplar uzun çarpışmalardan sonra burasını ele geçirdiler, ondan sonra da Târband ya da Turarband merkezinde Türk asıllı melikler oturmuş, ara sıra Çinliler de bölgeyi egemenlikleri altına almışlardır. 751 yılında Çinli vali Türk asıllı Şâş melikini öldürünce, oğlu Arapları yardıma çağırmış, Horasan valisi Abdurrahman b. Müslim'in emriyle Ziyad b. Salih aynı yılda Talas (ya da Tarâz, bugün Talas ırmağı üzerindeki Evliya-Ata) yakınlarında Çinlileri yenilgiye uğrattıktan sonra şehri almış ve buralara İslâmîliği iyice yerleştirmiş, Çinlilere ve onlara bağlı bulunan ve Müslüman olmayan Türklere karşı bir sur yaptırmıştır. Fakat 806'da Türkler şehri ele geçirmişlerse de Araplar 813'te bunu geri almışlardır. 819'da şehir Samanhoğullarına geçmiş, bölgenin başkenti Binkath olmuş, Şafii bilgini Ebubekir el-Kaffalü's-Şâşî (ölm. 975) Şâş'ta gömülmüştür. Şâş, 996'da Samanhoğulları'ndan Karahanlı Türklere geçmiş, XI-XII. yüzyıllarda Sırderya'nın sağ kıyısındaki Banâket şehri Taşkent'ten daha çok önem kazanmış, daha sonra şehir Moğollara ve Timurlulara geçmiştir. Eski Taşkent bugün bırakılmış, yerine Yeni Taşkent parlamış ve Özbekistan'ın merkezi olmuştur.

Baläsagun (Süyâb): Baläsagün, Baläsakün ya da Waläsakün denen bu eski şehrin yeri diye, kesinlikle bilinmiyorsa da, bugünkü Kırgızistan'da Çu ırmağı vadisinde bulunan Frunze (eski adı: Pişpek) başkenti bölgesindeki Ak-Peşin gösterilmektedir. Şehrin VII. yüzyıldan beri var olduğu, Moğolların buna Gübâlik (*goa* = iyi, *bâlik* = şehir) dediği, başka Türkçe adlarının da Kara-Ordu (= kuzeydeki barınak, şehir), Kuz-Ordu (aynı anlam), Kuz-Uluş (aynı anlam), Kuz-Balık (aynı anlam), Kök-Sagun (= mavi, yani doğudaki şehir), daha sonra da Biladi-sagun olduğu anlaşılmaktadır. *Baläsagün*'ün Moğolcada "kale, şehir" anlamına gelebileceği sanılmaktadır. Sonraki çağlarda şehire Süyâb denmiş ve yönetimi Çimkent'in doğusundaki İsficâb ya da Asbicâb'a (bugünkü Sayrân) bağlanmıştır. Mahmut Kaşgarî'nin zamanına kadar (1072), Soğdak dil ve kültürünün önemli bir merkezi olan bu şehri, Türklerce İslâmîğin kabulünden az önce 942'de, o zaman Buddhacılığa bağlı bulunan Karahanlı Türkleri ele geçirmişlerdir. Bunların merkez yurdu, Çu ırmağı üzerinde bugünkü Semir'eçe'nin dolaylarında bulunmuş olsa gerek. Uzun çarpışmalardan sonra, Baläsagun Türkleri İslâmîliği 960-961 yıllarında kabul etmişlerdir. Karahanlıların ilk Müslüman hakanı Satuk Anbülkerim Buğra Han (ölm. 995), Maveraünnehir bölgesini ele geçirirken burasını merkez olarak kullanmıştır. Harun b. Buğra Han (ölm. 992) da 960'ta Baläsagün'u başkent yapmıştır. Baläsagün, Kaşgarlı Mahmut'un 1072-1074 yıllarında ortaya koyduğu haritanın tam ortasında yer almış bulunmaktadır. *Kutadgu Bilig*'in yazarı Yusuf Has Hacib, 1018 yılı sıralarında Baläsagünde doğmuş büyümüştür. 1026'da Karahanlılar Kaşgar hanedanı, Baläsagün hakanı Tugan ya da Togan Han'ı yurdundan atarak, şehri Kaşgar'daki merkeze bağlamış ve bu iki şehir tek bir hakan tarafından yönetilmiş-

tir. 1130'da Baläsagun, Müslüman olmayan ve Moğol asıllı Kara-Hıтай'ların eline geçmiş, Moğol akını zamanında bu şehrin adı kaybolmuştur; son anı, 1210'da Harzemşahlar çağındadır.

Kaşgar (Ordu-Kent): Bugün Çin Türkistanında Su-fu adıyla anılan Kaşgar, (eski adı K'osih) Ata-tağ'dan çıkan Kızılsu'nun kollarından Tümen'in sağ kıyısındadır. Eski Çin kaynaklarında şehrin adı Solek veya Sorak'ın Çince çevriyazısıyla Su-lék, Kaşgar adının çevriyazısı da K'uşa ya da Ka-şa şeklinde geçmektedir. Asıl eski Kaşgar, Tümen ırmağının az ötesinde bir tepe üzerinde, surla çevrili olarak kurulmuştur. Yıkıları bugün de görülmektedir. Çin, Hindistan, batı Türkistan, Afganistan arasında kervan yollarının kavşak noktası olan Kaşgar'ın tarihi M. Ö. 76'da başlar. M. S. VII. yüzyıla kadar burası Mani, Nastur ve Buddha dinlerinin bir yatağı olduktan sonra 640'ta Çinlilerin eline geçmiştir. 670'te Türklerin Karahanlıları da içine alan Karluk boyu Tibetlilerle anlaşarak Çinlileri Kaşgar'dan kovmuş ve orada Türk yönetimi kurmuş, fakat 692'de Çinliler şehri yine ele geçirmişlerdir. 750'de Çinlilerin, Uygur Türkleri ve Tibetlilerle savaştıkları bir zamanda, Karluklar Kaşgar'a girip hükümet kurmuşlardır. Karluk topluluğu 840 yıllarında Uygur Türklerine bağlı kalmış ve Ötüken merkezinden idare edilmiştir. 840'ta Kırgız Türkleri'nin Uygur devletini yıkması üzerine, Karlukların Karahanlı kağan soyu, merkezi önce Baläsagun'da, 893'ten sonra da Kaşgarda bulunan ilk Türk İslâm devletini kurmuştur. Bu merkez değişikliğini hakan Oğulcak yapmıştır. Araplar Kaşgar'a kadar sokulamamış, İslâmîliği Türklere İranlılar getirmiştir. İslâmîliği kabul eden ilk Karahanlı hakanı Satuk Abdülkerim Buğra Han 955'te ölmüş ve Kaşgar'ın kuzeyinde Artış'a gömülmüştür. Bütün yurdun İslâmlaşması Satuk'un oğlu Baytas (İslâmî adı: Musa b. Abdülkerim) zamanında tamamlanmıştır. İslâm Karahanlı devleti çağında doğu bölümünün başkenti olan Kaşgar, büyük bir kültür merkezi olmuş, Baläsagun'la Yusuf *Kutadgu Bilig*'i 1069 da burada Hasan Buğra Han (ölm. 1103) zamanında tamamlanmış, bu yıllarda Kaşgarlı Mahmut *Kitabü Divanı lügati't-Türkü* (1072), İmam Abdülfettah Alma'i de *Tarih-i Kaşgarî*'yi yazarak Kaşgar'ın ve Hasan Han çağının ününü artırmışlardır. Kaşgarlı Mahmut'un bir dilbilgisi kitabı olan *Kitabü cevahir'in - nahvi fi lügati't-Türkî* adlı yapıtı yitiktir. Daha sonra, babası Baläsagun'da kendisi de Almalık'ta doğmuş olan Cemal Karşı 1282'de Kaşgar'da yerleşip *Mülhakati's-sure* adlı eseri yazmıştır. 1032-1205 yılları arasında Kaşgar hakanları öldükleri zaman Tümen ırmağının kıyısındaki türbede gömülmüşlerdir. Kaşgar'ın görkü birdenbire 1130 yılında sönmüş, Müslüman olmayan Kara-Hıтай'lılar bu yılda bir akınlı Kaşgar'dan başka bu devletin öbür şehirlerini de ele geçirmişler, Karahanlılar da 1212'de tarihe karışmışlardır.

5. Baläsagunlu Yusuf

Baläsagun Türkleri 960-961 yılında İslâmîliği kabul ettikten 58 yıl sonra, 1018 yılı sıralarında, aynı şehirde Yusuf adında bir çocuk doğdu. İslâmîlik, yurtta artık iyice yerleşmiş, kök salmış bulunuyordu. İslâma inan bağları sağlam olan anası ba-

bası, Yusuf'u doğru yolda yetiştirmeye çalıştılar. Çalışkan olduğu kadar anlayışlı da olan öğrencileri, her şeye merak edip kısa bir süre içinde ansiklopedik bilgi topladı: Ana dilinden, Arapçadan, Farsçadan ve memleketinde hâlâ konuşulmakta olan Orta İran dillerinden Soğdakçadan başka, geniş dil ve yazı bilgisi de elde etti, Firdevsi'nin *Şahname*'sini, Farabînin ve İbni Sina'nın Arapça felsefe kitaplarını okudu, efsanelere merak etti, aruza, belâgat sanatına, kelâma, İslâm bilgilerine, Türk atasözlerine, folkloruna, devlet örgütüne, felsefeye, Budhacılığa, ahlâka, toplumbilime, matematiğe, astronomiye, hekimliğe, düş yorumu sanatına daldı, ayrıca okçuluk, avcılık, kuşçuluk gibi Türk sporlarını da öğrendi, satranç ve çevgen (İng. polo) oyunlarına da yabancı kalmadı. Bu gerçekleri *Kutadgu Bilig*'i okurken öğreniyoruz. Görüşü, düşüncüsü, usa vurması çok keskin olan Yusuf'un öğrenim ayrıntılarını yakından bilmiyorsak da, felsefe, ahlâk ve toplumbilim alanında aşağı yukarı çağdaşı olan iki Türk filozofunu anlayışla okuduğunu, onların öğretilerini benimseyişini biliyoruz. Bunlardan biri, Farabî (870?-950), ikincisi de Buhara'nın Efsene köyünde doğmuş olan İbni Sina (980-1037) idi. Yusuf'un doğumundan 50-60 yıl önce Farabî bu dünyadan göçmüştü, fakat İbni Sina hâlâ yaşamakta olup Yusuf'un doğduğu zaman, yani 1018 yılı sıralarında Hazer denizinin güneydoğu köşesinde, İran'ın Curcan şehrinde bulunuyordu. Balasagun'lu Yusuf doğrudan doğruya İbni Sina'nın çömezi olup olmadığı bilinmiyorsa da, gerek onun gerek Farabî'nin yazılarını okumuş ve onların görüşlerini benimsemiş olmasında şüphe yoktur. Başka öğretmenlerin yardımı ile kendini yetiştirdikten sonra, *Kutadgu Bilig*'i yazdığı sıralarda, 1068-1069'da, kendini vaktinden önce yaşlanmış, hastamızaç bir kişi olarak buluyoruz. Kitabında verdiği öğütlerde sık sık "az yemek" ten söz açtığına ve "boğazdan hem can girer hem hastalık" dediğine göre, Yusuf'un mide hastalığı çektiği sezilebilir. Doktorlardan da yakınmaktadır Yusuf. O yıllarda Yusuf ancak 50'yi bulmuş olduğu halde, o kendini çok yaşlanmış duymaktadır. "Otuzun topladığımı elli geri aldı, altmış elini değiştirir ne yapacağım?", "gençliğimde ok gibi idim, şimdi yay gibi olmuşum" diye düşünmekte ve yakınmasını şöyle devam ettirmektedir:

Otuz yığmışın yandru aldı elig; negü kılğay altmış tegürse elig?
Otuzun yığdığını geri aldı elli; ne yapacağım altmış değdirir elini?

Negü kıldım erki elig men saña; nelük türdüñ emdi bu öçke maña?
Ne yaptım sanki elli ben sana; niçin bağladım şimdi bu öcü bana?

Tatğ erdi barça yigütlük işim; agu kıldı emdi maña yir aşını.
Zevk idi her gençlik işim; zehir etti şimdi bana yediğim aş.

Kişensiz külündi mañumaz adak; tünerdi yarumaz körügli karak.
Kösteksiz zayıfladı, adım atamaz oldu ayak; karardı, parlamaz oldu gören göz bebeği.

Ay muşuz İdim meñgü tuçı tirig; ölümke törüttüñ bu sansız tirig.
Ey dertsiz Tanrım, ebedi, daimi diri; ölüme türettin bu sayısız dirileri.

Tiler men seniñdin duam bu sözün; tirig tutğıl ança yaşım kıl uzun.
Dilerim ben senden, duam bu sözdür; diri tut biraz, yaşımı kıl uzun.

Señiñdin kolup küç bu söz başladım; tükel kılğuka küç sen ök bir İdim!
Senden isteyerek güç, bu söze başladım; tamamlamak için güç sen akıl ver Tanrım!

Kadıñ teg bodum erdi, ok teg köni tüz; ya teg egri boldı, eğildim tojtıtım.
Kayın (ağacı) gibi idi boyun, ok gibi doğru düz; yay gibi eğri oldu, eğildim büküldüm.

SÖZLÜK

yandru almak = geri almak
negü kılğay = ne yapacağım
tegürmek = değdirmek
elig = 1. elli, 2. el
erki = belki, sanki
nelük = niçin
türmek = dörmek, bağlamak
emdi = imdi, şimdi
maña = bana
tatğ = tat, zevk
barça = her
agu = ağ, zehir
kişen = bağ, köstek
külmek = eli ayağı zayıf olmak
mañmak = adım atmak
adak = ayak
tünermek = kararmak
yarumak = parlamak
körügli = görür
karak = gözbebeği
muşuz = dertsiz
İdi = sahip, Tanrı

meñgü = bengi, ebedi
tuçı = daimi
tirig = diri
törümek = üretmek, yaratmak
sansız = sayısız
tilemek = dilemek
seniñdin = senden
tutğıl = tut (emir kipi)
ança = biraz
kolmak = dilemek, istemek
küç = güç
tükel = tamam
tükel kılmaq = tamamlamak
birmek = vermek
ök/ög = akıl
kılğuka = kılmağa
kadıñ = kayın (ağacı)
teg = gibi
bod = boy
ya = yay
tojtımek = eğmek, eğilmek, bükülmek.

Balasagun'lu Yusuf *Kutadgu Bilig*'i Balasagun da yazmağa başladı, 1068 yılında memleketinden ayrılarak Doğu Karahanlı devletinin merkezi olan Kaşgar'a gitti. Orada da bir buçuk yıl çalıştıktan sonra, 1069 (Hicri 462) yılında bunu tamamlayarak, günün hükümdarı olan, Süleyman Arslan Han'ın oğlu Hakan Tavgaç Buğra Kara Han Ebu Ali Hasan'a (hük. 1056-1103) sundu. Hakan yazıyı beğendi, ödül olarak da Balasagun'lu Yusuf'a *has hâcib* ("mabeyinci", sonraki yazarlara göre *ulug has hâcib*, yani "baş mabeyinci", Fr. grand chambellan, Alm. Oberhofmarschall) adını verdi. Arapça olan bu sanın Türkçesi *tayayü*'dür.

Balasagun'lu Yusufun, çağdaşı olan ve o yıllarda Kaşgar'da yaşamakta olduğu akla gelen *Kitabü Divanı lûgati't-Türk* (1072-1074) yazarı, hakan ailesinden Mahmut'u tanımış olduğunu gösterir bir belge yoktur. Ne *Kutadgu Bilig*'de ne de *Kitabü Divanı lûgati't-Türk*'te Yusuf'la Mahmut'un birbirinin yaptığını görmüş

olduklarını tanımlayan bir bilgiye rastlanamamaktadır; başka kitaplarda da aranan tanımlı bulamıyoruz. Kaşgarlı Mahmut da Balasagun'lu Yusuf gibi ansiklopedist bir bilgindi. Bu tipte bir sözlük olan *Kitabü Divanı lügati't-Türk*, dil, lehçe bilgisi, edebiyat, etnografya, folklor, tarih, coğrafya, mitoloji alanından toplanan bilgi ile doludur. Türkçeci olduğu kadar Türkçü de idi o. Kitabının ilk satırlarında şöyle demektedir: "Yüce Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın Hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi... Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur" (Besim Atalay çevirisi, cilt I, s. 3-4). 1072'de *Kitabü Divanı lügati't-Türk*'ü yazmağa başlayan ve onu 1074'te bitirip Bağdat'ta Abbasi halifesi Ebul Kasım Abdullah'a sunan Kaşgarlı Mahmut'un, Balasagunlu Yusuf 1068'de Kaşgar'a vardığı zaman Bağdat'ta bulunmuş olabileceği akla gelebilir.

Kutadgu Bilig'i Türk hakanına sunduğu zaman Balasagun'lu Yusuf sağlıklı sarsılmış, gözü zayıflamış, ihtiyarlıktan ve dermansızlıktan yakından, 50'sini henüz geçmiş bir adamdı. Ondan sonra fazla yaşayamamış olsa gerek. Hakan Hasan Buğra Han 1103 yılına kadar tahtta bulunduğuna göre, Balasagun'lu Yusuf onun zamanında ölmüştür denebilir. Kaşgar'da mı, yoksa memleketi olan Balasagun'da mı gömülmü olduğu belli değildir. Her iki şehir de 1130'da, Müslüman olmayan Kara-Hıtaylıların eline geçmişti.

6. Balasagun'lu Yusuf'un felsefe, yönetim, siyaset alanındaki kaynakları

Kutadgu Bilig, esas bakımından bir "siyasetname" (yönetim kuramı yazısı) bir "pendname" (öğüt yazısı), bir ütopya, aynı zamanda Türklerin belli başlı ilk İslami yapıtı olduğuna göre, onun kaynaklarını ilk büyük Müslüman filozoflarda ve onlara fikir ve görüş aktarmış olan Batılı düşünürlerde, yani Eflatun'la Aristo'da aramak gerekir.

İslâm felsefesinin babası sayılan Küfe'li El-Kindî (çalışması 850 sıralarında Basra ile Bağdat'ta), tutarlı bir sistem kuramamış ve onun Eflatun'la Aristo'nun görüşlerini İslâmlıkla bağdaştırma deneyi ehli-sünnet Müslüman filozoflarında kabul edilmemiştir. Bu başarısızlıktan sonra, aynı konuyu Farabî Türklerinden büyük filozof Farabî (870?-950) ele almış, istenilen biresimi tam bir başarı ile yapmış ve onu, Buhara'nın Efşene köyünde doğmuş olan ikinci büyük Türk filozofu İbni Sina' ya (980-1037) aktarmıştır.

Farabî'nin kaynakları olan Eflatun'la Aristo, gerek ahlâk gerek siyaset alanında meydana getirdikleri yapıtlar ve orada açıkladıkları ana fikirler şunlardır: Bu alanda Eflatun'un iki yapıtı vardır: "Devlet" (*Politeia*) ile "Kanunlar ya da Yasama Bilimi" (*Nomoi ē peri nomothēsias*). Ülkücülüğün babası olan Eflatun, "Devlet"

adlı yapıtında bütün insanlık için örnek olacak ideal bir toplum düzeninin, bir "devlet" in esaslarını açıklamıştır. Kuramda var olan bu devlet, adalet ve erdem üzerine kurulmuş olup, toplumsal, sosyalist ilkelere dayanmaktadır. Bu ilkelere en önemlisi olan öğretimin başrolde bulunması ve her şeyin öğretim ve bilgi ile ölçülmesidir. Böyle bir devlette bilim adamlarına yer verildiği halde, mitolojideki tanrıların ve kahramanların ve bunları yapıtlarına konu yapan şairlerin yeri yoktur. Homeros da mitolojik konularıyla gençlere şairler ve yanlış fikirler aşıladığı ve ahlâklarını bozduğu için, ideal devletin yönetiminde açıkta bırakılmıştır.

Eflatun'un *Kanunlar ya da Yasama Bilgisi* adlı yapıtında, ideal devlet, gerçeğe daha yaklaştırılmış bulunmaktadır. Bir önceki yapıtında, yani *Devlet*'te, şairlere, aile hayatına ve kişisel mülkiyete yer vermediği halde, Eflatun, bu yapıtında, denetleme ve sansür edilme koşuluyla, şairlere de, aile hayatına da, kişisel mülkiyete de yer vermiştir.

Eflatun'da ahlâk şu ilkelere bağlı olarak belirmektedir: İyiye aramak insanlarda bulunan doğal bir güçtür. Erdem, bilgidir ve bilgiden doğar. İnsan iyi huylu olarak yaratılmıştır, kusurlu davranışları istemeyerek yapar. Ruh bedenden daha önemlidir. Ruhun başlıca dört erdemi vardır: bilgelik, adalet, pek gözlülük ve ılımlılık. Kıvanç, kıvanç olarak ne iyi ne de kötüdür. İnsan, tabiatınca, sosyal bir canlıdır. Bir topluluğun içine düşebileceği en ağır hastalık, akıl karışıklığı ve her işin üstünde bulunması gereken amacın bulunmamasıdır. Önemli toplum sorunları, bilgi, yetenek ve beceriye dayanılarak elde edilmelidir. Us, insanın en yüksek doğal yetisidir.

Aristo'ya gelince, siyaset alanında "Politika" (*Politika*) ve "Ana Yasalar" (*Politeiai*) adlı iki yapıtı vardır. Üç bölümlü "Politika"da, önce bir ideal devletin kuramı anlatıldıktan sonra, hükümetin şekli ve usulleri hakkında pratik fikirler ile ri sürülmüştür. Son bölümde ise ideal devletin çözümlenmesine girilmiştir de, bu deneme yarıda kalmıştır. Aristo bu alanda Eflatun'un etkisi altında kalmışsa da, yöntem bakımından ondan ayrılmış ve siyaset, toplumbilim alanında biyoloji incelemelerinde kullandığı yönetime baş vurmuştur. Aristo'ya göre doğa bir erektiler ve doğa adını verebildiğimiz şey, eşyanın iyice geliştiği zaman aldığı haldir. Bu bakımdan Aristo'da devlet, "erek" (telos) ve "evrim" (anaptyssō, eklessō) kavramlarına dayanır. Devlet doğal bir oluş olup iyi bir yaşam için kurulmuştur. Devletlerin gerçek hükümdarı yasalar olduğu gibi, hükümetler de yasaların hizmetçileridir. Yurtlarını keyfe bağlı olarak yöneten kıyıcı (tyran) hükümdarlarla, yasaya bağlı olarak yöneten hükümdarlar arasında fark vardır. Halk, toplu olarak yargılamak, kendi hükümdarlarını seçmek, onları sorguya çekmek gibi doğal haklara sahiptir.

Batının, yani Eflatun'la Aristo'nun bu fikir ve ilkelerini Farabî ele almış ve Müslüman bir filozof olarak İslâmın görüşleriyle bağdaştırmağa çalışmıştır. Farabî'nin bu alanda meydana getirdiği başlıca yapıtlar şunlardır: *Ma'ani-ül-akl* (Aklın anlamı), *Risale fi ârâ-i ehli'l-medineti'l fazla* (Erdemler ülkesi hakkında ri-

sale), *Kitabü'l cem beyne rayeyü'l hakimeyn İflatunü'l ilâhî ve Aristotalis* (İki bilginin, ilâhî Eflatun'la Aristo'nun oylarını denestirerek birleştiren kitap), *Es-siyasetü'l-medeniyye* (Devlet siyaseti hakkında).

Farabî'nun us (akıl) kuramında, adı *akl* olduğu halde, akıl demekle *ruh*, *nefs* anlaşılmalıdır, çünkü Aristo'nun *Kitabü'n-nefs*'inde (*Peri psikhês*) de açıklandığı gibi, insanın tutulur, görülür vücudunu tümlüğe erıştiren ruh'tur (Aristo'da: *entelekheia*). Daha doğrusu *anlak*'ın (intellect) iki yüzü (aspet) vardır: biri *akıl*, öbürü *ruh*. Aristo'nun bu yapıtını derince incelemiş olan Farabî'nin "Ma'aniü'l-akl"-ında us'un türleri şöyle sınıflandırılmıştır: 1. Kılgsal (ameli) us; 2. kuramsal (nazari) us ya da bilimsel us: iki alt-bölümü vardır: a. var sayılı (bilkuvve, mümkün) us, b. var oluşlu (bilfiil) us; 3. asıglanmış (müstefâd) us; 4. etkin (faal) us.

Eflatun'un "*devlet*" inde olduğu gibi, Farabî "*devlet*" inde de, insanlar doğal bir gereklilik duygusuyla bir yere birikerek, kendilerinden üstün saydıkları bir kişinin buyruğu altına girmiş ve bir "*devlet*" kurmuşlardır. "Hükümdar" denilen bu kişi iyi ya da kötü olabilirse de, filozofun kuramındaki devletin başında bir filozof bulunduğu için hükümdar kötü olamaz. Farabî'nin "*devlet*"indeki hükümdar da iyi olup insanlığın bütün erdemlerini ve olumlu felsefesini kendi özünde toplamıştır.

Farabî bir Müslümandı, Tanrı'dan başka, Peygambere de inanıyordu. Bu kavramları da Eflatun-Aristo felsefesiyle bağdaştırarak kendi "*devlet*" ine mal edebildi. Eflatun'un aşkın (müteal, transcendant) bir "idea"sı vardı. Yeni-Eflatunculuk (Néoplatonisme) III. yüzyılda bunu aşkın ve deneyüstü (müteali, transcendantal) yüksekliklerden "feyz" ve "sudur" (émation) yoluyla ve gizemli bir şekilde yeryüzüne indirdi. Plötinos'un bu felsefesine göre, evrende, egemen olan bir neden (illet, cause), bir ilke (mebde, principe), aşkın bir bir ya da birlik (vahdet, unité) vardır. Her şey bundan "feyz" yoluyla çıkar: Büyük neden ya da ilkedeki tanrısal us (akıl, raison), bundan dünya ruhu, bundan da daha aşağı bir düzeyde bulunan birey ruhları ve nesnel eşya. Samî dinlerde (Musevilik, İslâmlık) Tanrı ile kul arasında bir uçurum bulunmuş, fakat Arî ırkların mitolojisinde insan, titanlar ve yarı-tanrılar yoluyla tanrılardan türemiştir. Yeni-Eflatunculuk bu iki sistemi "feyz" yoluyla bağdaştırmış, İslâmlık "feyz" i "peygamber" kavramı ile karşılamıştır. Farabî'ye göre, "nebi" (peygamber, yalavaç) böyle bir varlık olup, *vahy* (révélation) ve *ilham* (inspiration) onu Tanrı'ya bağlamıştır. Yine Farabî'ye göre, "*devlet*" in başı olan hükümdar, sanki "yalavaçlık hırkasını" (hırka-i nübüvvet) giymiş olan bir başkan olarak ulusunu güden bir üstün kişidir. Ulus bütün umutlarını ona bağlayarak yürümekte, başkan ile ulus çözülmez bir birlik, birleşik bir ruh olarak yaşamaktadır.

Farabî'ye göre, ahlâk ancak dinî bir topluluk meydana getirmiş olan bir devlette olgunluğa erişir. Bilgisiz ve kötü bir devlette halk yer, içer, çocuk doğurur, ama daima hayvan gibi yaşar. Eğer devlet başkanı bilgin, iyi, âdil, merhametli ve sözünde duran bir kişi ise, halka doğru yolu gösterir, onu her bakımdan yükseltir. Bunu yapabilmek için de kendinde 12 erdem toplamış olması gerekir. Kendine iki ya da üç, gerekirse daha çok yardımcı alabilir. Buna uyararak, Farabî *Es-siyase-*

tü'l-medeniyye, İbni Sina da *Kitabü's-siyase* adlı kitaplarında, (*siyâset*=atımı idare, seyislik etme). Yaratan ile yaratık arasındaki bağıntıyı aynı yolda açıklamış, *sâni* '(yapan, Tanrı) ile *masnâ'* (yapılmış), *mâlik* (sahip) ile *memlâk* (kul), ve *sâyis* (idare eden) ile *messûs* (idare edilen) arasındaki farkı göstermiş, devlet başkanının ulusa, ulusun da başkana olan borçlarını belirtmiş, valilerle büyüklerin yönetim koşullarını, tutumlarını ve eğitimin önemini açıkça anlatmıştır.

İbni Sina'nın felsefesi, siyasetten başka, din, ahlâk, sudur, vahiy kavramları alanında da, Yunan filozoflarının ve Farabî'nin fikirlerine uymakta ve İslâmın inançlarıyla bağdaşmaktadır. İbni Sina din alanında imanı aklın yanında onun tamamlayıcısı ve kemali olarak kabul eder; bunlar birbiriyle bağdaşmayan iki ayrı kavram değildir. Ahlâk konusunda İbni Sina "tanrısal ahlâk"ı (Yun. *theodikia* = Tanrı adaleti) "insanlık ahlâkı"ndan ayırır. Birinci alanda, İslâm'da "hayrihi ve şerrihi min Allah ta'ala" (=iyilik ve kötülük yüce Tanrı'dandır) inancı varsa da ve İbni Sina, Eflatun'a dayanarak, kaderin mutlak bir yararı olduğuna ve her şey ne için yaratılmışsa onu yapacağına, her şeyin olacağına varacağına, bazı kötülüklerin kulun istemine bağlı olmayarak Tanrı'dan (irade-i külliye'den) geldiğine inanıyorsa da, kula ve onun işlediği günahı yalnız ve yalnız kadere bırakmaz. İbni Sina'ya göre, insandan (irade-i cüziye'den) üç türlü kötülük çıkabilir: 1. İlgisizlikten ve eksiklikten, 2. Acı, tasa ve iş sıkıntısından, 3. Ahlâk bozukluğundan. Asıl *günah* sayılanı budur ve kul bundan sorumludur, ceza görecektir. Ancak, vâcibü'l-vücut'un (=zorunlu varlık), yaratıkları üzerinde tükenmez inayeti vardır.

Sokrat'la Eflatun'dan esinlenen İbni Sina, erdem konusunda, bunları ruhta bulunan güçlerle karşılaştırır: örneğin, öfke bir ruh gücü, fakat yiğitlik birer demdir; yine cinsel istek bir ruh gücü, cinsel ahlâk ise bir erdem sayılır; aklın ayırd etme yeteneği bir ruh gücüdür, hikmet ise bir erdemdir. Ruh güçleri bir araya gelerek bir denge kurarlarsa, erdem olarak bunun karşılığı adalettir. Aristo'da olduğu gibi, İbni Sina'da da erdem tek bir kılışa bağlı olmayıp, alışkanlığa, genel tutuma, huya dayanır. Sokrat'ta olduğu gibi, İbni Sina'da da ahlâkın ereği kut'tur (saadet, Yun. *eudaimonia*). Gerçek kut da, İbni Sina'nın tasavvufa dayanan kanışına göre, insan aklının "akl-ı evvel" e bitişmesiyle (ittisal'ıyla) elde edilir.

Sudur ve vahiy konusunda İbni Sina'nın kanışları şöyledir: Sudur bir çeşit yaratma, kendi özüne zorunlu olmayan bir şeyi kendisinden ayırıp ona bir varlık vermektir. Bu sudur ya da "feyezan" (émation) türlü aşama ve evrelerden geçmiş ve böylece İlk Neden kendinde birikmiş olan iyiliğin yeryüzüne inerek türlü kişi ve nesnelere belirip yaşamasını, yayılmasını sağlamıştır. Vahiy, gerçekte, Cebrail ile konuşmağa sınırlanamaz. Vahiy kabul eden kul, önce, benimsenmiş üstün bir akıl olarak, kutsal bir güç (kuvvetü'l-kudsiye) edinmiş, sonra bu üstün aklın kendisine verdiği sezgi ile vahiy anlayabilmiştir.

Eflatun'la Aristo'da gördüğümüz gibi, Farabî'de ve İbni Sina'da da bilgi çok önemli bir yer tutmaktadır. Bunlara göre, insan ahirette nasibini, yeryüzünde kazandığı bilgiye göre alacak, ahirette bilgiye göre yer verilecektir. Bu, Eflatun'da ge-

çen "us insanın en yüksek doğal yeteneğidir" sözün kılğsal (pratik) ahlâka çevrilmiş şeklidir. Herde göreceğimiz gibi, *Kutadgu Bilig*'de çok, hem de pek çok önemli bir yer tutan *bilgi* görüşü, Eflatun ve Aristo'dan sonra İslâm'da da ön sıraya alınmış olan bir konudur. İslâma göre, bilgi toplamak ve öğrenmek her Müslümanın farzıdır. 1615'te Botancızade Yahya Efendi'nin *Tarih-i saf tuhfe-i 'l-ahbab* (Saf tarih, ahbaplara armağan) adlı kitabında dendiği gibi, "bilimle ilgili bu Tanrı yasası bireylerin başı olanlar için çok daha kesindir. Bilim padişahlıktan üstündür. Bütün beylerin, hakanların, senin buyruğuna girmelerini istersen, bilim ve kültür yolunu seç, bu yolda çaba göster (Necdet Sakaoglu çevirisi, 1969). Ve günümüzde de yüce Atatürk'ün şu özdeyişi aynı düşünceyi, inanışı ve öğretini tekrarlanıp doğrulanmasıdır: "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir." Balasagunlu Yusuf da *Kutadgu Bilig*'ini bu temel üzerine oturtmuştur.

7. Balasagun'lu Yusuf ve eski Türk dünyası

Balasagun'lu Yusuf yalnız Arap ve İran dil ve kültürlerini, hattâ Batıdaki klasik bilgileri değil, İslâm'dan önceki Türk dünyasını ve kültürünü de iyi biliyordu. Arapçayı "tazi tili", Farsçayı da "tejik tili" olarak tanımış, Musa, İsa ve Iskender hikâye ve menkıbelerinin de yabancı kalmamıştı. Bu adlar ve bunlarla ilgili bilgi *Kutadgu Bilig*'de geçiyor, *Şahname*'deki kahraman tiplerine de orada rastlanır. İyi ve kötü insan konusunu anlatırken Balasagun'lu Yusuf *Şahname*'den aktararak "Feridun övüldü, Dahhak sövüldü" demektedir. Başka bir yerde, akıl konusunda da "Nüşin-Revan akıl gözü ile dünyayı aydınlattı" kaydı geçmektedir. *Şahname*'nin Türklerle ilgili bir parçası olarak, Balasagun'lu Yusuf, İranlıların Afrâsiyâb dedikleri Toņa Alp-Er Türk kahramanını anlatmaktadır. İyi bir insan olarak tanınan, iyi ad bırakan ve kitaplara geçen büyük Türk begi örneği olarak *Kutadgu Bilig*'de Toņa Alp-Er gösterilmektedir: bilgi ve erdem sahibi, anlayışlı ve seçkin bir yiğit. Bu üstünlüklerinden dolayı Toņa Alp-Er kitaplara geçmiş olmasaydı onu kim tanıyabilecekti? diye sorulmaktadır. Bilindiği gibi, Feridun ülkesini bölerek, oğulları Tur'la İr'e bırakmış, Turan kağanı Toņa Alp-Er, İranlı Minuçih'r'in oğlu Nüzer'i öldürmüştür. Yine Toņa Alp-Er adı ile ilgili olarak, VIII. yüzyılda Kök-Türkler, 714 yılında Beşbalık'ta idam edilen kahraman Toņa Tiğin için her yıl yoğ (=yas) töreni yapmışlardır (Toņa Tiğin yoğu ki *Kitabü Divanı Lügati't Türk'te* aynen verilmiştir). *Divanü lügati't-Türk'e* göre, *toņa* sözü "bebür" (Fr. léopard) denen hayvanın adı olup kahramanlara ad olarak verilir. Ayrıca *toņa alp* sözü de *Kutadgu Bilig*'de "yiğit, cesur, kahraman" anlamına kullanılmıştır.

Balasagunlu Yusuf yasa ve yönetim alanında *Kutadgu Bilig*'i yazarken eski Türk geleneklerine sıkı sıkı bağlı kalmıştır. Türkler öteden beri, yaptıkları akınlarla ele geçirdikleri ülkelerde yönetim kurmak ve yasa düzenlemekle tanınmışlardır. Hukuk fakültelerimiz Türklerin bu niteliği ile övünebilir. Kök-Türklerin 732 yılında diktikleri yazıt anıtlarında sık sık şöyle denmektedir: *ilig tutıp törüğ ümiş*, ya da *Türk budunın ilin törüsin tutabirmiş itü birmiş*, yani "yurdu yönetip düzenlemiş",

"Türk ulusunun yurdunu, töresini yönetmiş, düzenlemiş"; başka bir yerde de *üze teyri basmasar asra yir telinmeser Türk budun ilinin törüsin kem artatı?*, yani "yurdunda gök çökmezse, aşağıda yer delinmezse, Türk ulusu, yurdunu, töreni kim bozabilir?" Burada *tuta birmek* "yönetmek", *itü birmek* "düzenlemek", *törü* de "türe, gelenek, yasa" anlamadılar. Balasagun'lu Yusuf da Türklerin bu geleneğine uyarak *Kutadgu Bilig*'ini bir töre ve yasa kitabı olarak yazmıştır.

Kutadgu Bilig aynı zamanda, baştan başa, eski çağlardan kalma Türk atasözleri ve bilge sözleri ile yüklümuştur. Bu sözleri şu üç sınıfa ayırabiliriz: 1. *Avıçça sözi* (yaşlı insan, ata sözü) ya da *öglüg sözi* (akıllı kişi sözü) ya da *ukuşlug sözi* (anlayışlı kişi sözü) ya da *karı sözi* (yaşlı insan, ihtiyar sözü); 2. *Biligtig sözi* (bilge sözü); 3. *Şair sözi*.

Yapıtta geçen en ünlü atasözü şudur:

*Ukuş körki til ol, bu til körki söz,
Kişi körki yüz ol, bu yüz körki köz.*

Aklın süsü dildir, dilin süsü söz,
İnsanın süsü yüzdür, yüzün süsü de göz.

En eski çağlardan beri bütün Türk dünyasında sevilmiş ve yayılmış olan bu atasözü, çok cere eşya üzerine de yazılırdı. Ona, bu topraklarda yapılan kazılardan çıkan eski küpler, kaplar üzerinde de rastlanmıştır.

Kitapta geçen öbür atasözlerinden şunlar da örnek olarak burada anılabilir:

Uruglug kişi ölse urğu kalır

Soylu biri ölse dahi soyu kalır.

Ukuşsuz biligsiz bedütmez özüğ

Akulsuz ve bilgisiz kimse kendini yükseltemez.

Ukuşlug kişiğe işi tap ukuş

Akıllı bir kimsese akıllı tam olan bir eştir.

Küvenme kıvı kutka kutlug kişi

İnanma özüğ kutka atlıg kişi

Ey kuta kavuşmuş olan kimse, geçici kuta güvenme,

Ey ün kazanmış olan kimse, kuta inanma.

Örüğ süt bile kirse edgü kılık,

Ölüm tutmagınca evürmez yortık

Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın özüne girerse,

O, ölünceye kadar yolunu şaşırmas.

Bu edgü kılı tur ay edgü kişi,

Karımaz bolur edgü mengü yaş

İyilik yapmakta devam et ey iyi kişi,

İyilik kocamaz, onun ömrü ebedidir.

SÖZLÜK

ukuş = anlayış, akıl
 körk = görk, güzellik, süs
 til = dil
 köz = göz
 uruk = soy
 uruklug = soylu
 bedütmek = büyütmek, yükseltmek
 ukuşlug = anlayışlı, akıllı
 iş/eş = eş
 küvenmek = güvenmek
 menğü = bengl, ehedi

*Bayat fazlı birle bedür ol kişi,
 Tilekin bulur künde itlür işi*

*Tanrı fazlı ile büyü insan,
 Dileğine kavuşur, günden güne düzelir işi.*

*Kişi öğrenür bilgi artar öküş,
 Neçe öğrenip uksa bolmaz ukuş*

*İnsan birçok şey öğrenir, bilgisi artar,
 Fakat ne kadar öğrense ve anlasa aklı elde edemez.*

*Kişi emgek idsa kişi yurnıya,
 Yanıtı kişilik kılur ornıya*

*Eğer bir kişi bir insan parçasına emeğini geçirirse,
 Karşılık olarak o ona insanlık yapar.*

Kutadgu Bilig'de bilge sözleri iki sınıfa ayrılır: 1. Adı anılmayan bilgelerin sözü, 2. sanı verilen Türk beglerinden aktarılan sözler. Birincilerden şunlar örnek olarak buraya alınabilir:

*Buşı bolsa yalñuk biligsiz bolur,
 Kalı övke kelse ukuşsuz kılur*

*İnsan kızarsa bilgisiz duruma düşer,
 Eğer öfke gelirse, o onu akılsıza çevirir.*

*Biliglig sözi çın seviğ can tuştı
 Bilge sözü gerçekten sevgili can gibidir.*

*Kişide bağırsak öz işke özi
 İnsanın kendisi, kendi işine başkasından daha yakındır.*

*Sevitse kişi kör mün erdem başı
 Bir insan kendini sevdirse, kusuru baş erdem sayılabilir.*

*Biliglig sözi körse barcın tüzü,
 Bilginin sözü ipekli kumaşa benzer.*

kvı = geçici, kısa süren
 kutlug = kuta, saadete ermiş
 athg = adlı, ün sahibi
 örün = açık renk, ak
 bile = ile, birlikte
 kıkık = huy, gidiş
 evürmek = evirmek, çevirmek
 yorık/yorık = yürüme, gidiş, yol
 karımak = kocamak, yaşlanmak
 bolmak = olmak
 tap = elverir, yeter

*Kayu işke işe uzar kiş kalur
 İve kalmış işler ökünçlüğ bolur.*

*Hangi işte acele edilirse, iş uzar ve gecikir,
 Acele ile yapılan işler pişmanlıkla biter.*

SÖZLÜK

Bayat = Tanrı
 bedütmek = büyümek
 tilek = dilek
 küün = gün
 itilmek/etilmek = düzelmek
 öküş = çok
 ukmak = anlamak, kavramak
 emgek = emek
 idmak = göndermek, tevcih etmek
 yurun = paçavra
 yanıt = karşılık
 oruña = orununa, yerine
 buşmak = canı sıkılmak
 yalñuk = insan, kişi
 kalı = eğer, artık

övke = öfke
 çın = gerçek, doğru
 seviğ = sevgili
 tuş = eş, denk, benzer
 bağırsak = iyi, cana yakın
 sevitmek = sevdirmek
 körmek = görmek
 mün = suç, kabahat
 barcın = ipekli kumaş
 töz = esas, cevher, matah
 kayu = hangi
 ivmek/evmek = acele etmek
 kiş = geç
 ive/eve = acele ile
 ökünçlük = pişmanlık

*Bu kut kayda bolsa boyun bir yaraş,
 Kalı öznesse kutka kadgun küreş.*

*Bu kut nerede ise boyun eğ, uyuş,
 Eğer kuta karşı gelirsen kaygu ile boğuşursun.*

*Kelir kut tuta bilmesen sen barır,
 Birür neñ yiyü bilmesen sen alır.*

*Kut gelir, onu tutmasını bilmezsen gider,
 Mal verir, yemesini bilmezsen, alır.*

Könilik öze boldı beglik ulı.

Doğruluk üzerinde kurulan beylik ulu olur.

Ağış teğ bu edgü agumaz kişi.

Yokuş çıkmak gibidir iyilik, herkes yokuş çıkamaz.

Tükel bolsa nimet bulunmaz yigü,

Tükel bolsa nimet tüker yaş timiş.

Nimet tam olursa yiyecek bulunmaz,

Nimet tam olursa insanın yaşı tükenir, demiş.

Bu bilge sözi ol biligsiz közi.

Bilginin sözü bilgisiz için göz olur.

*Kayu başka kirse kugu kırtışı,
Kugu teg örün kılgu köñlin kişi.
Artık başa girerse kuğu rengi, insan çalışmalı, ki
Gönlü de kuğu gibi ak olsun,*

*Bayat kimke birse ukuş ög, bilig,
Kamug arzularka yetildi elig.
Tanrı kime akıl, anlayış, bilgi verirse,
Bütün arzularına eli yetişir.*

*Bor içme, zinaka yaguma hazer,
Bu iki çıgaylık tonını keder.
Şarap içme, zinaya yanaşma, dikkatli ol,
Bu ikisi insana fakirlik elbisesini giydirir.*

*Apa oğlanı körse arkış sanı,
Örüg türgü bolmaz örügler kanı.
İnsan oğlunu görürsen onu kervan san,
Konak yerinde çok kalmak olmaz, öbür konaklar nerde?*

SÖZLÜK

kayda = nerede	kirmek = girmek
birnek = vermek	kurtuş = yüz rengi
boyun birnek = boyun eğmek	örün = açık renk, ak
yaraşmak = uyuşmak, yaraşmak, yaranmak	könül = gönül
özemek = karşı gelmek	kamug = bütün, hep
kadgu = kaygu	yetilmek = yetişmek
kadgun = kaygu ile	elig = el
küreşmek = güreşmek, boğuşmak	yagumak = yanaşmak, yaklaşmak
harmak = varmak, gitmek, uzaklaşmak	çıgaylık = fakirlik
nenj = şey, mal, matah	ton = don, elbise
köñlilik = doğruluk	kedmek = giymek
öse = üstünde, üzerinde	apa/aba = aba, ana, baba, abla
ağmak = ağmak, yokuş çıkmak	apa oğlanı = insan
teg = gibi	arkuş = kervan
tükel = tam	sanmak = sanmak, saymak
yiğü/yeğü = yiyecek	sanı = san
tükemek = tükenmek	örüg/örük = konak yeri
tirmek/temek = demek	turgu = durğu
kamı = nerede	başka = başa

*Tire bildiñ altun yiyü bilmediñ,
Bu altun yığıp bir nelük birmediñ.
Derleyebildin altını, yemesini bilmedin,
Bu altını yığıp başkasına bir göstermelik vermedin.*

*Biliglig bilig virdi bilgin köre,
Köni çın kişi bolsa közke süre,
Bilgili bilgi verdi, bilgin görsün,
Doğru, dürüst kişi bulursa onu gözüne sürsün,
İlig boynı kılça ükekçe başı,
Kağanın boynı kıl, başı da burç gibidir.
Neçe kılgu işler bor içse kalur,
Neçe kılmağuş iş esürse kelür.
Kılınması gereken nice işler şarap yüzünden kahr,
Kılınması gereken nice işler de sarhoşluktan gelir.
Rica birle hafvı kanat sen kılın,
Bu iki araktı yolug sen alın.
Rica ile korkuyu sen kendine kanat kıl,
Bu ikisi arasındaki yolu sen al kendine.*

SÖZLÜK

tirmek/temek = dermek, toplamak	esürmek = sarhoş olmak
nelik = nelik, örneklik, göstermelik	esrük = sarhoş
ükek = burç	arakı = arastı

Kutadgu Bilig'de adı anılmayan bilgelerin sözleri bu niteliktedir. Bunların yanbaşında, sanı verilerek Türk beylerinden aktarılan sözlerden şunlar örnek olarak burada sıralanabilir:

A. *Ötüken begi* (Eski Türklerin kutsal dağı ve ormanı, Kök-Türk devletinin merkezi. Batı bölgesinde, Uygur ve Karahanlı Türklerinin de kuzeydoğusunda idi. O zamanki Türk-Moğol inanışlarına göre, Yer ana tanrıçası Ötüken [Moğol. Etügen] ile sütüne Uluken burada otururlardı):

*Budunka begi artuk ödrüm gerek,
Könül til köni kulı ködrüm gerek.
Halk için begin çok seçkin olması gerek,
Gönlü, dili dürüst, huyunun da seçkin olması gerek.*

*Biliglig ukuşlug budunka talu,
Aktı hem közi tok ne köñli tolu.
Bilgili, akıllı, halka davranışı seçkin,
Cömert, gözü tok, gönlü dolu.*

*Kamug edgüke bolsa elgi uzun,
Uvutlug silig hem kılınçı tüzün.
Bütün iyiliklere elini uzatmadır,
Terbiyeli, temiz, edimleri de soylu işi.*

*Bu ağız misali üngür sanı teg,
Sözünğ çıksa andın sehar tanı teg.
Bu ağız misalinı bir in gibi san,
Sözün oradan çıkarsa o seher esintisi gibi olur.*

SÖZLÜK

ödrülmek = ayrılmak, seçilmek
kılık = huy, tabiat, karakter
ködrüm = seçkin
ukuslug = anlayışlı, akıllı
talulamak = seçmek
talı = seçkin, iyi, mümtaz

akı = cömert
edgü = iyi, iyilik
uvutlug = terbiyeli, namuslu
silig = temiz, silik
kuluç = icraat, iş, edim
tüzün = asil, soylu

B. Uç Ordu begi:

*Kişi emgek ıdsı sana belgüüg,
Unutma ol emgeknı bolma ülüg.*

Birinin emeği geçerse sana gerçekten,
Unutma o emeği, ölü gibi olma.

C. Uç Ordu hanı:

*Aya beg boluğı budunka ulug,
Bedüt edgü tutgıl tapuğcı kulug.*

Ey beg olan, halkın ulusu,
Yükselt, iyi davran işyar kullarına.

*Yalavaç söz iltür yanıtı kolur,
Yanıt söz eşittiy tegür ay unur.*

Elçi söz iletir, anıtını ister,
Yanıt sözünü işittin, götür onu ey güçlü kişi.

Ç. Yagma begi:

*Aya beg işig iş biliglike bir,
Yaraglıg özi kıldı kılmaç kişi*

Ey beg, işi iş bilene ver,
İşe yarayana, doğru davranana

D. Türk hanı:

Kınama yalavaç söz aysa köni.

Kınama, elçi sözünü doğru söylese.

E. Ulug Kend begi:

*Kut ol beg budunka kutadgu kerek,
Kutadsu budun karnı todgu kerek.*

Kuttur o beg halkı için, halkın gönencli olması gerek,
Gönencli halkın karnı doymuş olması gerek.

F. Böke yavgusu:

*Könül arzulası ytrak yir yağuk,
Könül birle maşsa kişi arzulap,
Tegır arzuka terk yağukluk ulap.*

Gönül arzularsa irak yer yakın olur,
Eğer insan hararetle ve arzu ile yürürse
Arzulanan şeye çabuk yaklaşır ve ona kavuşur.

SÖZLÜK

üngür = in, mağara
tan = sabah ve akşam serin esintisi
emgek = emek
ıdmak = göndermek, salmak, yaymak
emgek ıdmak = emeği geçmek
beliğlüg = belli, gerçek
ölüg = ölü
aya/ay = ey
boluğ = olmuş, olan
tegürmek = götürmek

unur = güçlü, kudretli
biliglik = bilgili, bilen
yaraglıg = yarayan, yakışan
özi = özü, kendi
kıldı kılmaç = doğru davranan
aymak = söylemek
kutadgu = gönencli, refah içinde
kutadmak = gönencli kılmaç, gönencli duruma
gelmek

G. İla atlıgı:

*Kü çav at tilese tuz ekmek yitür,
Tiriglik tilese anı ok yetür.*

Kim ünlü ad, şöret istiyorsa tuz etmek yedir,
Yaşamak istiyorsa ona yine yedir.

Ç. İla begi:

*Bilgisizke devlet kelür erse kut,
Budun barça buzur bolur ilke yut.*

Bilgisize devlet ve kut gelirse
Bütün halk bozulur, yurt için de bir yıkım olur.

H. İl Kend begi:

*Ajun tutguka er ukuslug kerek,
Budun baguka ög kerek hem yürek.*

Acunu yönetmek için insanın akıllı olması gerek
Halk kütlesini yönetebilmek için de hem akıl hem yürek gerek.

*Törülüg köni beg kut ol belgüüg,
Kutı birle tegrür tözüke ülüg.*

Törüyü gözeten doğru beg saadettir gerçekten
Onun saadetinden herkese hisse ulaşır.

I. Türk buyruku:

Körür köz yarukı oğul kız okı.

Görür gözün ışığıdırıl erkek ve kız evlâtlar, gerçekten.

SÖZLÜK

bedütmek = büyütmek, yükseltmek
 tutmak = tutmak, idare etmek, davranmak
 tapuçı = işyar, memur
 yalavaç = elçi
 iltürmek = iletmek
 yanıt = yanıt, cevap
 kolmak = istemek, dilemek
 todgu = doymuş, tok
 todgurmak = doyurmak, tatmin etmek
 yaguk = yakın
 maşmak = yürümek
 teğirmek = varmak, ulaşmak
 terk = çabuk
 ulamak = yaklaşıp kavuşmak
 kü = ün, san
 kü at = ünlü ad
 okı = gerçekten (pekitme edati)

kü çav = şan, şöhret
 tilemek = dilemek
 tiriglig = dirilik, yaşama
 yitürmek/yedürmek = yedirmek
 ok = yine (pekitme edati)
 kelür erse = gelirse, gelse
 barça = bütün, hep
 buzulur = bozulur
 yut = belâ, yıkım
 il/el = yurt, memleket
 basguk = kütle, som
 ög = akıl
 törülüğ = törüyü gözetin
 belüglüğ = gerçekten
 tözü = her, herkes
 ülüğ = hisse
 oğul kız = erkek ve kız evlâtlar

Kutadgu Bilig'de bu nitelikte olan sözlerin son bir türü de "şair sözleri" dir. Bu kişilerde de adı verilmemiş, yalnız "şair sözi" denmiştir. Örnekleri şunlardır:

*Kerek erke himmet müriüvet teñi,
 Yavuz yunçığ andın yırasa öñi.*

Himmet ile müriüvvetin denk olması gerekir
 Kötülerle işe yaramayan tülü kişilerin ondan uzaklaşması için.

*Bilig kıymetini biliglig bilir,
 Ukuşka ağırlık biligidin kelir*
 Bilginin değerini bilgin bilir,
 Anlayışa saygı bilgiden gelir.

İşin tüşse ivme sabır birle ayt.

Birine işin düşerse acele etme, sabırla söyle.

Kayu edgü öknür kör edgü üçün.

Hangi iyiyi görmüşsün ki iyiliğinden dolayı pişman olsun.

*Sözüg yakşı sözle idi saknu öz,
 Ayuttukta sözle yana terkin üz.*

Sözü güzel ve çok dikkatli olarak söyle,
 Sorulduğunda yine derli toplu, çabuk söyle ve kes.

*Negü bar ajunda añar hilesiz,
 Negü hile bar kim añar çaresiz.*

Acunda ne var ki onda hile bulunmasın,
 Ne hile var ki ona çare bulunmasın?

*Kamug neğke vakt ol küni belgülig,
 Nefes ün tokırka sanı belgülig.*
 Her şeyin vakti vardır, günü bellidir,
 Canlıların soluk alıp verme sayısı belidir

*Usal yaljuk oğlı öküş neñ tırer,
 Yigüke tğirmü sakınmaz birer*
 Gafil insan oğlu çok mal toplar,
 Yemeğe ulaşacak mı bunu bir düşünmez.

*Bilgisizke devlet yaraşsa kelip,
 Biligligke artuk yaraşur bilip*
 Bilgisize de devlet gelebilir, yaraşır,
 Fakat bilgiliye daha çok yaraşır, değerini bildiği için.

*Meñilic kayu ol maña ay yora,
 Kişi kulugu kim kişiler ara*
 Neşe nedir, bana söyle ve açıkla,
 İnsanlar arasında kuta erişen kimdir?

*Ağır yük kişike kılınç arkuki
 İnatçıkak insan için ağır bir yükür.*

SÖZLÜK

ernek = olmak, imek
 erse = ise
 kerek erke = olması gerek
 teñ = denk
 yavuz = kötü
 yunçığ = zayıf, işe yaramayan
 andın = ondan
 yıramak = uzaklaşmak, ıraklaşmak
 öñi = türlü, başka başka
 ağırlık = saygı, değer bilme
 ivmek = acele etmek
 ökünmek = pişman olmak, yakınmak
 sölemek = söylemek
 yakşı = iyi, güzel
 idi/edi = çok
 sak = dikkatli, işte uyanık
 yana = yine
 terkin = toplu, kısa, çabuk
 üzmek = kesmek

negü = ne
 añar = onda
 neñ = şey, mal
 belüglüğ = belli, belirli
 tın = tin, ruh, soluk
 tın tokır = soluk alıp veren, canlı
 san = sayı
 usal = gafil, iş bilmeyen
 yaljuk = insan, cariye
 öküş = çok
 tirmek = dermek, toplamak
 yigü/yegü = yeme içme
 teğmek = değmek, erişmek
 sakınmak = düşünmek
 meñilic = sevinç, neşe, memnunluk
 yormak = yormak, açıklamak
 arkuk = aykırı, ters
 arkuk kişi = inatçı adam
 arkuk kılınç = inatçılık

II. "Kutadgu Bilig" in Filolojisi

1. El yazmaları

Yeryüzünde *Kutadgu Bilig*'in üç yazma nüshası bulunmaktadır:

1. *Viyana nüshası*: ilk ortaya çıkan nüsha, Herat'ta (kuzeybatı Afganistan) 1439 yılında çok kötü bir Uygur yazısıyla yazılı (185 + 5 sayfa, 915 beyt) nüshadır. Balasagun'lu Yusuf, yapıtındaki 3. ekte (beyt 6623-6624), *Kutadgu Bilig*'i 18 ayda yazıp Hierî 462 yılında, yani Milâdî 1069-1070'te, tamamladığını söylüyor (*yıl almış iki erdi dört yüz bile... tükel on sekiz ayda aydım bu söz*). Yusuf, kitabını Arap harfleriyle değil, okunaklı güzel Uygur harfleriyle yazmış olsa gerek, ki bu nüsha, ne yazık ki, ortada yoktur. 1439 nüshasındaki bozukluklardan müstensihler sorumludur. Bu el yazması önce Tokat'a, oradan da 1474'te Fenarioğlu Kadı Ali Efendinin eliyle İstanbul'a getirilmiş, Fatih Sultan Mehmed'in hocası Hayreddin Efendinin (ölm. 1475) adıyla anılan cuma mescidi mollalarından Hoca Hacı Dellal bunu komşusu Nalbant Hamza'dan satın almıştır. Bu konuda, yazmanın sonunda Uygur harfleriyle yazılı kasidede (s. 185-189) verilen bilgi şöyledir: bu yazma Hierî 843 Koyun yılının 4 muharrem'inde (= 18 haziran 1439), yani telif tarihinden 370 yıl sonra, şimdiki Afganistan'ın Herat şehrinde tamamlanmıştır. "Hierî 879 Yılan yılında (= Milâdî 1474) Abdurrezzak Şeyhzade Bahşî için Fenarizade Kadı Ali İstanbul'dan mektup göndererek, Tokat'tan getirttiler." Yazmanın son 190. sayfasında 5 beytlik bir gazel vardır, Abdurrezzak imzalı. Bundan sonra da şu kayıt gelmektedir: "Hayreddin cuma mescidinde oturan biz Hacı Dellal bu kitabı Nalbant Hamza'dan satın aldık." (Yazmanın 1. sayfasında, Uygur harfleriyle başka biri tarafından yazılmış 4 satırlık "bal şerbeti" tarifi bulunmaktadır).

Yıllar sonra, Avusturyalı doğu bilgini Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856), 1796 sıralarında diplomat olarak İstanbul'da bulunurken, sahafların bilgisizliğinden faydalanarak, bu paha biçilmez yazmayı yok pahasına satın almış, Viyana Sarayı Kitaplığına vermiştir. Yazmanın ilk yayımını Macarlardan Ármîn Vámbéry (1832-1913; *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kutadgu Bilik*, Viyana 1870, IV + 263 s.), ikincisini de Alman asıllı Ruslardan Wilhelm Radloff (1837-1919; *Das Kutadgu Bilik des Jusuf Chasshadschib aus Bâlasagun*, tıpkı basım, XIII + 200 s., Petersburg 1890, çevriyazı ve çeviri 2 bölüm, XCIII + XXIV + 560 s., Petersburg 1891-1910) yapmıştır.

Gerek Vámbéry gerek Radloff, *Kutadgu Bilig* yazmasında *b, d, g; p, t; k* v.b. sesler ayrı harflerle birbirinden kesin olarak ayırt edilmediği için, yapıtın dilinde

bu ses ayırtı bulunmadığını sanarak, okumalarını ve çevriyazılarını buna göre yapmışlardır. Örneğin, Vámbéry *Kutadgu Bilik*, Radloff *Kutadgu Bilik*; Vámbéry *biütüm*, Radloff *pididim*; Vámbéry *iki*, Radloff *igi*; Vámbéry *ilik*, Radloff *elik*; Vámbéry *başı*, Radloff *pajı*; Vámbéry *söz*, Radloff *sös*; Vámbéry *ati*, Radloff *adi*; Vámbéry *kişi*, Radloff *kiji*; Vámbéry *bilsa*, Radloff *pilze*; Vámbéry *butun*, Radloff *pidün*; Vámbéry *Kün-tokti*, Radloff *Kün-toktı*; Vámbéry *etkü*, Radloff *etkü* v.b. Danimarkalı Türkolog Vilhelm Thomsen (1842-1927), 1897'de Doğu Bilginlerinin Paris'teki 11. Uluslararası Kongresinde yaptığı bilimsel bildirisiyle bu yanlışları düzeltilti, 1901'de de Budapeşte'de çıkan *Keleti Szemle* dergisinin 2. sayısında (s. 241-259) bu konu üzerine "Sur le système des consonnes dans la langue Ouigoure" başlıklı bir makale yayımladı. Buna göre, Vámbéry ile Radloff'un az yukarıda gösterilen yanlışları, aynı sıra ile, şöyle düzeltilti: *Kutadgu Bilig*, *biütüm* (= yazdım), *iki*, *elig* (=el), *başı*, *söz*, *ati* (= adı), *kişi*, *bilse*, *bolur* (= olur), *bütün*, *Kün-toydu* (Gün-doğdu), *edgü* (=iyi). Türk Dil Kurumu, ortaya koyduğu bu yazmanın tıpkıbasımından (1942, önsözle: 144+200 s.) sonra, Reşit Rahmeti Arat'ın (1900-1964) çevriyazısını (1947, bu ve öbür yazmalar arasındaki farkları göstererek ve önsözle; *Kutadgu Bilig I: Metin*, 6645 beyt, LIX + 656 s.) yayımlamış, Türk Tarih Kutmu da bu yapıtın, yine Reşit Rahmeti'nin eliyle yapılmış çevirisini 1949'da yayın alanına çıkarmıştır (*Kutadgu Bilig II: Tercüme*, XXVIII + 477 s.). Fakat Açıklama ile Sözlük ciltlerini çıkarmağa, ne yazık ki, Rahmeti'nin ömrü vefa etmemiştir.

2. *Kahire nüshası*: Arap harfleriyle yazılı bu nüsha (5800 beyt), 1896'da Kahire Hıdivlik Kitaplığının Alman müdürü Dr. Moritz tarafından ortaya çıkarılmış, W. Radloff bundan hemen faydalanmıştır. Türk Dil Kurumu, Kahire'deki büyükelçiliğimizin aracılığıyla bu yazmanın fotokopisini getirterek 1943'te tıpkıbasımını (14 + 392 s.) yayımlamıştır.

3. *Fergana nüshası*: 445 sayfalık ve 6095 beytlik bu nüsha da Arap harfleriyle yazılıdır ve nüshaların en yetkinidir. 1914'te Zeki Velidi (Togan, 1891-1970), bunu Türkistan'ın Fergana ilinin Nemengâh şehrinde bulmuş ve onu Ruslara tanıtmıştır. Bu el yazması bir aralık ortadan yok olduktan sonra, 1924'te Buhara'lı öğretmen Fitnat tarafından yine bulunmuş ve bir yazı ile Taşkent'te bir kez daha tanıtılmıştır. 1934 yılında Sovyet Bilimler Akademisi bu yazmanın fotokopisini Türk Dil Kurumuna armağan etmiş, Kurum da bunun tıpkıbasımını 1943'te yayımlamıştır (24 + 447 s.). Bu yazma şimdi Taşkent'te bulunmaktadır.

2. "Kutadgu Bilig" yazmalarıyla ilgili kişiler

ÁRMIN VÁMBÉRY
(1832 - 1913)

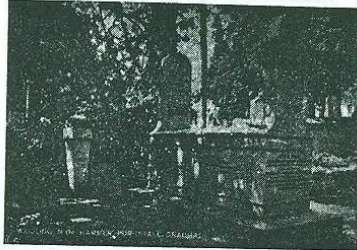
JOSEPH FREIHERR von
HAMMER-PURGSTALL
(1774 - 1856)

WILHELM RADLOFF
(1837 - 1918)

ZEKİ VELİDİ TOĞAN
(1891-1970)

Joseph von Hammer-Purgstall'ın
Viyana yakınındaki mezarı

REŞİT RAHMETİ ARAT
(1900-1964)

VILHELM THOMSEN
(1842 - 1927)

SERGEY E. MALOV
(1880 - 1957)

3. Yazmaların okunması

تەللىق بىلىق

Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasından çıkarılan sağdan sola doğru okunan Uygur harfleriyle yazılı KUTADGU BİLİG adı

تەللىق بىلىق بىلىق بىلىق
تەللىق بىلىق بىلىق بىلىق
تەللىق بىلىق بىلىق بىلىق
تەللىق بىلىق بىلىق بىلىق
تەللىق بىلىق بىلىق بىلىق
تەللىق بىلىق بىلىق بىلىق
تەللىق بىلىق بىلىق بىلىق

Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasından (s. 22) alınan bir parça (bap XI, beyt 350 - 353)

Çevriyazı:

Sözüm söyledim men bitidim büig,
Sunup iki ajunni tutgu elig.
Kitab atı urdum Kutadgu Bilig,
Kutadsu olıgıka tutsu elig.
Kişi iki ajunni tutsa kutun,
Kutadmış bolur bu sözüm çın bütün.
Bu Kün-Togdı ilig tidim söz başı,
Yörügin, ayayın ay edgü kişi!

Çeviri:

Sözümü söyledim ben, kitabı yazdım,
Uzanıp iki dünyayı tutan bir eldir.
Kitabın adını koydum Kutadgu Bilig,
Kutlu olsun okuyana, elini tutsun.
Kişi iki dünyayı kutla tutarsa,
Kutlanmış olur, bu sözüm doğru, bütündür.
Önce Kün-Togdı beyden söze başladım,
Yorarak açıklayım, ey iyi kişi!

تەكلىكىنى وىيەم

Á. Vámbéry'nin, Uygur harfleri döktürüp 1870'te Viyana'da yayımladığı Viyana nüshası *Kutadgu Bilig*'in başlığı: KUDATKU BİLİK

بەھەمىز بەھەمىز بىز وىكىلىمىز وىكىلىمىز
 بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز
 بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز
 تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز
 بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز
 تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز
 بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز
 تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز
 بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز
 تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز

Á. Vámbéry'nin yayımladığı *Kutadgu Bilig*'den bir parça: s. 88, bap XII başı. Önceki sayfada verilen metnin aynı.

Sözün sözletim men bititim bitik
 sürüb iki aġun ni tutsun ilik
 Kitab ati urdum Kudatku Bilik
 ħudat ħu oġıħ lıħa tutħu ilik
 Kişi iki aġun ni bilsa ħutun
 ħudat miş bolur bu sözüm din butun
 Bu Kün-toħtı İlik tedim söz başı
 jorukın aja jin ej etkü kişi

Á. Vámbéry'nin çevriyazısı (s. 89). Çevirisi için önceki sayfaya bakınız.

تەكلىكىنى وىيەم

W. Radloff'un Uygur harfleri döktürüp 1890'da Petersburg'da yayımladığı Viyana nüshası *Kutadgu Bilig*'in başlığı: KUDATKU BİLİK

بەھەمىز بەھەمىز بىز وىكىلىمىز وىكىلىمىز
 بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز
 بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز
 تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز
 بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز
 تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز
 بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز
 تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز
 بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز بىھەمىز
 تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز تەھەمىز

W. Radloff'un yayımladığı *Kutadgu Bilig*'den bir parça: s. 88, bap XI başı. Bir önceki sayfadaki metnin aynı.

Сөзүк сөсләдәм мән, пидидім пидик,
 Сунуш иги аңунны тутсун әлик!
 Китап ады урдум Кудатку-билік,
 Кудатсу, оџуклыџа тутсу әлик!
 Кіжі иги аңунны нилзә кудун
 Кудатмыш полур пу сөзүм чын пүдүн.
 Пу Күн-тоқты-әлик тәдәм сөс пажы
 Јөрігін ајајын, ә әткү кіжі!

W. Radloff'un çevriyazısı: II/I, s. 38-39.

Radloff çevriyazısının Latin harflerine çevrilmiş:

Sözük sözlädim män, pididim pidik,
Sunup acunni tutsun älik!

Kitap adı urdum Qudatqu-pilik,
Qudatsu oğruqlıya tutsu älik!

Kişi igi acunni pilzä qudan
Qudatmış polur pu sözüm çın püdüin.

Pu Kün-toqu-älik tädim sös paji
Yörigin ayayın, ä ätkü kişi.

Sözüg sözlädim män, bitidim bitig,
Sunub iki acunny tutsun älig !
Kitab aty urdum Qutadyu-bilig,
Qutadyu oğruqlıya tutsu älig .
Kişi iki acunny bilsä qutun,
Qutadmyş bolur bu sözüm çyn bütün.
Bu Kün-toqdy älig tädim söz başy,
Jörügin ajajyn, ä ädgü kişi !

V. Thomsen'in 1901'de ("Keleti Szemle" II), Vámbéry'nin (1870) ve Radloff'un (1900) çevriyazılarındaki yanlışları düzeltmesi

قوت اغوبيلگ

Kutadgu Bilig'in Arap harfleriyle yazılı Fergana nüshasından çıkarılan KUTADGU BİLİG adı

Fergana nüshasından bir parça; metin, önceki sayfalarda verilen metnin aynıdır; yalnız, son mısradaki yörigin sözcüğü yerine tüzükin (= düzeyim, düzenleyim) kullanılmıştır.

Kitab atı urdum Kutadgu Bilig,
Kutadsu okıqlıka tutsu elig.

Sözüm sözledim men bitidim bitig,
Sunub iki ajunni tutgu elig.

Kişi iki ajunni tutsa kutun,
Kutadmış bolur bu sözüm çın bütün.

Bu Kün-Togde ilig tidim söz başı,
Tüzükin, ayayın ey edgü kişi.

1. *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasında "Bahar Şiiri" nin başı (*Yaruk Yaz Fastı* = Parlak Bahar Mevsimi, bap IV, beyt 63-66)

1

مەھسەت قىلىپ بىر — يەنى ئىشقا كىرىپ، ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ
 ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ، ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ
 ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ، ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ
 ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ، ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ

2

مەھسەت قىلىپ بىر — يەنى ئىشقا كىرىپ، ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ
 ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ، ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ
 ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ، ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ
 ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ، ئىش بىلەن تەمىنەت قىلىپ

2. Aynı metnin Sergey E. Malov'un ("Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti", Moskova-Leningrad 1951, s. 237) klasik Uygur harfleriyle düzenlediği şekli

Çevriyazi:

*Togardın ese keldi öydün yili,
 Ağun ügüke açtı uşmañ yolu.*

*Yağız yir yıpar toldı kafur kitip,
 Bezenmek tiler dünya körkin itip.*

*İrinçig kışqı sürdü yazkı esin,
 Yaruk yaz yana kurdı devlet yasın.*

*Yaşık yandı bolgay yana ornıya,
 Balık kudrıkındın Kozi burnıya.*

Çeviri:

Doğudan eserek geldi bahar yeli,
 Acunu bezeyerek açtı cennetin yolunu.

Yağız yer miskle doldu, kâfur gitti.
 Dünya görke bürünerek bezenmek isteyor.

Sefil kışı sürdü götürdü bahar esintisi,
 Aydın bahar yine kurdu saadet yayını.

Güneş döndü yine yerine,
 Balık burcunun kuyruğundan Kuzu'nun burnuna.

4. Uygur alfabesi ve bu alfabe ile "Kutadgu Bilig"

كۈتادگۇ بىلىگ

KUTADGU BİLİG adının, klasik Uygur harfleriyle sağdan sola yazılışı (yazan: A. Dilâçar)

K-u-t-a-d-g-u B-i-l-i-g'in hecelenmesi:

كۈتادگۇ بىلىگ
 g i l i B u g d a t u K

Kut-ad-gu Bil-ig sözünün çözümlenmesi:

kut = kut, saadet
-ad- = "kılmak" kavramını katan fiil eki
-gu = "kılan, kılıcı" kavramını veren sıfat eki
bil- = "bilmek" kavramı
-ig = fiilden isim yapan ek

bütünün anlamı: "kutlu kılıcı bilgi"

UYGUR ALFABESİ

Genel Alfabe			"Kutadgu Bilig"de		Ses değeri
Sonda	Ortada	Başta	Başta	Sonda	
ق	ق	ق	ق	ق	a, e
		ق			e
د	د	د	د	د	ı, i
ا	ا	ا	ا	ا	o, u, v
ا	ا	ا	ا	ا	ö, ü
ب	ب	ب	ب	ب	b, p
ف	ف	ف	ف	ف	c, ç
د	د	د	د	د	d, ð
خ	خ	خ	خ	خ	ğ (غ), h (خ)
گ	گ	گ	گ	گ	g, h, k
ق	ق	ق	ق	ق	k (ق)
ل	ل	ل	ل	ل	l

UYGUR ALFABESİ

Genel Alfabe			"Kutadgu Bilig"de		Ses değeri
Sonda	Ortada	Başta	Başta	Sonda	
م	م	م	م	م	m
ن	ن	ن	ن	ن	n
					ŋ (geniz n'sı)
ر	ر	ر	ر	ر	r
س	س	س	س	س	s, ş
ت	ت	ت	ت	ت	t
					v
و	و	و	و	و	w, f
ي	ي	ي			y
ز	ز	ز	ز	ز	z
ج	ج	ج	ج	ج	j
					Satır dolgusu

5. KARAHANLI TÜRKÇESİ KILAVUZU

Türk edebiyatının ilk üç çağını üç ayrı dine bağlı olarak buluruz: Kök-Türklerde (552-745) Şamanlık; Uygurlarda (747-840) Budhacılık; Karahanlılarda (932-1212) da İslâmîlik. Bunlardan ikincisi Buddha dininden başka Maniciliğe, Hristiyanlığa da bağlı bulunduğu ve özel yazılara da sahip olduğu halde, pek yaratıcı olmamış, daha çok çeviricilik ve ticaretle geçinmiş ve "Oğuz Kağan" destanının parçacıklarından başka büyük bir yapıt, ya da yazar adı bırakmamıştır. Bu yüzden Türk yazımının ilk üç büyük anıtını Kök-Türklerle Karahanlılarda buluyoruz: Orhon ve Yenisey yazıtları, *Kutadgu Bilig* ve *Kitabü Divânü lûgati't-Türk*. Birincisinin yazarı Kök-Türklerden prens Yohg Tegin, öbürlerinin yazarları, Karahanlılardan Balasagun'lu Yusuf ve Kaşgarlı Mahmut. Tarihleri: sırasıyla 732, 1069, 1072.

Son otuz yıldan beri Kök-Türkçe ile Uygur Türkçesini "Eski Türkçe" (Alm. Alttürkisch) adı altında bir grupta toplamak artık alışık olmuştur (bkz. A.v. Gabain: *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, 2. bas. 1950, ve *Das Alttürkische*, Philologiae Turcicae Fundamenta adlı kolektif yapıtta, cilt I, Wiesbaden 1949, s. 21-45). Karahanlı ya da Hakaniye Türkçesine, ondan çok önce, 1928'de, Carl Brockelmann "Orta Türkçe" (Alm. Mitteltürkisch, bkz. *Mitteltürkisches Wortschatz* adlı sözlüğü, Budapest-Leipzig 1928) demişti. Karahanlı Türkçesi, aynı zamanda, İslâmîliğin kabulünden (960) sonra, bu orta devrede, Orta Asya'da art arda sıralanan üç klasik Türk yazı dilinin birincisidir; ikinci olarak Harezmi Türkçesi (XIII-XIV. yüzyıllar), üçüncü olarak da Çağatay Türkçesinin klasik öncesi ve klasik çağları gelir (XIV-XVI. yüzyıllar), bunun devamı XX. yüzyılda Özbek Türkçesine gelir dayanır. C. Brockelmann bu üç Türk yazı dilinin gramerini şu başlık altında yayımlamıştır: *Orta Asya İslâm Yazı Dillerinin Doğu Türkçe Grameri* (Ost-türkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden 1954). Sovyetler Birliğinde ise *Eski Türkçe* (Rus. Drevneturkskiy), VII.-XIII. yüzyıl Türk yazı dillerini içine almaktadır (bkz. Akademiya Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniya: "Drevneturkskiy Slovar", Leningrad 1969, redaktörler: V.M. Nadyalyaev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şerbak).

Karahanlı Türkçesi, Türk dil ve lehçeleri sınıflamasında genel olarak "güneydoğu" ya da "Orta Asya" kolundan sayılır. Bu kol da "güneybatı" ya da "Oğuz" koluna en yakın olanıdır. Kimi sınıflayıcılar bu iki kolu "Türküt" (=Türk'ler; -üt, eski ahntı olarak çoğul eki) adı altında birleştirmişlerdir (bkz. Karl H. Menges:

"Classification of the Turkic Languages", Philologiae Turcicae Fundamenta adlı kolektif yapıtta, cilt I, Wiesbaden 1949, s. 5-8). Bu sınıflama, "güneydoğu" ya da "Orta Asya" koluna "Doğu Türküt" kolu demiş, "güneybatı" ya da "Oğuz" kolunu da "Batı Türküt" kolu şeklinde adlandırmıştır. Birinci kola şunlar girer: eski tabakadan Kök-Türkçe, Eski Uygur Türkçesi, orta tabakadan Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi, yeni tabakadan da Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi ile Tarancı, Sarı Uygur ve Salar Türkçeleri. İkinci, yani Batı kolun üyeleri de şunlardır: eski tabakadan Eski Anadolu Türkçesi (Selçuklu ve Eski Osmanlı), orta tabakadan Orta Osmanlıca, yeni tabakadan da Türkiye Türkçesi (Anadolu ve Rumeli ağızları ve Güney Kıyım lehçesiyle birlikte), Gagauz Türkçesi, Azeri Türkçesi (türlü ağızları ile birlikte); Kaşkay ve Eynallı lehçeleri; ayrıca Hıralac ve ayrı bir sınıfa girmesi gereken Horasan Türkçesi, ve Türkmen Türkçesi (türlü ağızları ve Truhmence ile birlikte). Krş. A. Dilâçar: "Dil, Diller ve Dilcilik", T. D. K., Ankara 1968, s. 84-93 ve kitaba ekli Türk dil ve lehçeleri sınıflama tablosu: orada Türk dilleri Kuzey (periferik olarak Yakut ve Çuvaş) Orta (Altay ve Kıpçak) ve Güney (1. güneydoğu: Kök-Türkçeden bugünkü Salar lehçesine kadar, 2. güneybatı: Eski Oğuzcadan bugünkü Truhmen lehçesine kadar) paraleller üzerine sınıflanmış, Karahanlı Türkçesiyle Türkiye Türkçesi güney paraleli üzerinde gösterilmiştir. Karahanlı Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin yakınlık ve dallanma dereceleri böyledir.

Karahanlı Türkçesi çoğunlukla Arap alfabesiyle yazılı bulunmaktadır. Uygur harflerini *Kutadgu Bilig*'in Viyana yazması ile *Atabetü'l-hakâik*'in 1444 tarihli Semerkand ve 1480 tarihli İstanbul yazmalarında buluruz. Her iki yapıtın Arap harfleriyle yazılı yazmaları da vardır. Karahanlı Türkçesinin başlıca anıtları şunlardır: 1. Balasagun'lu Yusuf Has Hacib: *Kutadgu Bilig* (1069), 2. Kaşgarlı Mahmut: *Kitabü Divânü lûgati't-Türk* (1072), bu yazarın daha önce yazdığı *Kitabü Cevahiri'n-nahvi fi lûgati't-Türk* yitiktir, 3. Yüknük'li Edip Ahmet: *Atabetü'l-hakâik* (= "gerçeklerin eşigi", 121 rubailik öğretici şiir, XIII. yüzyılda yazılmış olsa gerek).

Asıl Eski Türkçe, yani Kök-Türk ve Eski Kırgız (Yenisey) yazıtları, *lü* (= ejderha, Çinceden), *manastar* (= günahlarım, Soğdakçadan) gibi birkaç yabancı asıllı sözcük bir tarafa bırakılacak olursa, yaklaşık olarak öz Türkçe sayılabilir. Buna karşılık Uygur Türkçesi, dile giren birçok yabancı din ve bilim terimlerinden dolayı türlü dillerden alıntılarla epey yüklüdür: örneğin, Çinceden *bakşı* (= hoca), Moğolcadan *küji* (= buhur), Sanskrit dilinden *erdini* (= mücevher), Toharcadan *çantal* (= cellât), Tibetçeden *isman* (= ilaç), Turfan Pehlevicesinden *anoşag* (= bengi, ebedi), Sakacadan *don* (= giysi, don), Soğdakçadan *tamu* (= cehennem), Partçadan *amvardişn* (= toplanı), Süryancadan *böz* (= bez), Yunancadan *arkon* (= başkan, birinci). Hatta, bu çağda Arapçadan da sözcük almaya başlanmıştı, *taulat* (= devlet) gibi.

Karahanlı Türkçesinde, bu eski alıntılardan birçoğu, Müslümanlık dolayısıyla, atılmış, Çinceden *burhan* (= put, Buddha), *taugaç* (1. Çinli, 2. Buğra Han'ın sanı,

"majesté" anlamına), Soğdakçadan *ajun* (= dünya), *tamu* (= cehennem), *uŝmaħ* (= cennet), Sanskrit dilinden *yek* = şeytan, *muyan* (< *puṣya* = Buddhacı imarethane, hayrat), *sarı* (= tüccar), *Buħara* (< *viħāra* = manastır) gibi az sayıda alıntı kalmış, buna karşılık, yine Müslümanlık dolayısıyla, Farsçadan ve Arapçadan daha çok sayıda alıntı girmiştir: örneğin, Farsçadan *bor* (= şarap), *pend* (= öğüt), *namaz*, *cülap* (< *gulab* = gül suyu), Arapçadan *hacib* (= maheynci, Türkçesi: *tayaĝu*), *halal* (= helâl), *haram*, *hüccet*, *hile*, *hendese*, *dua*, *ömür*, *şair*, *vefa*, *cefa* gibi. Fakat bu iki dilden gelen alıntılarının sayısı, Karahanlılar çağından sonra, hele Çağatay Türkçesi çağında, Türkçeyi bozguna uğratırcasına kabaran yabancılık akını kadar büyük değildir. *Kutadgu Bilig*, bu bakımdan, rahatça okunabilen Türkçe bir yapıt durumundadır.

Karahanlı Türkçesinin sözcük hazinesi, Eski Türkçeninkine bakarak daha gelişmiş, yazıt dilinden daha çok bir edebî yazı diline yaraşır, doyurucu bolluğa kavuşmuştur. Eski sözcük ve deyimlerden kimi artık kullanılmaz olmuştur: örneğin, "serseri" anlamına *bünteg/büntüg*, "dedeler, ecdat" anlamına *ecü apa*, "öyle" anlamına *ançulayu*, "kağan oturup bütün yoksul halkı topladım" anlamına *kağan oluruıp yok çığay budunıg kop kubratdım*. Bu son cümledeki *olurmak* Karahanlı Türkçesinde *oluzmak* (> bizde şimdi *oturmak*) şeklindedir, "toplamak, toplatmak" anlamına olan *kubratmak/kobratmak* ise yalnız Kök-Türkçede kullanılmış olan bir sözcüktür (eski Tuna Bulgar Türklerinin ilk kağanlarından birinin adı *Kobrat* idi, ölm. 642 sıraları). "Eş, zevce" anlamına *yutuz/yotuz*, "boşuna" anlamına *yuta*, "sola, kuzeye" anlamına *yırgaru*, "zengin, gönençli" anlamına *yılsıg*, "kılavuz" anlamına *yerçi*, "yine" anlamına *yiçe/yeye*, "yargıyı yerine getiren görevli" anlamına *yargan* gibi sözcükler de artık kullanılmaz olanlar arasındadır. Kimi sözcükler de türlü değişikliklere uğramışlardır: Örneğin, vokal konusunda ve yine *y-* sırasından, Kök-Türkçe *yügerü*, Karahanlı Türkçesi *yukaru/yokaru* (= yukarı), Kök-Türkçe *yumşak*, Karahanlı Türkçesi *yumşak* (= yumuşak), Kök-Türkçe *yegirmi*, Karahanlı Türkçesi *yegirmi/yigirmi* (= yirmi). Buna karşılık, Kök-Türkçenin sözcük hazinesinden birçok öge, şekil ve anlam değiştirmeden Karahanlı Türkçesinde de kullanılmaya devam etmiştir: örneğin, "yas, matem" anlamına *yog*, "koşmak" anlamına *yügürmek*, "yine" anlamına *yeme*, "soğuktan hayvanların kırılması" anlamına *yut*, "misk" anlamına *yıpar*, "inci" anlamına *yinçü*, "ince" anlamına *yinçege*, "dişi deve" anlamına *iĝen /ıyan* ve *türir* (erkek deve: *bugra*, iĝdiş edilmiş deve: *atan*), "fakir" anlamına *çığay*, "şey, mal" anlamına *ney*, "hayvan" anlamına *yılki*, "bitirmek, sona erdirmek" anlamına *yetürmek*, "at" anlamına Kök-Türkçe *yunt*, Karahanlı Türkçesi *yund*, Kök-Türkçe *Teĝri* = Tanrı, gök; Karahanlı Türkçesi *Teĝri* = Tanrı, *kalk*, *kök* = gök (Şamanlık ve Müslümanlık farkı).

Karahanlı Türkçesinin vokal ("ünlü") düzeni (Alm. Vokalbestand) oldukça zengindir. Ortak Türkçedeki 9'lu vokal dizisini, olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de buluruz: Önden arkaya doğru *i, e* (kapalı *e*), *è* (açık *e*), *ö, ü, a, ı, ö, u*. Bunların yanıbaşında uzun vokaller de vardır. Kaşgarlı Mahmut, *Divan*'ında, Arap harflerini

kullandığı için, bu uzun vokallerden yalnız uzun *ä*'yi gösterme olanağını bulabilmiş ve bunu çift "elîf" le işaretlemiştir: *aat* (اا = ad), *aac* (اا = aç, tok olmayan), *aar* (اا = sırtlan), *aay* (اا = ay), *aaş* (اا = aş), *aak* (اا = ak), gibi. Uzun vokal ile kısa vokal, yapısal (structural) "karşılıklı" (opposition, Fr. pertinence, İng. relevance) durumundadır, yani anlam farkı yaparlar; krş. tek, yani kısa *a* ile *at* = at, *beygir*, *aç* = açmak, *aş* = aşmak.

Karahanlı Türkçesinde, genel olarak ve büyük ölçüde, kapalı *e* (è) ile *i* arasında oynaklık vardır: Örneğin, "yemek" anlamına *yemek* ~ *yimek*, "il, vilâyet" anlamına *el* ~ *il*, "işitmek" anlamına *ëşirmek* ~ *işirmek*, "düzeltmek" anlamına *ëtme* ~ *itme*. Kapalı *e* ile açık *e* de, uzun ve kısa vokallerde olduğu gibi, yapısal "karşılıklı" (opposition) durumunda olup anlam farkı yaparlar: Örneğin, kapalı *e* ile *yel/yil* = *yel*, rüzgâr, fakat açık *e* ile *yel* = cin, cin çarpması; kapalı *e* ile *ër/ir* = utanmak ("Divan"da: *ër ir boldu* = adam utandı), fakat açık *e* ile *ër* = er, adam. Bu lehçede *teue* ~ *teve* ~ *tevey/tevey* ~ *tëvi* ~ *tevi* gibi çeşitlikler de dikkati çeker. Daha az ölçüde böyle bir oynaklık *a* ~ *i*, *a* ~ *e*, *a* ~ *ı* ve *ı* ~ *u* vokalleri arasında da vardır. Örnekler: *arinçu* ~ *erincü* (= günah); *aşaç* ~ *eşiç* ~ *aşıç* (= çömlük, tencere, aş pişirilecek kap; *almğa* ~ *ılmğa* (= bir san); *arkın* ~ *arkun* (= gelecek yıl); *bulut* ~ *bulut* (= bulut); *york* ~ *yoruk* (= gidiş, huy). Ayrıca *ı* ~ *i* arasında da bir oynaklık görülmektedir: Örnekler, *ış* ~ *iş* (= iş); *til* ~ *til* (= dil), *ılkmak* (= konuşmak), *ılemek* (= dilemek), *ılemek* (= dilek); *ıs* ~ *is* (= ısı) kökünden *isimek/ısınmek/ısınmak* (= ısınmak) ve *ısig/ısıg* (= sıcak); *biç* (= biçmek) kökünden hem *biçek* (= bıçak), *biçeklemek* (= bıçaklamak), hem *biçmak* (= biçmek, kesmek), *biçgu* (= bıçkı), *biçguç* (= makas); böyle olmakla birlikte, bu *ı* ~ *i* oynaklığı ince-kalın vokal ayrıtına uyduğu için, uyum kuralına dokunmamaktadır. Karahanlı Türkçesi sözcük başı *o*'nun Türkiye Türkçesinde *yı*'ya çevrilmesi de görülmüştür, *oprata* > *yıprata*, gibi.

Karahanlı Türkçesinde, sözcük köklerindeki "vokal durumu" (Fr. état vocalique, Macar. hangrend) ile ek katılırken meydana gelen "vokal uyumu" (Fr. harmonie vocalique, Macar. hangrande illeszkedés) olaylarında yalnız ince-kalın (ya da ön-arka, Fr. palato-vélaire; yani *i, e, è, ö, ü* ile *a, ı, o, u* dizileri arasındaki fark) farkı gözetilerek işler; bizdeki yuvarlak-düz (labial-illabial), yani dudaksal *ö, ü, o, u* ile düz *i, e, è, a, ı* farkı kesin bir kural değildir. Bütün güney Türk lehçelerinde olduğu gibi, *o* ve *ö* vokalleri aslı olarak yalnız ilk hecede yer alabilir, örneğin bizde *kol*, *koldan*, Karahanlı Türkçesinde de *kol*, *koldın*, fakat Altay Türkçesinde *kol*, *koldon*; aynı şekilde, örneğin bizde *özüne*, *sözüne*, Karahanlı Türkçesinde (onun) *özünge/özünge*, *sözünge/sözünge* (*ö* yalnız birinci hecede, eklerde uyum *ö* ile değil, *ü, i, e* ile). Ön-arka farkı gözetme ilkesi bizdeki durumdan daha kesin olmuştur, örneğin *ınanmak* (bizde *i - a* ile *inanmak*), *almula* (bizde *e - a* ile *elma*), *kardaş* (bizde *a - e* ile *kardeş*) gibi. Vokal durumu ve uyumu örnekleri: *tüp - tüpi* (= dip, dibi), *tüpi* (= tipi),

tüpü (= tepe), karşı (= karşı), sözi (= sözü), yüzi (= yüzü), köki (= kökü), belgü (= belge), için (= için), altun (= altın), yaşıl (= yeşil), yorımak (= yürütmek), yılduz (= yıldız), boguz/bogaz (= boğaz), okumak (= okumak); yapı eklerinde ukuşlug (= anlayışlı, akıllı), edgülik (= iyilik), okıglı (= okuyan), kurt (= kuru), süpründi (= süprüntü), ölümçi (= ölümcü, ölümcül), ögdü (= övdü, alkış); isim ve fiil çekiminde ölümüg (= ölümlü), körkü (= görkü), korkiçe (= görküne), tonu (= donu), kelir, kelgey (= gelir, gelecek), bolur, bolgay (= olur, olacak), kötürdi (= götürdü, kaldırdı), kördi (= gördü), türdi (= dürdü), turdu (= durdu), boldı (= olacak), öldi (= öldü), toldı (= doldu), öti (= öttü), ödürmiş (= seçilmiş), tutmasunı (= tutmasını), unuttı (= unuttu), yitürdüm (= yitirdim), bedütür (= büyütür), yelkütür (= avundurur), açturmak, açuk (= açtırmak, açık), alturmak (= aldirmek), biltürmek (= bildirmek). Bizde olduğu gibi, Karahanlı Türkçesinde de çekimde ya da yapı genişlemesinde vokali yitirip derilme (Fr. contraction) olayı vardır: Örneğin, yapıda kulk ~ kulk (= kılık, kılış, gidiş, huy); közüngü ~ közüngü (= ayna); çekimde kögüs - kögün (= göğsün), ukus (= anlayış), -c hali ukşa; bozulmak - bozlu (= bozular), kötürmek (= götürmek, kaldırmak) kötrüp (= götürüp). Konson düşmesi örneği: yuvga > yuga = katmer, yufka.

Konson ("ünsüz") düzeni şöyledir: patlayıcılardan b, p; d, t; g, k, k (q); sızcılardan çift dudak b'si (β, w, ف), peltek (dişler arası) d (δ, ذ, ح), h (χ), γ (ğ); ıslıklı ve hışırtılılardan s, z; ş; sürtünüklerden ç; genzellerden m, n, η (ذ) akıcılardan r, l, kalm, artdamak l'si (f); yarı vokallerden y. Buna göre Karahanlı Türkçesinde asli olarak f, v ve c yoktur; ancak yabancı dillerden alıntı olan sözcüklerde kullanılmıştır; j sesi de alıntılarda, ara sıra Türk asıllı sözcüklerde de geçmektedir. Kök-Türkçede h sesi bulunmadığı gibi Karahanlı Türkçesinde de asli olarak yoktur; bunun yerini h ve k tutmaktadır. Aynı şekilde v sesi. b ve β (ف) ile karşlanmıştır (kolaylık olsun diye biz Kutadgu Bilig'in metninde w yerine v; γ yerine g, δ yerine d kullandık. Karahanlı konson düzeninden örnekler: aw (ا ف | = av), adak (ادق = ayak), alısak (اخصاق = aksak), ayız (اغيز = ağız), Türkçes özcük olarak ajmuk (ارمق = ak şap), Soğdak asıllı alıntı olarak ajun (ارون = acun, dünya), Arapça asıllı sözcük olarak fark (فرق = fark), vafa (وفا = vefa), hacib (حاجب = mabeynci, Türkiye Türkçesi: tayafu). Türkçe sözcüklerden ohsamak (= okşamak), ohsunmak (= pişman olmak), yer yer w (ف) yerine f (ف) de geçmektedir, yapagu yerine yafgu (= bir san adı); yawuz yerine yafuz; yavaş yerine yafaş; uwut (= ut), yerine ufut gibi.

Karahanlı Türkçesinde δ sesi, Kök-Türkçedeki d sesinden, daha sonraki y sesine bir geçiş değerindedir. Örneğin:

Kök-Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
adək	adək	ayak
yadag	yadag	yaya, yayan
adıyr	adıyr	aygır
adıy	adıy	ayı
adırmak	adırmak	ayırmaq
bođ	bođ	boy
bedük	bedük	büyük
edgü	edgü	eyü > iyi
kodmak	kodmak	koymak
kudruk	kudruk	kuyruk
udımak	udımak	uyumak

Bu olayın Karahanlı Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında pek çok örnekleri vardır: kadış > kayış; bđık > bıyık, gibi.

Aynı şekilde bu üç Türk lehçesi arasında bir b > p > f geçişi de vardır. Örneğin:

Kök Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
öbke	öpke	öfke

Yine aynı şekilde bu üç Türk lehçesi arasında, sözcük sonu ve ortasında b > w > v, ve b > w > ∅ geçişi de görülmektedir. Örneğin:

Kök-Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
sab	saw	sav
ab	aw	av
eb	ew	ev
sub	suw	su
sebinmek	sewinmek	sevinmek
yabız	yawuz	yavuz
yablak	yawlak	yavlak (= kötü)
yalabaç	yalawaç	yalawaç
tabışyan	tawışyan	tavşan
yalbarmak	yahwarmak	yalbarmak
----	kulabuz/kulavuz/ kulaguz	kılavuz

Başka bir kısalma örneği: Karahanlı Türkçesi yorınca, (Oğuz lehçesi: yorınca), Türkiye Türkçesi yonca.

Belli koşullarla, Kök-Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki sözcük başı b'ler bizde v (hece sonu r'den önce) ve p; k'lar g (ince vokallerden önce); kimi r'ler de d olmuştur (koşulsuz). Genel eğilim böyle ise de, ince vokallerden önce sözcük başı k'lar, ve her durumda r'ler de vardır. Kimi yerlerde de b'ler düşmüş, bu düşmeye karşılık, kimi yerlerde de başa v katılmıştır. Örnekler:

Kök-Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>barmak</i>	<i>barmak</i>	<i>varmak</i>
<i>bermek</i>	<i>bermek</i>	<i>vermek</i>
<i>bar</i>	<i>bar</i>	<i>var</i>
<i>bolmak</i>	<i>bolmak</i>	<i>olmak</i>
<i>urmak</i>	<i>urmak</i>	<i>vurmak</i>

İnce vokallerden önce *k > g*:

<i>keçmek</i>	<i>keçmek</i>	<i>geçmek</i>
<i>kelmek</i>	<i>kelmek</i>	<i>gelmek</i>
<i>kezmek</i>	<i>kezmek</i>	<i>gezmek</i>
<i>kirmek</i>	<i>kirmek</i>	<i>girmek</i>
<i>kiyik</i>	<i>keyik</i>	<i>geyik</i>
<i>kök</i>	<i>kök</i>	<i>gök</i>
<i>köl</i>	<i>köl</i>	<i>göl</i>
<i>köz</i>	<i>köz</i>	<i>göz</i>
<i>küç</i>	<i>küç</i>	<i>güç</i>
<i>kümüş</i>	<i>kümüş</i>	<i>gümüş</i>
<i>kün</i>	<i>kün</i>	<i>gün</i>

İnce vokallerden önce *k : k*

<i>kesmek</i>	<i>kesmek</i>	<i>kesmek</i>
<i>kiçig</i>	<i>kiçig</i>	<i>küçük</i>
<i>kişi</i>	<i>kişi</i>	<i>kişi</i>
<i>köpük</i>	<i>köpük</i>	<i>köpük</i>
<i>küp</i>	<i>küp</i>	<i>küp</i>

Sözcük başında *t > d* geçişi:

<i>tabar</i>	<i>tavar</i>	<i>davar</i>
<i>tag</i>	<i>tag</i>	<i>dağ</i>
<i>tegmek</i>	<i>tegmek</i>	<i>değmek</i>
<i>temür</i>	<i>temür</i>	<i>demir</i>
<i>tirig</i>	<i>tirig</i>	<i>diri</i>
<i>til</i>	<i>til/til</i>	<i>dil</i>
<i>tolmak</i>	<i>tolmak</i>	<i>dolmak</i>
<i>tokuz</i>	<i>tokuz</i>	<i>dokuz</i>
<i>tökmek</i>	<i>tökmek</i>	<i>dökmek</i>
<i>tört</i>	<i>tört</i>	<i>dört</i>
<i>turmak</i>	<i>turmak</i>	<i>durmak</i>
<i>tuymak</i>	<i>tuymak</i>	<i>duymak</i>
<i>türtmek</i>	<i>türtmek</i>	<i>dürtmek</i>
<i>tüşmek</i>	<i>tüşmek</i>	<i>düşmek</i>

Karahanlı Türkçesiyle Türkiye Türkçesi arasında, sözcük başı *t : d* geçişini bir kurala bağlamak güçtür: ince - kalın vokal farkı buna bir kural sayılamaz. İnce ve kalın vokallerden önce gelen birçok sözcük başı *t*'ler *d*'ye çevrilmeyip *t*-olarak kalmıştır. Örneğin:

<i>tañ</i>	<i>tañ</i>	<i>tan</i>
<i>taş</i>	<i>taş</i>	<i>taş</i>
<i>Teñri</i>	<i>Teñri</i>	<i>Tanrı</i>
<i>ter</i>	<i>ter</i>	<i>ter</i>
<i>tilkü</i>	<i>tilkü</i>	<i>tilki</i>
<i>tırğak</i> / <i>tırğak</i>	<i>tırğak</i>	<i>tırnak</i>
<i>tok</i>	<i>tok</i>	<i>tok</i>
<i>toz</i>	<i>toz</i>	<i>toz</i>
<i>törü</i>	<i>törü</i>	<i>törü</i>
<i>tutmak</i>	<i>tutmak</i>	<i>tutmak</i>
<i>tüketmek</i>	<i>tüketmek</i>	<i>tüketmek</i>

Karahanlı Türkçesinde, *é* ile *è*'de olduğu gibi, *n* ile *ñ* arasında da yapısal "karşılık" (opposition) vardır, yani bu iki ses ayırtı anlam farkı yapar. Örneğin: *men* (= ben) ile *meñ* (= yüzdeki ben), *ton* (= giysi, don) ile *toñ* (= don, buz tutma), *kan* (= damardaki kan) ile *kañ* (= baba), *on* (on, 10) ile *oñ* (= kolay), *en* (= en, genişlik) ile *eñ* (= yanak, yüz), *bin* (= bin-mek) ile *biñ* (= bin, 1000) gibi. Bizde şimdi düz *n* ile söylenen ve yazılan birçok sözcükler eskiden geniz *ñ*'si ile söylenir ve yazılırdı, *saña* (= sana), *iñek* (= inek), *siñek* (= sinek), *öñ* (= ön), *tırğak* (= tırnak), *yañılmak* (= yanılmak), *beñiz* (= beniz), *teñiz* (= deniz), *añlamak* (= anlamak), *yalñuz* (= yalnız), *tañ* (= tan) gibi.

Kök-Türkçe ile Karahanlı Türkçesindeki sözlük içi ve sonu birçok *g* (*k*)'ler Türkiye Türkçesinde düşmüştür. Örneğin:

<i>kergek</i>	<i>kergek</i>	<i>gerek</i>
<i>emgek</i>	<i>emgek</i>	<i>emek</i>
—	<i>eşgek / eşyek</i>	<i>eşek</i>
—	<i>yumurtağa</i>	<i>yumurta</i>
<i>kısğa</i>	<i>kısğa</i>	<i>kısa</i>
<i>kulkak</i>	<i>kulkak</i>	<i>kulak</i>
—	<i>kaygık</i>	<i>kayık</i>
<i>kazganç</i>	<i>kazganç</i>	<i>kazanç</i>
—	<i>sıçgan</i>	<i>sıçan</i> (fare)
—	<i>yalğan</i>	<i>yalan</i> (Karahanlı T.)
—	<i>yavğan</i>	<i>yalan</i> = yalın, çıplak
<i>sattıçtı</i>	<i>sattıçtı</i>	<i>yavan</i>
		<i>sarıcı</i>

—	<i>orgak</i>	<i>orak</i>
<i>tirig</i>	<i>tirig</i>	<i>diri</i>
<i>ulug</i>	<i>ulug</i>	<i>ulu</i>
<i>öliig</i>	<i>öliig</i>	<i>ölü</i>
<i>elig</i>	<i>elig</i>	<i>el</i>
<i>tarlag</i>	<i>tarlag</i>	<i>tarla</i>
<i>katig</i>	<i>katig</i>	<i>katı</i>
<i>çerig</i>	<i>çerig</i>	<i>çeri</i>
<i>kışlag</i>	<i>kışlag</i>	<i>kışla, kışlak</i>
—	<i>kapug</i>	<i>kapu > kapı</i>
—	<i>kıdıg</i>	<i>kıyı</i>
—	<i>ekşig</i>	<i>ekşi</i>
<i>süñüg</i>	<i>süñüg</i>	<i>süngü</i>
<i>süñük</i>	<i>süñük (= kemik)</i>	—

Kök-Türkçe ile Karahanlı Türkçesinde, sözcüğün ilk hecesinde *n* (*ŋ*)'den önce gelen şimdi bizdeki *b* sesinin karşılığını *m* şeklinde buluruz. Örneğin:

Kök-Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
<i>maņa</i>	<i>maņa</i>	<i>mana</i>
<i>men/ben</i>	<i>men/ben</i>	<i>ben</i>
—	<i>meņ</i>	<i>ben</i> (yüzdeki)
<i>meņigü/beņigü/meņkü</i>	<i>meņgü/beņgü</i>	<i>bengi</i> (ebedi)
—	<i>meņiz/meņgiz</i>	<i>beniz</i>
—	<i>meņzemek</i>	<i>benzemek</i>
<i>miņ/biņ</i>	<i>miņ</i>	<i>bin</i> (= 1000)
<i>minmek/binmek</i>	<i>minmek/münmek</i>	<i>binmek</i>
<i>monçuk/munçuk</i>	<i>monçuk</i>	<i>boncuk</i>
<i>mügüz</i>	<i>müñüz</i>	<i>boynuz</i>

Karahanlı Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında sözcük içi *-m- ~ -n-* çeşitlenmesi de vardır: *yeme ~ yine*, gibi. Tersine olarak *-y- > -m-* değişimi de görülmüştür. Örneğin: *köñlek > gömlek*.

Karahanlı Türkçesinde, yer yer, sözcük içinde *-t- ~ -d-* dalgalanması vardır. Örneğin: *artuk ~ arduk* (= artık), *yultuz ~ yulduz* (= yıldız), *olturmak ~ oldurmak* (= oturmak), *körketmek ~ körkedmek* (= güzelleştirmek) gibi. Aynı şekilde, sözcük içinde, yer yer de sonunda, *-k- ~ -g-* dalgalanmasına da rastlanmaktadır. Örneğin: *yörkemek ~ yörgemek* (= sarmak), *içkü ~ içgü* (= içki), *yelkitemek ~ yelgitemek* (= dalgalandırmak), *ekirmek ~ egirmek* (= eğirmek), *sekırtmek ~ segirtmek* (= seçir, koşturmak, koşturmak). Sözcük sonlarında bu *-k* ve *-g* çeşitlenmesi bir ayırt niteliği kazanmaktadır: *-k* sesi isimlik, *-g* sesi de sıfatlık görevinde, *-lık* ile *-lig* gibi (krş. bizde *-lık* ile *-li*). Örnekler: *adaklık* = ayaklık (isim), *adaklig* = ayaklı (sıfat); *belgülık* = belge, belirlilik, *belüglig* = belli, belirli; *tanukluk* = tanıklık,

şahitlik, *tanuklug* = tanıklı, şahitli; *edgülık* = iyilik ("edgülık"), *edgülig* = iyi ("edgüli"); *körklülük* = görklülük, güzellik, *körklüg* = görklü, güzel. Karahanlı Türkçesinde sözcük içi kimi *-k- /-g-*'ler, bizde *v*'ye çevrilmiştir, *takagu > tavuk*; *kagrulmak > kavrulmak*; *sögmek/sökme* > *sövmek* (söğmek) gibi.

Bu Türk lehçesinde *ç ~ ş* (*s*); *z ~ s*; *z ~ r* gibi ses dalgalanmaları vardır. Örneğin: *ç ~ ş* (*s*) konusunda: *yapçurmak/yawçurmak ~ yapşurmak* (= yapışturmak), *çağlamak ~ şağlamak ~ jağlamak* (= çağlamak), *çöpik ~ şöpik* (= çör çöp), (diz) *çökmek ~ sökmek*, *çökürmek ~ sökünmek* (= diz çökmek, çökünmek); *z ~ s* konusunda: *bilmez ~ bilmes* (= bilmez), *yalhuz ~ yalhus* (= yılmaz); *z ~ r* konusunda: *kız* (= kız) *~ kır-kın* (= cariyeye), *Sekentiz ~ Sekentir* (= Zühal gezegeni, Saturnus); *-z-* konusunda şu duruma da dikkat etmek gerekir: Karahanlı Türkçesi *söz - sözlemek* = söylemek. Kimi yerlerde sözcük içi *-št-* bileşiği *-ç-*'ye çevrilmiştir, örneğin "cennet" anlamına Soğdak asıllı *uštmañ*'in *uçmak*'a çevrildiği gibi, yine "cennet" anlamıyla.

Kök-Türkçe - Karahanlı Türkçesi - Türkiye Türkçesinde *y*'nin özel bir durumu vardır. Yukarıda, sözcük içi kimi *-d-* ve *-đ-*lerin bizde *-y-*'ye çevrildiğini gördük: *adak/ađak > ayak*; *kedmek/keçmek > giymek*; *odunmak/uğunmak > uyanmak*, gibi. Bundan başka, anlam farkı ile *y : z*'nin karşılaşması da vardır. Örneğin: Kök-Türkçe ve Karahanlı Türkçesi *yaz* = bahar, *yay* = yaz; bizde *yaz* = yaz; Kök-Türkçe ile Karahanlı Türkçesinde *yazmak* = yaymak; bizde *yazmak* = yazı yazmak (Eski ve Orta Türkçede: *bitimek* = yazmak). Sözcük başlarında: "ağaç" anlamına Kök-Türkçe *ıgaç*, Karahanlı Türkçesinde *yıgaç*, Türkiye Türkçesinde *ağaç*. Yine sözcük başlarında: Kök-Türkçe *yürüñ*, Karahanlı Türkçesinde *ürüñ/örüñ* (= ak, açık renk); Kök-Türkçe *ıtrak*, Karahanlı Türkçesi *yıtrak*, Türkiye Türkçesi *ıtrak/yıtrak*; "hayvan ini" anlamına Karahanlı Türkçesi *yin/yın/in*, Türkiye Türkçesi *in*; Karahanlı Türkçesi *yıpar ~ ıpar* = iyi koku, misk; Kök-Türkçe ve Karahanlı Türkçesi *yinçe/yinçe*, Türkiye Türkçesi *ince*; Karahanlı Türkçesi *yinçü, yıp, yılmak, yılın, yıglamak/ıglamak, yilig*, Türkiye Türkçesi aynı sıra ile *inci, ip, ulmak, ılgın* (ağacı), *ağlamak, ilik*. Karahanlı Türkçesindeki *opratañ*'in bizde *yıpratmak* olduğuna yukarıda işaret edilmişti.

Karahanlı Türkçesinde sözcük içi ses ve hece düşmeleri vardır. Örneğin *berk > bek* (= pek, sağlam), *birle > bile* (= bile, ile); krş. *bamak* (= bağlamak), bundan *-g* eki ile isim olarak *bag* (= bağ), *bag*'dan *-la* eki ile fiil *bağlamak* (= bağlamak); yine krş. "yavaş" anlamına Uygur Türkçesi *akuru*, Karahanlı Türkçesi *akru/akrun*. Ortada hece düşmesi örneği: *kagadaş > kadaş* (= arkadaş), *sayış > saş* (= ödeme, sayış). Karahanlı Türkçesi - Türkiye Türkçesi karşılaştırması yapılırsa, birçok sözcük içi hece düşmesi örnekleri ortaya çıkar. Örneğin: *yapurgak* (= bizde: *yaprak*), *yogurkan* (bizde: *yorgan*), *kurugsak* (= bizde: *kursak*), *tavışgan* (= bizde: *tavşan*). Buna karşılık Karahanlı Türkçesinde hece artması örneği olarak: Ortak Türkçe (Uygur v.b.) *alma/olma/ulma*, bizde *elma*, fakat Karahanlı Türkçesinde *almula/altımla*. Özellikle *sayı* adlarında ikizleme (*gémination*) olayları: *ikki*

(= iki), *yedi* (= yedi, 7), *sekkiz* (= sekiz), krş. *elig/ellig* (= elli, 50). Ses göçümü (métathèse) örneklerinden: *yagmur* > *yamgur*; *öğrenmek* > *örnenmek*; *çagmur* > *çamgur* = şalgam; *karlıgaç* > *kırlangıç* = kırlangıç kuşu; *sarmusak* > *samursak* = sarımsak, sarmısak. krş. Karahanlı Türkçesi *çaklanmak*, *eçkü*, *otra*, Türkiye Türkçesi *çalkanmak*, *keçi*, *orta*.

Karahanlı Türkçesinde ses benzeşmesi, ister uyarılma (accomodation), ister özümleme (assimilation) derecesinde olsun, bizdekinden daha sınırlıdır. Örneğin: *-şd-* genel olarak *-şt-*ye çevrilmez, fiil çekiminde *bilişdi* (= bilişti, tanıştı), *öpüşdü* (= öpüştü), *ulaşdı* (= ulaştı), fakat bunun yanında, isim çekiminde, örneğin *taş-tın* (= taştan); *-pd-*'nin durumu da böyledir, yani genel olarak *-pd-* > *-pt-* uyarılması yoktur: *kap* - *kapdı* (= kaptı), *öpdü* (= öptü), fakat isim çekiminde örneğin *kaptan* (= kap'tan). Buna karşılık *-td-* > *-tu-* özümlemesi vardır: *katmak*'tan *katdı* değil, *katı*; *kimek*'ten *kitedi* değil, *kitti* (= gitti); *-çd-* > *-çt-* uyarılması karışıktır: *keçmek*'ten *keçdi* değil, *keçti* (= geçti), *saçmak*'tan *saçtım* (= saçtım), fakat *saçdı* (= saçtı); *açmak*'tan *açtımız* (= açtık) ve *açdı* (= açtı); *kaçmak*'tan hem *kaçtı* hem *kaçdı* (= kaçtı) gibi; *-kd-* > *-kt-* uyarılması da aynı karışık durumdadır: Örneğin *çaktı*, *çektü*, fakat *bakmak*'tan hem *baktı*, hem *bakdı* (= baktı), *içmek*'ten hem *içti* hem *içdi* (= içti), isim çekiminde *keyikten* (= geyikten), *kılıktan* (= kılıktan).

Çekim bilgisi (Inflexion):

I. *İsim çekimi* (Déclinaison): Çoğul eki: *-lar/-ler*; eski çoğul ekleri: *-ı* ve *-en*, örneğin *ogul* - *oglut* = oğullar, *tegin* - *tegit* = prensler; *er* - *eren* = erler, *ört* - *örtten* = alevler.

hal ekleri:

-i hali (accusativus): *-nı/-ni*; *-n*; *-g*; *-ı/-i*

-in hali (genitivus): *-nıñ/-nıñ/-nuñ/-nüñ*

-e hali (dativus): *-ka/-ke*; *-ga/-ge*; *-a/-e*

-de hali (locativus): *-da/-de*; *-ta/-te*

-den hali (ablativus): *-da/-de*; *-den/-dın/-dun/-dün*; *-ın/-in*

-le hali (instrumentalis): *-n*; *-la/-le*

-r hali (directivus): *-garu/-geri* / *-gerü*; *-karu/-kerü*; *ra/-re/-ru/-rü*; *-ar/-er*; *-r*

-ce hali (aequativus): *-ça/-çe*

-siz hali (privativus): *-sız/-siz/-suz/-süz*

Örnek (paradigma): yalın hal: *ev*; -i hali: *evni/evin*; -in hali: *evniñ*; -e hali: *evge*; -de hali: *evde*; -den hali: *evde/evdın/evden*; -le hali: *evin/evle*; -r hali: *evgerü*; -ce hali: *evçe*; -siz hali: *evsiz*.

Cümle örnekleri:

-i hali: *Ol bu evni evsindi* = o, bu evi kendi evi saydı; *ol anıñ evin arkadı* = o, onun evini yokladı; *bu er ol açığı toğurgan* = bu adam o açığı doyurandır; *bulun bolup başı tığdı* = tutsak olup baş eğdi.

-in hali: *Erniñ öpkesi uçdı* = adamın öfkesi geçti.

-e hali: *Aşka barmak* = aş (yemeğe) gitmek; *men evge barığı men* = ben eve gitmek üzereyim; *meniñ közi meñ ilderdi* = benim gözüme bir şey ilişti.

-de hali: *Kişi evde tıkıstı* = halk evde tıkıldı (sıkıştı).

-den hali: *Tilde çıkar edgü söz* = dilden çıkar iyi söz, *yaş közdin savruldu* = yaş, gözden savruldu.

-le hali: *Yılık otlap anın etlenür* = hayvan otlar, onunla etlenir (not. anıñ = onun, anın = onun için, onunla); *tokşıp anın keçtimiz* = çarpıştık, onun için geçtik; *aşlıg tarıg anın öner* = yemeklik buğday onunla bitter; *tünle bulı örtense* = tanlayın bulut kızarsa; *tümle yerine tünle bile sözü* de kullanılır.

-r hali: *Teyrigerü tapgın öter* = Tanrıya karşı tapkısını öder; *kış yaygaru sövlenür* = kış bahara doğru fısıldıyor; *aşg başra kakar* = yemeği başına kakar; *içkerü kirmek* = içeri girmek; *yokaru* = yukarı; *taşırtın* = dışardan.

-ce hali: *Tilekçe turu* = dileğine göre (dilediği gibi); *öküz adakı bolgıncı buzağı başı bolsa yeg* = öküz ayağı olacağına buzağı başı olmak yeğdir; *barça* = varıca (varı kadar), *solça* = solca (sol taraftan).

-siz hali: *Yigit yazuksuz bolmas* = genç günahsız olmaz; *oglak yiliksiz, oğlan biligsiz* = oglak iliksiz, oğlan bilgisiz.

İsim tamlaması: *öküz adakı* = öküz ayağı, *buzagı başı* = buzağı başı, *taglar başı* = dağ başı.

Sıfat tamlaması: *Köni törü* = doğru yasa, *edgü kişi* = iyi adam.

Sıfatlarda ölçüştürme: Üstünlük için *-rak/-rek* eki: *bedük* = büyük - *bedükrek* = daha büyük, *edgü* = iyi - *edgürek* = daha iyi, *yaqşı/yaqşı* = iyi, güzel - *yaqşırak* = daha iyi, daha güzel, *az* - *azrak* = daha az. En üstünlük derecesi: *ey* edatı: *ey yavlak* = en kötü, *ey altın* = en altta.

Sayı adları: *Bir*, *iki* (*ikki*), *üç*, *dört*, *beş*, *altı*, *yedi* (*yetti*), *sekkiz* (*sekkiz*), *tokuz*, *on*, *yigirmi* / *yigirme*, *otuz*... *yüz*, *mıñ* (bin), *tümen* = on bin (krş. Kök-Türkçe: 62 için, *iki yetmiş* ya da *altmış artıki iki*, Karahanlı Türkçesi: *altmış iki*). Sıra sayısı (ordinal): *birinç*, *ilk*, *öñdi*, *ikinç* / *ikinci* / *ikilenç*, *üçünç* / *üçünçü*, *dörtünç* = birinci, ikinci v.b. Üleştirme sayıları (distribütif): *birer*, *ikkiser* v.b. Topluluk sayıları (collectif): *biregü* her biri, *ikigü* = her ikisi, *üçegü/üçegün* = her üçü. Ayrıca: *ikiz* = ikiz; *üçgöl/üçgül* = üçlü, üçgen.

Zamirler:

Kişi zamirleri: *men*, *sen*, *ol*; *biz*, *siz* (*sizler*), *olar* / *anlar*. Zamir çekim örneği: *men* = ben, *meni* / *menig* = beni, *meniñ* = benim, *maña* / *mañar*

= bana, *meni*y = benim, *minde/meni*nde = bende, *minde/meni* din/*minin/menden* = benden, *menin* = benim aracılığımla, *benle, mensiz/meni*şsiz = bensiz.

Kişi ek zamirleri: Tekil -*m/-im, -/i, -si/-i*; çoğul -*miz/-imiz, -ğiz/-iğiz, -ları/-leri* (hepsi vokal uyumu ili).

İşaret zamirleri: *bu, bular* (= bunlar), *ol, olar* (= onlar).

Soru zamirleri: *kim?, ne?, kayusu?* (= hangisi?), *ayu ber maña sen, kayusu yarar?* = söyleyi ver bana hangisi yarar?

Özedönüşlü zamirler: *öz, kendü/kendi* (= kendi).

Belirsiz zamirler: *kim: kimü*nde *ukus bolsa aslı bolur* = kimde anlayış olursa soylu olur. *ikindi/ekindi* = öbürü, öteki.

Bağınu zamirler (Farsçadan alıntı): *kim* (= ki): *Bu söz kim sen ayduy* = bu söz ki sen söyledin (= söylediğin söz); *ne teg kim tiledi-me boldı kamug* = ne gibi (şeyler) ki diledim, oldu hepsi (= ne diledimse hepsi oldu; dilediğim şeylerin hepsi oldu).

II. *Fiil çekimi* (Conjugaison): *Koşaç* (copula): Olumlu: ∅ (sıfır), örneğin: *bu kitab asıgıg* = bu kitap faydalı (dır); *ol* (= ...dır), örneğin: *Ukuş körki til ol, kişi körki yüz ol* = aklın süsü dildir, insanın süsü yüzdür; *turur* (= ...dır), örneğin: *Bu kitab yakış turur* = bu kitap, iyi, güzeldir; *bolmak* (= olmak), örneğin: *Sen kim bolur sen?* = sen kim olursun? (sen kimsin); *bar* (= var), örneğin: *Kudugda suv bar* = kuyuda su var. Olumsuz: *ermes* (= olmaz), örneğin: *Kamug kişi tüz ermes* = her insan bir olmaz; *yok* (= yok); örneğin: *aşıçta çig yok* = tencerede yağ yok. Soru: *mu?/mü?*, örneğin: *Sende yarmak bar mu?* = sende para var mı? Geçmişlik: *Erdim, erdiy, erdi, erdimiz, erdiyiz, erdiler* (= idim, idin, idi v.b.), örneğin: *Ben anda erdim, sen anda erdiy, ol anda erdi, biz anda erdimiz, siz(ler) anda erdiyiz, olar anda erdiler* = ben orada idim, sen orada idin v.b. Lehçelerde: Olumsuz: *Dag ol, tegül*, örneğin: *Argu lehçesinde ol andag dag ol* = o, öyle değil; *Oğuz lehçesinde bu at tas tegül* = bu at kötü değil. Başka örnekler: *Sen biligli (sen)* = sen bilgilisin; *neçe egri erse yol edgü* = ne kadar eğri olsa yol iyidir; *bu turgu yer ermes* = bu durulacak yer değildir.

Tam yüklemlik fiil (İng. finite verb of complete predication): Mastar eki: -*mak/-mek, bar-mak, kel-mek* = varmak, gelmek.

Örnek (paradigma): 1. *Geniş zaman*: Ek tabanı -*r*: *men kelir men, sen kelir sen, ol kelir ol; biz kelir biz, siz(ler) kelir siz(ler), olar kelir olar* = ben gelirim, sen gelirsin v.b. Olumsuz: *men kelmes men v.b.* = ben gelmem. Soru: *sen kelirmü sen?* = sen gelir misin? v.b. *Oğuz lehçesi*: *men kelon ya da men kelirin* = gelirim v.b.

2. *-di'li geçmiş zaman*: Ek tabanı -*d- (-di- v.b.)*: *men keldim men, sen keldiy sen, ol keldi ol; biz keldimiz biz, siz(ler) keldiyiz siz(ler), olar keldiler olar* =

geldim, geldin v.b. Olumsuz: *Men kelmedim men, sen kelmediy sen* = gelmedim, gelmedin v.b. Soru: *keldiyümü?* = geldin mi? *Oğuz lehçesi*: *Ben keldük, sen keldük* = geldim, geldin v.b.

3. *-miş'li geçmiş zaman*: Ek tabanı: -*m'ş*: *ben kelmiş (ben), sen kelmiş (sen), ol kelmiş (ol); biz kelmiş (biz), siz kelmiş (siz), olar kelmiş (olar); kelmiş turur* = gelmiştir v.b., *kelmiş bolmak* = gelmiş olmak, *kelmiş erdi* = gelmişti, *kelmiş ermiş* = gelmişmiş.

4. *Gelecek zaman*: Ek: -*ga/-gay, -ge/-gey*: *kelge men, kelge sen, kelge/kelgey; kelge biz, kelge siz, kelgeler/kelgeyler* = geleceğim, geleceksin, gelecek v.b. 5. *Koşul - dilek kipi*: ek tabanı: -*s-*: *kelsem, kelsey, kelse; kelsebiz, kelseyiz, kelseler* = gelsem, gelsen v.b. *kelmesem v.b.* = gelmesem; *kelseye* = gelse; *kelse bolur* = gelse olur, gelebilir; *keldi erse* = geldi ise; *kelmesem erdi* = gelmesemdi; *kelse bolmaz* = gelmek olmaz, gelinmez.

6. *Buyruk kipi*: ek: -*gil/-gül v.b.*: *Kel!* = gel!, *kelgil* = gel, *kelsün* = gel-sin, *kelmesün* = gelmesin, *kelelim* = gelelim, *keleyin* = geleyim, *kelmeyin* = gelmeyim, *kelmey* = gelmeyiniz.

7. *Kelmek fiilinin başka türev ve ortaçlarından*: *Kelmeli* = gelmeli; *keligi* = geleceği; *kelgülik* = geleceklilik; *kelesi* = gelmesi; *kelmeksiz* = gelmeksiz; *kelmegince* = gelmeyince; *kelmedin/kelmedip* = gelmedin; *kelgüsüz* = geleceksiz (gelecek değil); *ol kelirmü erki?* = o gelir mi? (dersin); *erki* = şüphe ve soru edatı; *kele* = gele; *kelgeli* = geleli; *keliben* = gelince; *kelgü* = gelme zamanı; *kelip/kelipen* = gelip; *kelgeç* = gelir gelmez; *kelgen* = gelen; *yana kelmişde* = yine geldiğinde; *kelmişiydin berü* = geldiğinden beri; *nelük kelmişin* = nasıl geldiğini; *kelmiş bar* = geldiği (gelmişliği) var; *kelmiş kün* = geldiği gün; *kelmek kerek biz* = gelmeliyiz, gelmemiz gerek; *kelür erken* = gelirken; *kelmiş er* = gelmiş adam; *keldeçi er* = gelici adam; *ol kişi ol bizge kelegen* = o adam bize çok gelendir; *ol kişi ol bizge keligrek* = o adam bize gelmeyi kurmuştur; *ol kişi bizge kelgülik erdi* = o adam bize gelmekte haklı idi; *men sizge keligli men* = ben size gelmek üzereyim; *kelgüci* = çok gelen; *kelegen* = gelmiş; *kelig* = gelişi, gelme; *o kelmek keldi* = o, bir gelişi geldi; *keldügüm* = geldiğim; *keldüki kelmedüki* = geldiği gelmediği, gelip gelmediği; *kelişlig* = gelişli; *kelişlig barışlig ev* = gelişli gidişli ev; *kelgelimet* = gelmek için; *ol keldi erinç* = belki gelmiştir; *apan kelmes* = eğer gelmezse; *kelgür* = gelecek; *keleyük* = geldi; *kelmegü* = gelmemeli; *maña kelmedük* = bana gelmediğini; *maña kelmekin* = bana gelmeyi; *kelü bermek* = geli vermek; *kelgili bolmk* = gelecek olmak; *kelürtmek* = getirtmek; *kelirtmek*; *keçip kelirtmek* = geçirmek; *kelürmek/kelirmek* = getirmek; *kele turmak* = gele durmak; *kelgirmek* = gele yazmak, gelmek istemek fakat gelmemek; *kelişmek* = gelişmek; *kel-türmek/keldürmek* = getirmek (<° *gelürmek*); *kelsemek* = gelmek istemek; *keligsemek* = gelmek istemek; *kelimsinmek* = gelir görünmek; *kelgin* = gelgin (gelgit'teki medd); *kelin* = gelin (güveyinin eşi).

Zarflar, Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler: az = az; *öküz*, *yavlak*, *köp* = çok; *uş* = şimdi, işte; *munu* = işte, gör!; *tutçı* = daima; *kayra* = yine; *imdi/emdi* = şimdi; *terk/terkin* = tez, çabuk; *-in/-ın/-un/-ün* ekiyle edatlar: *astın* = alt, aşağı; *altın* = alt; *öğdün* = önce; *üstün*; *burun* = önce; *soldın* = sola, *oğdın* = sağa; *öğdün* = ileri, ileriye; *kedın* = geri, geriye; *ol mendin burun bardı* = o benden önce vardı; *bakar soldın, oğdın, hem öğdün, kedın* = bakar sola, sağa, hem ileriye, geriye; *asra* = alt, aşağı; *aşak* = aşağı; *üze* = üzeri, üst, üstünde; *kodı* = aşağıya, arkası sıra; *örü* = yukarı, yukarıya; *karşı/karşu* = karşı; *kiy/ked* = sonra; *öğdün* = önce; *basa* = sonra; *aşnu* = önce; *tabaru* = ...e doğru; *yokaru* = yukarı; *kerü/kirü* = geri; *berü* = beri; *ança* = öyle, o kadar; *anda* = orada; *andag* = öyle, öylece; *mundag* = böyle, böylce; *munda* = burada; *öñi/öñin* = başka; *hiç* (Farsçadan) = hiç; *neçe* = ne kadar?, kaç?; *name* = nasıl?; *neçün/nelük* = niçin?; *kaşan* = ne zaman?, eğer; *kalt* = nasıl?, eğer; *kança* = nereye?; *kanda/kayda* = nerede?; *kant* = nere? *kayu* = hangi?, birkaç; *ma, ok, kop, taktı* = pekitme edatları; *apan* = eğer; *birle/bile* = ile, ve; *azu* = ya da; *hem* (Farsçadan) = hem, ve; *ya* = ya; *kerek* = gerek; *va* (Arapçadan) = ve; *taktı* = dahi, de; *ay/aya* = ey!; *ya* = ya!; *hay* = hey!

Sözcük yapısı:

I. İsimden isim ve sıfat yapan (dénominal) ekler:

1. *-aç/-eç*: *aş - aşaç* = tencere, aş kabı; 2. *-agu/-egü*: *iki - ikegü* = her ikisi; 3. *-agut*: *alp - alpagut* = seçkin yigit, *uragut* = kadın; 4. *-ak*: *baş - başak* = ok temreni, ok başağı; *yol - yolak* = keçi yolu; 5. *-an/-en*: *ogul - oylan* = oğlan; 6. *-ar/-er*: *bir - birer* = birer; 7. *-ç*: okşamalık olarak *ata - ataç*; *ana - anaç*; 8. *-ça/-çe*: *yetmişince* = yettiği kadar; *üleğe* = dileğe göre; *bar* = var - *barça* = bütün; 9. *-çt/-çi*: *kapug - kapuçtı* = kapıcı; *kuş - kuşçı* = kuşçu; *yol - yolçu* = yolcu; 10. *-çık/-çik*: *baka* = kurbağa - *bakaçuk* = küçük kurbağa; *ogul - ogulçuk* = ana rahmi; *sıgırçık* = sığircik kuşu; 11. *-çın/-çin/-şın/-şin*: *kökçin/kökşin* = gök renginde; *balık - balıkçın* = balıkçıl kuş; 12. *-çuk*: *kaya - kayaçuk* = hoş kokulu bir dağ otu; 13. *-dam/-dem*: *er - erdem*; *bir - birtem* = uzun süre; 14. *-daş/-deş*: *karın - karındaş*; *adaş* = arkadaş; *kaşdaş* = babaları bir olan; 15. *-dı/-di*: *ö - ön - öğdi/öndü* = birinci; 16. *-dıç/-diç*: *sag* = sağ, gerçek - *sagdıç* = iyi dost, sağdıç; 17. *-duruk/-dörük*: *boyunduruk*, *kümüldürük* = at göğüslüğü; 18. *-düz*: *kün - күндüz* = gündüz; 19. *-e*: *ög* = akıl - *öge* = akıllı; 20. *-en*: eski çoğul eki, *er - eren* = adamlar; *ört* = alev, yanan şey - *örten* = alevler; 21. *-gak/-gek/-kak/-kek*: *er - erkek* = her hayvanın erkeği; 22. *-garu/-gerü/-karu/-kerü*: *Teñrigerü/Teñrikeri* = Tanrı'ya yönelerek; 23. *-gen*: *yeti - yetigen* = Yedi Kardeşler (Büyük Ayn) takım-

yıldızı; 24. *-gu/-gü/-ku/-kü*: *oglan - oglaga/oglangu* = bolluk içinde büyüyen; *bugragu* = buğra (erkek deve) gibi; "karşılık" değeri ile de *karak* = göz - *karagu* = kör; 25. *-ıl/-ıl*: *baş - başıl/başıl* = başında akı bulunan; 26. *-k*: küçültme eki olarak *çöp - çöpik* = çör çöp; 27. *-kan/-ken*: *baş - başgan* = büyük bir balığın adı; *tarkan/tarhan* = bir bey sanı; 28. *-kın/-kün*: *ikirçkün* = ikircim, tereddüt; *kökürçkün* = güvercin; *kökegün* = gök sinek; 29. *-kt/-ki*: okşamalık olarak, *ataki* = babacığım; 30. *-ki*: *içreki* = içerde bulunan; *evdeki* = evde bulunan; 31. *-kıya/-kiye*: küçültme eki olarak, *közkiye/közgine* = gözceğiz; *sözkiye/sözgine* = sözcceğiz; 32. *-lag*: *baş - başlag* = başboş bırakılmış; 33. *-lak*: *kış - kışlak*, *ot - otlak*; 34. *-lan/-len*: *arşlan*, *burşlan* = arşlan, kaplan; 35. *-lt/-li*: *biligli* = bilgili; 36. *-lig/-lig*: sıfat eki, *adaklıg* = ayaklı; *biliglig* = bilgili; 37. *-lık/-lik*: genel olarak isim eki, *edgü* = iyi - *edgülük* = iyilik; *aç - açlık*, fakat *kış - kışlık* = kışlık, kış için hazırlanmış; 38. *-m*: *tarm* = tekinlik ve hatunlara hitap; 39. *-muk/-mük*: *karamuk* = bir çiçek ve hastalık; *kızlamuk* = kızamık; 40. *-y*: *ne - ney* = şey, mal; *ot - otuy* = odun; 41. *-nti/-ndi*: *ikinti/ikindi* = ikinci, ikindi; 42. *-rak/-rek*: sıfatlarda ölçüştürme eki, *edgü - edgürek* = daha iyi; *az - azrak* = daha az; 43. *-sak/-suk*: *bağır* = bağır - *bağırsak* = merhametli; *tavar - tavarsak* = davar, zenginlik seven; *tağ* = şaşılacak şey - *taşuk* = şaşılacak, acayıp; 44. *-sıg*: *oglan-sıg* = çocuk huylu; *kulsıg* = kula benzeyen; 45. *-sız/-siz/-suz/-süz*: yoksunlama eki, *yazuksuz* = günahsız; *ög* = ana - *ögsüz* = öksüz; *ög* = akıl - *ögsüz* = akılsız; 46. *-ş*: *bag* = bağ - *bağış* = parmak ve başka organların ek yerleri, kamışın boğumları; 47. *-şın/-şin*: *kökşin* = göğümsü; 48. *-t*: eski çoğul eki, *ogul - oglu* = oğlanlar; *tegin - tegit* = tegin'ler, prensler; 49. *-uk*: *agir* = ağır - *agruk* = ağırlık, yük; 50. *-zük*: *bilek - bilezik* = bilezik.

II. Fiilden isim ve sıfat yapan (déverbal) ekler:

1. *-aç/-eç*: *kömmek* = gömmek - *kömeç* = gömeç; 2. *-agan/-egen*: *baragan* = sık sık varan; *kelegen* = sık sık gelen; 3. *-çt/-çi*: *akmak - akıncı* = akıncı; *ummak - umduç* = dilenci; 4. *-çek/-çük*: *bürünmek - bütünçük* = bürüncük; 5. *-dı/-di/-du/-dü*: *ögmek* = övmek - *ögdü* = alkış; *ummak - umdu* = dilek, istek; 6. *-duk/-dük*: *barduk yerde* = varılan yerde; *uş kel-dügüm bu* = gelişim şimdi; *bilmiş yek bilmedük kişiden yeg* = tanınmış şeytan tanımadık adamdan yeğdir; 7. *-eñri*: *sözeyri* = saçma sapan söyleyen; 8. *-g/-k*: *batg* = bataklık, derin yer; *yaruk* = yerik; *anumak* = hazırlanmak - *anuk* = hazır; *yazmak* = şaşmak, yanılmak - *yazuk* = şaşkı, suç, günah; *bedümek* = büyümek - *bedük* = büyük; 9. *-gaç/-geç/-kaç/-keç*: *kısmak - kıskaç* = kıskaç; *-gak/-gek*: *kap - kapgak* = kapak; *yapuş* = yapışmak - *yapuşgak* = dikenli bir ot, her işe karışan kimse; *tutmak - tutgak* = düşmanın gözçülerini yakalayan asker; 10. *-gan/*

-gen/-kan/-ken: kabargan = kabartı; *toğurgan* = her zaman doyan; *basmak* - *basgan* = çekiç; 11. -ga/-ge: *bilmek* - *bilge* = bilge, bilgin; *ömek* = düşünüp anlamak - *öge* = çok akıllı ve yaşlı kimse; 12. -gın/-gîn/-kın/-kin: *kaçgın* = kaçan; *tutkun* = tutsak; *termek* = dermek - *terkin* = derli toplu olan; 13. -gl/-gli: *bartıglı* = varacak olan; *keligü* = gelecek olan; 14. -gu/-gü: tahsis, içgi; *yegü* = yiyecek; alet, *buçgu* = bıçkı; *süüpürgü* = süpürge; soyut isim, *külgü* = gülüş; *turgu* = duraklama; *akı öggüsi*, *saran söhgüsi* = cömert övgüsü, cimri sövgüsü; "kılan" değeri ile sıfat eki, *kutadgu* = kutlu kılan (*kutadmak* = kutlu kılmak); "gerekli" anlamıyla, *yamagu* = yamanması gerekli; *karın toğgu* = karın doyuracak; *bolgu* = olması gereken; *kelgü* = gelecek, gelmesi beklenen; *keçgü* = geçecek, geçmesi beklenen; *kirgü* = girmesi beklenen; 15. -guçi/-güçi: *barguçı* = varıcı, varmakta olan; *kelgüçi* = gelmekte olan; 16. -guk/-gük: *tapuzmak* = bilmece sormak ve söylemek - *tapuzguk* = bilmece; 17. -guluk/-gülik: *toğgurguluk* = doyurma hakkı; *kedgülik* = giyecek; *turguluk* = durulacak; 18. -ı/-i: *kazmak* - *kazı* = kazılıp çıkarılan şey; *akmak* - *akı* = cömert, akı veren; *könmek* = doğrulmak - *köni* = doğru; 19. -ım/-im/-um/-üm: *akmak* - *akım*; *bilmek* - *bilim*; *istemek* - *istem* = arzu; *ölmek* - *ölüm*; 20. -ın/-in: *akmak* - *akın*; *egmek* - *egün*, *eğin*; *tügmek* = düğmek - *dügün* = düğün; *kelmek* = gelmek - *kelin* = gelin (= güveyinin eşi); 21. -k: *toğmak* = doymak - *tok*; *körmek* = görmek - *körk* = görk, görünüş, güzellik; *kılmak* - *kılk* = kılık, gidış, huy; 22. -I: *kızıl*, *yaşıl* = yeşil; *yasıl* = yassı; *tükel* = tamamıyla, büsbütün; 23. -maç/-meç: *kavurmaç* = kavrulmuş buğday; 24. -mak/-mek: *ökmek* = yığmak - *ökmeç* = toplanmış olan şey, kadın kulaklarına takılan altın, gümüş halka; 25. -man/-men: *örtmek* - *örtmen* = dam, yüzey; 26. -me: *tügmek* = düğmek - *tügme* = düğme; 27. -magu/-megü: *birmegü* = verilemeyen; *bulmagu* = bulunamayan; 28. -muş/-miş: *eşitmiş söz* = işitilmiş söz; *sınamış kişig* = sınanmış adam; 29. -nç/-nçu/-nçü: *kılmak* - *kılınç* = iş, kulma; *sevinç*; *kizlençü* = gizli; 30. -ndi/-nti: *süpmek* - *süpründi* = süprüntü; *akmak* - *akındı* = akıntı; *süründiçi* = sürüntü adam; 31. -n: *yalınmak* = soyunmak - *yalıy* = çıplak, kından çıkmış; 32. -r/-ar/-er/-ur/-ür: *akar suv* = akar su; *körür köz* = görür göz; *toğmak* = doğmak - *toğar* = doğu; 33. -rı/-ri: *egmek* = eğmek - *egri* = eğri; 34. -ş: *bilış*; *tokuş*; *urus* = vuruş; *ökmek* = yığmak, biriktirmek - *öküş* = çok; 35. -r: *ölüt* = birbirini öldürme; *bermek* = vermek - *bert* = efendisinin köleden her yıl aldığı vergi; 36. -taçı/-teçi/-daçı/-deçi: *öldeçi*; *öldeçi sırgan muş taşakı kaşır* = ölecek sıçan kedinin hayasını kaşır; *aymak* = söylemek - *aydaçı* = söyleyecek; 37. -ug: *kap- kapug* = kapı; 38. -yuk: *bulgamak* = bulanmak - *bulgayak* = bulanlık; *usmak* = sanmak - *usal* = uyanık olmayan, *usal kişi* = gafil, iş bilmeyen, *usayuk er* = gafil adam; 39. -z: *umak* = gücü yetmek - *uz* = usta, mahir; *uçmak* - *uçuz* = değersiz, ucuz; *bogmak* = boguz = boğaz.

III. İsim ve sıfattan fiil yapan (denominal) ekler:

1. -a/-e: *aş* - *aşamak* = yemek yemek; *yaş* - *yaşamak*; *küş* - *küşemek* = güç kullanmak, zorlamak; 2. -ad/-ed-: *kut* - *kutadmak* = kutlu kılmak; 3. -ayır: *yaş* - *yaşayurmak* = a. göz yaşarmak, b. yaşlanmak; 4. -ar/-er/-ur/-ür: *köl* = göl - *kölermek* = göl haline gelmek; *tün* = gece - *tünermek* = gece olmak; 5. -ga/-ge-: *bulgamak* = bulanmak, karışmak; 6. -gar: *suv* = su - *suvgarmak* = sulamak; 7. -ı/-i: *kan* - *kanımak* = kanamak; *öl* = ıslak - *ölimek* = ıslanmak; 8. -ık/-uk-: *yastamak* = yaslanmak - *yastuk* = yastık; 9. -la/-le-: *kök* - *köklemek* = sıkı bağlamak; *kış* - *kışlamak* = kışlamak; *azıy* - *azıqlamak* = azı dişi ile ısırarak; 10. -lan/-len-: *kök* - *köklemek* = zengin olmak, sıkı bağlamak; 11. -laş/-leş-: *kök* - *kökleşmek* = ilişip sokulmak; 12. -ra/-re-: *kökremek* = kükremek; 13. -rı/-ri-: *semirmek* = semirmek; 14. -sa/-se-: *suv* = su - *suv-samak* = susamak; *balıksamak* = canı balık istemek; *kagansamak* = canı kavun istemek; 15. -sı/-ci: *suv* - *suvısmak* = sulanmak; 16. -str/-sire-: *baş-baştıramak* = başını yitirmek; 17. -ta/-te-: *iz* - *izdemek/istemek* = izlemek, istemek; *soy* = son - *soydamak* = arkasından kovalamak; *ün-ündemek* = ünlemek; 18. -taş/-teş-: *kök* - *kökteşmek* = ilişip sokulmak.

IV. Fiilden fiil yapan (deverbal) ekler: Bu ekler, fiil köküne katılmakla kılış (aspect, Alm. Aktionsart), çatı (voix), hatta kip (mode) farkı meydana getirirler. Karahanlı Türkçesinde bunlar çok çeşitlidir. Örneğin, bir tek *keçmek* (= geçmek) fiili, türlü eklerin katılmasıyla 10 kılış, çatı ve kip mastarı doğurur: *keç-il-mek* = geçilmek (edilgen, passif); *keç-iş-mek* = geçişmek (karşılıklı ve işteşlik, réciproque, contributif); *keç-it-mek* = geçirtmek, geçmesini sağlamak (edimli, effectif); *keç-riim-sin-ek* = geçer görünmek (görünürdelik, apparitionnel, simulatif); *keç-rüş-mek* = birbirini geçmek (yarışma, compétitif); *keç-set-mek* = geçmek umudunda bulunmak (umutlanma, Lat. sperabilis); *keç-tür-mek/keç-ürt-mek* = geçirtmek (ettirgen, factitif); *keç-ün-mek* = geçinmek (öze dönüşlü, réfléchi); *keç-ür-se-mek* = geçirmek istemek (kurma, isteme, désidératif); *keç-i-ber-mek* = geçivermek (kolaylık, tezlik, facilitatif, hâtif). Bunlar çekim (conjugaison) değil, mastar (infinitif) kalplarıdır.

Karahanlı Türkçesinde edilgen (passif) fiilin aldığı ekler şunlardır: -I, -n, -I-n-, -I-I-, -I-ş-, -k-, -duk-, -u-. Örnekler: *körmek* - *körülmek* = görülmek; *atmak* - *atılmak*; *kılmak* - *kılınmak*; *okumak* - *okılmak/okunmak* = okumak; *ekmek* - *ekilmek*; *tökmek* - *töklünmek* = dökülmek; *sulamak* - *sulanmak* = sulanmak; *açmak* - *açılmak* = açılmak; *işlemek* - *işlenmek* = işlenmek; *açmak* - *açılışmak* = açılmak; *basmak* - *basılmak/basılmak* = basılmak; *bulmak* - *buldukmak* = bulunmak; *boşamak* - *boşumak* = boşalmak, boşanmak; *çav* - *çavlanmak/çavılmak* = sanlanmak.

Öze dönüşlülük (réfléchi) ekleri şunlardır: -n-, -I-, -k-, -r-. Örnekler: *körmek* - *körünmek* = görünmek; *örtmek* - *örtünmek*; *bilmek* - *bilinmek* = kendini bilmek,

itiraf etmek; *ekmek* - *ekinmek* = kendisi için ekmek; *sulamak* - *sulanmak* = sulanmak, su haline gelmek; *bogmak* - *bogunmak* = boğulmak; *korkmak* - *korkunmak* = korkmak ve korkusunu gizlemek; *ekmek* - *ekilmek*; *kutgarmak* - *kurtulmak*/kutulmak = kurtulmak; *örmek*/örlemek = belirlemek; *savmak* - *savılmak* = savulmak; *armak* - *arsıkmak* = aldanmak; *bir* - *birikmek* = birikmek; *bilmek* - *bilge* - *bilgetmek* = akıllanmak.

Karşılıklılık ve işteşlik (réciproque, contributif) ekleri şunlardır: *-ş-* ve *-laş/-leş-*. Örnekler: *kesmek* - *kesişmek*; *öpmek* - *öpüşmek*; *tanumak* - *tanuşmak* = tanışmak; *kaçmak* - *kaçışmak*; *sözlemek* - *sözleşmek*; *beklemek* - *bekleşmek*; *örtmek* - *örtüşmek*.

Istek (désidératif) eki olan *-sa/-se-*, Karahanlı Türkçesinde çok ve pek çok işlektir. Örnekler: *susamak* = susamak; *açmak* - *açsamak* = açmak istemek; yukardaki *kağunsamak*, *balıksamak* örneklerine *çiniştürük* = fındığa benzer bir yemiş *çiniştürüksemek* = canı çiniştürük istemek örneğini de katabiliriz.

Görünürdelik (apparitionnel, simulatif) genellikle *-sin-*, *-sir-*, *-issin-* ve *-imsir-* ekleri ile yapılır. Örnekler: *kelmek* - *kelimsinmek* = gelir görünmek; *külmek* - *külmünmek*/külsirmek = gülümser görünmek; *kaçırunsmak* = kaçırır görünmek.

Sıklaştırma (fréquentatif) ve yineleme (itératif) ekleri genellikle *-ı-* ve *-ış-*'tir. Örneğin, *kazmak* - *kazımak*; *tammak* - *tamışmak* = sık sık damlamak. Yaklaşma (approximatif) kılışını genel olarak *-gar/-gür-* eki ile anlatılır. Örneğin, *tamlamak* - *tamgurmak* = damlayayazmak; *kelmek* - *kelgirmek* = geleyazmak, gibi.

Ettirgen - oldurgan (factitif, causatif) kılış ekleri şunlardır: *-ar/-er/-ır/-ur/-ür-*, *-dar/-der/-dur/-tur-*, *-düz/-düz-/tuz-*, *-gar/-ger/-gur/-gür-*, *-n-*, *-rar-*, *-ı/-ıt/-it-*. Örnekler: *çıkmaq* - *çıkarmak*; *kitmek* - *kitirmek* = gidermek; *kopmak* - *kopurmak* = yerinden oynatmak; *basmak* - *basurmak* = bastırmak; *yakmak* = yaklaşmak - *yakurmak* = yaklaştırmak; *yummak* - *yumdarmak* = toplamak; *kanmak* - *kandırmaq*/kandırurmak = kandırmak; *kaçmak* - *kaçtırmak* = kaçtırmak; *töğmek* - *töğdermek* = döndürmek; *ölmek* - *öldürmek*; *tökme* - *töktürmek* = doktürmek; *bilmek* - *bildürmek* = bildirmek; *bulmak* - *buldurmak* = buldurmak; *armak* = yorulmak - *argarmak*/argurmak = yormak; *turmak* - *turgurmak* = durdurmak; *tegmek* - *teğürmek* = değirmek; *könmek* - *köngermek*/köngürmek/köngürtmek = doğrultmak; *kartamak* - *kartınamak* = sağaltmak; *kutgarmak*/kutarmak = kurtarmak; *abımaq* - *abıdmak*/abıtmak = gizlemek; *bitmek* - *bitürmek* = yazdırmak; *okımaq* - *okıtmak* = okutmak; *bakmaq* - *bakıtmaq* = baktırmak; *kaçmaq* - *kaçıtmaq* = kaçtırmak.

Yeğinneli (intensif) kılışını gösteren izler de elde bulunmaktadır, *-ı-* ve *-d(-ö-)*'nin *-y-*'ye kayması gibi. Örnekler: *kotmaq*/kötömaq = bırakmak, yeğinneli *koymak* = koymak; bunların her üçünü de *Divan*'da buluyoruz. Bunun yanbaşında *-ö-* ve *-öz-*'nin *-r-*'ye kayması da bir yeğinneli sayılabilir, *ködmek* (= gözlemek), *ködzemek* (= gözetmek), *közetmek* (= gözetmek), yeğinneli *körmek* =

görmek. Başka bir yeğinneli eki de *-ı/-i/-u/-ü-* sayılabilir. Örnekler: *aşmak* (= aşmak, tepeyi öbür yana geçmek) - *aşumak* = aşmak, koşmak; *sanmak* (= sanmak) - *sanamak* = saymak, üstün yeğinneli *şakmak* = saymak (*sak* = işte uyank ve zeyrek olan). Daha başka yeğinneliler: *şaşmak* - *şaşurmak* = şaşırmaq; *savmak* - *savurmak*. İsim kökünden yeğinneli örneği: *kölik* = gölge - *köliğe* = koyu gölge.

Karahanlı Türkçesi, görüldüğü gibi, oldukça zengin bir Türk dilidir, düzeni geniş, kıvrak, kuralları da dil tarihimizi ses, biçim, dizim ve anlam gelişmesi bakımından büyük ölçüde aydınlatan. Örneğin, *istemek* fiili Karahanlı Türkçesinde bulunduğu gibi, Uygur Türkçesinde de vardır. Uygurca, "istemek; aramak" demek olan bu fiilin anlamdaşı olarak *izdemek*'i de kullanmış, Karahanlı Türkçesi de *istemek*'in yanına *irtemek*/*irdemek*'i de katarak, bunları "istemek, aramak, arkasına düşmek" anlamına almıştır. Burada *is-* kökünü bırakıp *iz-* ve *ir-*'i ele alırsak, bunlar *is-*'in kök anlamına geniş ölçüde ışık tutacaklardır: *iz* = "izlemek, arkasından gitmek, izini bırakmamak, peşinden koşmak"; *ir-/er-* = "izlemek, arkasından gitmek" (Kök-Türk harfleriyle yazılı Tonyukuk ve Moyun-çuru yazıtları). Her iki kökten de *istemek*'in "bir şeyi izlemek, onun peşinden koşmak" kavramına bağlı bir sözcük olduğu meydana çıkmaktadır.

Bizde *imrenmek* kalıbında bir sözcük vardır; sözlük onu "görülen bir şeyi edinme ya da bir yiyeceği yeme isteğini duymak" şeklinde tanımlamıştır. Fakat, bu sözcüğün kökü ve kök anlamı nedir? Karahanlı Türkçesi bu soruna yine ışık tutmaktadır. Bu lehçede *amuğ* ve *amrak*, **am-* köküne bağlı olarak, "rahat, sakin", *amurtmak* da "yatıştırmak" anlamına gelmekte, Uygurcada aynı *amrak* sözcüğü "sevgili"; *amranmak*, "sevme"; *amsak* "zevk, eğilim"; *amul* da "halim, yumuşak huylu" anlamlarını vermektedir. Böylece, "yumuşak, dingin" kavramlarından "yumuşak huylu, sevimli, cana yakın" geçilmekte, bizim *imrenmek*'te de "sevimli bir şeye hayran olmak, onu edinmek istemek" anlamına varılmaktadır.

Daha başka bir sözcüğümüz: *uçkur*; bizdeki tanımı şöyle: "Eski biçim şalvar ve iç donunu bele bağlamak ya da torba, kese ağzını büzmek için bunlara geçirilen bağ." Bu sözcüğün kökünü ve kök anlamını bulmak için yine Karahanlı Türkçesi bize yardımcı olmaktadır. Bu lehçeye göre, *uçkur*'un eski şekli *içkur*'dur, çözümlemesi de şöyle: *iç* = iç + *kur* = kuşak, kemer; *uçkur*'un kök anlamı: "iç kuşak, iç kemer". Ne yazık ki Karahanlı Türkçesinin Kaşgarlı Mahmut'un eliyle yazılı gramer yitiktir. Kaşgarlı, *Divan*'ında (I, 25), bunu şu sözlerle bildirmektedir: "Çoğul, tekil, obartma, küçültme gibi 'ı'rab'la ilgili şeyler yazılmamıştır. Çünkü onun için ayrıca bir kitap yazarak adını *Kitabü Cevahiri'n-nahvi fi Lüğati-Türki*" koydum. Yüce Tanrının dileğiyle, nahiv ile ilgili kurallar orada bildirilmiştir. Böyle olmakla birlikte, Kaşgarlı Mahmut, *Divan*'ında da bu alanda bol bilgi serpiştirmiştir.

Karahanlı Türkçesi yalnız ses, şekil ve dizim gelişmesi bakımından değil, anlam gelişmesi bakımından da bugünkü dilimizi aydınlatmaktadır. Örneğin, *sakınmak*'ın asıl anlamı "düşünmek", *silik*'in asıl anlamı "arı, temiz" (*silig kız* = temiz kız, bakire), *bütün*'ün bir içlek anlamı da "doğru, dürüst" tür (*çın bütün kişi* = güvenilir, dürüst kişi); *kötürmek* üç anlama gelir: 1. götürmek, 2. yükseltmek, 3. kaldırmak. *Yazuk*, eskiden *yazuk* şekliyle "günah"; *yavuz*, "kötü"; *yaman* da "kötü" ve "şeytan" anlamına idi; *şaşurmak*, "sıkıştırmak" da demekti. Eskiden "inat etmek"e *igemek*; "hasta olmak"a *iglemek* / *iglelemek* (*ig* = hastalık); "mezar"a *yerçü*; "vakit, zaman"a *ogur*; "ayna"ya *közüngü*; "selâmlamak"a *esenlemek*; "fakir"e *çığay*; "zengin"e *bay*; "cömert"e *akı*; "cimri"ye *de saran* denirdi.

Karahanlı Türkçesi ikileme (hendiadyoin), sözcük koşacı (Alm. Zwillingsform), baştan uyak (allitération) ve yansıma (onomatopée) bakımından da zengindir. Örneğin, *yag yaguk* = yakınlar, hısımlar; *kut kuv* = kut, saadet; *sarı sakış yok* = sayısız; *uruş tokuş* = uğraşma ve savaşma; *edgü yavlak* = iyi kötü; *evürdi tevürdi* = evirdi çevirdi; *tes tegirme* = des değirmi; *balu balu* = ninni; *toz tuman, toz toprak* = toz duman, toz toprak; *çığıl tığıl* = çığıl tığıl; *sart surl* = zart zurt; *şar şar, çak çuk* (yansımalar) v.b.

III. Kutadgu Bilig

1. Konusu, vezni, iç bölümleri, ekleri

"Kişileri her iki dünyada kut'a (saadete) erdirmeye yarayan bilgi" anlamına gelen *Kutadgu Bilig* (*kut* = saadet, *-ad* = oldurgan fiil eki, *-gu* = "kılan" değeri ile sıfat eki; *bilig* = bilgi) Türk yazınının elde bulunan en eski İslâmî verimidir. Gereğ Türkçelik, gerek İslâmlık bakımından, yazı sanatı ve ahlâk bilgisi ile öğüt alanında göğüs kabartıcı büyük bir başyapıttır. Önünde koşuk ya da düzyazı hiç bir Türkçe örneği, benzeri ya da kılavuzu bulunmayan Balasagun'lu Yusuf bu yapıtı, önsöz ve giriş eklemeyen, 85 bapa ayrılmış 6520 beyit halinde ve mütekarip (faülün, faülün, faülün, faül, yani .- / .- / .- / .-) vezninde, öğretici bir destan (épopée didactique) ya da siyasetname olarak yazmıştır. Dili Karahanlı Türkçesi olup bu bakımdan Kaşgarlı Mahmut'un *Kütübü Divanı lûgati't-Türk*'üyle birleşir.

Türk yurdunda ve yurt dışında çok beğenilen bu destana sonradan iki kez önsöz şeklinde katmalar yapılmıştır. Bunlardan ilki şu biçimdedir: Başa 77 beyitlik bir giriş, sona 3 baplık 125 beyit ve baştaki 77 beytin sonuna, bu şekilde sayısı 88'e yükselmiş olan bap başlıklarının dizini (Fihristü'l-ebvab). İkinci katma ise, ilk katmanın başına getirilen 38 satırlık düzyazı önsözüdür. Sonradan yapılan bu eklerle beyit sayısı 6645'e yükselir; sona doğru yer yer boşluklar da vardır. Sondaki 3 baplık ek, Yusuf'un kaleminden çıkmıştır.

Bu eklerde yer almış olan Fars ve Arap asıllı sözlere (örneğin, Türk. *ilig* ya da *beg* yerine Arap. *melik*, daha sonra Fars. *padişah*; Türk. *ukuş* [= anlayış] yerine Fars. *hired* [= anlayış, zekâ]) bakılacak olursa, bu eklerin batıda Farsçanın ağır bastığı Semerkand gibi bir bölgede yapılmış olduğu anlaşılır.

Kutadgu Bilig'in yapısı, sahneye konmuş alegorik, dört kişi arasında geçen bir münazaraya ya da atasözleri ve bilge deyimleriyle süslenmiş diyaloglu bir sahne yazısına benzer. Konu, kut'un (saadetin) elde edilmesidir. Dört *ney*'i (şeyi, temel ilkeyi) temsil eden konuşanlar şunlardır: 1. *Köni törü*'yü (doğru yasayı) temsil eden Kün-Toğdı adındaki ilig (hükümdar); 2. *Kut'u* (saadeti) temsil eden Ay-Toldı adındaki vezir; 3. Vezirin, *ukuş'u* (anlayış) temsil eden Ögdülmüş adındaki oğlu; 4. Ögdülmüş'in, *akıbet*'i (hayat ve dünyanın sonu, ahiret) temsil eden Odgurmüş adındaki kardeşi ya da akrabası. Konuşmalar ve münazaralar (kitapta bu terim kullanılmıştır) daima ikili olarak bu dört kişi arasında geçer; arkadaş, uşak, haberci ve mürit gibi ikinci derecedeki kişiler önemli bir rol oynamazlar.

Daha sonraki ilk katmalı nüshada, *ney* yerine *nik şerif* (şerefli iyi), *ukuş* yerine *hired* (zekâ) *akıbet* yerine *kanaat* (ve *afiyet*); ikinci katmalı nüshada da *ney* yerine *uluğ ağır ul* (büyük şerefli zemin), "dört temel" sayılan allegorik ilkelerden *köni törü* yerine *adalet*; *kut* yerine *devlet*; *ukuş* yerine *akıl*; *akıbet* yerine de *kanaat* kullanılmıştır.

•••

2. Ana konuya giriş:

Bu dört kişinin hikâyesi, kitabın XII. babıyla başlar. İlk 11 bapta Balasagunlu Yusuf, İslâm'daki türlü usul gereklerini yerine getirdikten sonra, genel görüşlerini açıklamıştır. Usul gereklikleri şunlardır: Allaha hamd ü sena (I. bap, beyt 1-33) Hz. Peygambere (II. bap, beyt 34-48) ve Dört Sahabeye (ilk dört halife: Hz. Ebu-bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali) selâtü selâm (III. bap, beyt 49-62). Fakat Yusuf koyu Sünnî Müslüman olduğu kadar koyu Türkçü ve Türkçecidir de: kahlplaşmış bazı formüllerin dışında Allah'a *Teşri* (Tanrı), Hz. Peygambere *Yalavaç* (Kök-Türkçe *yalabaç* = elçi) ya da *Savcı* (Kök-Türkçe *sabçı* = haberci), Dört Sahabeye de *Tört Eş* der.

Bu usul gerekliklerinden sonra, IV. bapta, *Kutadgu Bilig*'in en lirik parçası gelir: Baharın (*yaz yaruk faslı*), ardından da Hasan Buğra Han'ın övgüsü ve yazının ona sunulması, hepsi 61 beyt (beyt 63-123).

Bahar Şiiri

Aslı: *Yaruk Yaz Faslı, Ulug Bugra Han Ögdişi*

1. *Togardın ese keldi öndün yili,*
Ajun ügüke açtı uştmağ yolt.
2. *Yagız yir yıpar toldı kafur kitip,*
Bezenmek tiler dünya körkin itip.
3. *İrinçig kıışğ sürdi yazkı esin,*
Yaruk yaz yana kurdı devlet yasın.
4. *Yaşık yandı bolgay yana ornıça,*
Balık kudrukındın Kozı burnıça.
5. *Kurtmış yıgaçlar tonandı yaşıl,*
Bezendi yipün, al, sarıg, kök, kızıl.
6. *Yagız yir yaşıl torqu yüzke badı,*
Hitay arkıştı yadı Tavgaç edi.
7. *Yazı, tag, kır, oprı töşendı yadıp,*
İtindi kolt, kaşı kök, al kedip.
8. *Tümen tü çiçekler yazıldı küle,*
Yıpar toldı, kafur ajun yud bile.

9. *Saba yili kopı karanfil yıdın,*
Ajun bärça bütrü yıpar burdı kin.
10. *Kaz, ördek, kuğu, kıl kaltığı tudı,*
Kakılayu kaynar yokaru kodı.
11. *Kayusu kopar, kör, kayusu konar,*
Kayusu çapar, kör, kayu suv içer.
12. *Kökiş, turna kökte ünün yañkular,*
Tizilmiş tüür teg uçar yilkiürer.
13. *Ular kuş ünün tüzdı, ünder işin,*
Silig kız okır teg köñül birmişin.
14. *Ünin ötti keklig, küler katgura,*
Kızıl agzı kan teg kaşı kap kara.
15. *Kara çumguk ötti sita tumşıktın,*
Üni oglagu kız, üni teg yakın.
16. *Çiçeklikte sandvaç öter miş ünün,*
Okır surı İbri tünün hem küün.
17. *Elik, külmiz oynar çiçekler öze,*
Sigun, muygak agnar yorır tip keze.
18. *Kalık kaşı tügdı, közi yaş saçar,*
Çiçek yazdı yüz, kör, küler katgurar.
19. *Buöde ajun öziğe bakıp,*
Küvenip, sevinip ediğe bakıp.
20. *İletü maña açtı dünya sözün,*
Ayur: "Körmedimmi bu hakan yüzün?"
21. *Udır erdiñ erse tur aç emdi köz,*
Eşitmediñ erse eşit minde söz.
22. *Tümen yulda berü tul erdim tulaş,*
Bu tul donı suçlup örüñ kedim as.
23. *Bezendim, begim boldı hakan ulug,*
Ötündüm, munu kolsa canım yulug.
24. *Bulut kökredı, urdı nevbet tuğı,*
Yaşın yaşnadı, tartı hakan tuğı.
25. *Biri kında çıktı sunup il tutar,*
Biri küsi çavı ajunka yeter.
26. *Ajun tutı Tavgaç Ulug Bugra Han,*
Kutadsu atı birsü iki cihan.
27. *Ay din izzi, devletka nasir muin!*
Ay milletka tac, ay yayıg kutka örk!

28. Bayat birdi barça tilemiş tilek,
Bayat ok bolu birsü arka yülek.
29. Ay dünya cemali, uluglukka körk!
Ay mülketha nur, ay yayıg kutka örk!
30. Bolu birdi evren ilig birdi taht,
Tuta birsü Teğri bu taht birle baht.
31. Ajun tundi ornap bu hakan öze,
Anın ıdu dünya taşuklar tüze.
32. Esirdin keligli kalık kuşları,
Kayu ray-i hindi, kayu kaysarı.
33. Öger atın, ündep ünin türtüşüp,
Küvenç birle avnur sevinçke tuşup.
34. Bu türlüğ çiçek yırde munça bediz,
Yazı, tag, kır, oprı yaşıl kök meyiz.
35. Kayusı yıd birle tapnur tapug,
Kayu körk meyiz birle açtı kapug.
36. Kayusı elig sundı, tütsüğ tutar,
Kayu büvkirer kin ajun yıd kopar.
37. Kayusı togardan tutar miñ taşuk,
Kayusı batardan tapugçı anuk.
38. Tapugka kelip kut kapugda turur,
Kapugda turuglı tapugda turur.
39. Bu yağlıg topugka itindi ajun,
Yağı boynı egdi kötürdi özün.
40. Ajunda çavı bardı hakan küsi,
Körümegli közlerde kitti ustı.
41. Ajun inçke tegdi tüzüldi törü,
Törü birle atın kopurdi örü.
42. Aktı süretin kim köreyin tise,
Kelip körsü hakan yüzini usa.
43. Cefasız vefalıg ülese kutun,
Yüzi kör, kılnet vefa ol bütün.
44. Asıg kolsa barça özün yasstın,
Berü kel tapug kıl köñül bir ısın.
45. Tözün kulı alçak bağırsak köñül.
Köreyin tise kel munı kör, amul.
46. Ay edgü kılınç aslı edgü urug,
Ajun kalmasını sizizsiz kurug.

47. Bayat birdi devlet, ay terken kuttı,
Anıy şükri kılgu okıp miñ atı.
48. İdi kiçki söz ol meselde kelir,
Ata ornı attı ogulka kalır.
49. Ata ornı kaldı attı ma bile,
Adın ma takı bolsu miñ miñ ula.
50. Talu ney taşuk tuttı miñ miñ elig,
Munu kıl taşukı Kutadgu Bilig.
51. Olarnıy taşukı kelir hem barır,
Meniñ bu taşuk boldı meñü kalır.
52. Neçe tirse dünya tüker alkınur,
Bitise kalır söz ajun teğzinür.
53. Kitabka bitindi bu hakan atı,
Bu at meñü kaldı ay terken kuttı.
54. Ya Rab, üste devlet tükel kıl tilek,
Kamug işte bolgil sen arka yülek.
55. Severin esen tut yağstın kötür,
Sevinçin tolu tut sakınçın kotur.
56. Yaga tursu yağmur yazılsu çiçek,
Kurmuş yığaçtın saltınsu küjek.
57. Bolu birsü evren tuçı evrili,
Kodı bolsu düşman başı kavrtılı.
58. Yağız yır bakır bolmağınça kızıl,
Ya otta çiçek önmegince yaşıl.
59. Tirilsüni terken kuttı miñ kutun,
Yalınsunı körmez karaktı otun.
60. Takı ma negü erse arzu tilek,
Bayat ok bolu birsü arka yülek.
61. Sevinçin, avınçın, küvençin ili,
Aşasu yaşasunı Lukman yılı”.
- Çeviri: Parlak Bahar Faslı, Ulu Buğra Han Övgüsü
1. Doğudan eserek geldi bahar yeli,
Acunu bezeyerek açtı cennetin yolunu.
 2. Yağız yer miskle doldu, kâfur gitti,
Dünya görke bürünerek bezenmek istiyor.
 3. Sefil kışı sürdü götürdü bahar esintisi,
Aydın bahar yine kurdu saadet yayını.
 4. Güneş döndü yine yerine,
Balık burcunun kuyruğundan Kuzu'nun burnuna.

5. Kurumuş ağaçlar donandı yeşille,
Bezendi mor, al, sarı, yeşil, kırmızı renklerle.
6. Yağız yer, yeşil ipeği yüzüne bürüdü,
Orta Çin kervanı da yaydı Çin kumaşını.
7. Ova, dağ, kır, dere bunu yayıp döşendiler,
Süslendi yamaç, kıyı yeşil, al giyerek.
8. Onbinlerce çiçek, türlü türlü, gülererek açıldı,
Misk ve kâfur kokusuyla doldu acun.
9. Saba yeliyle kalktı karanfil kokusu,
Bütün acuna baştan başa misk kokusu saçıldı.
10. Kaz, ördek, kuğu, yaban ördeği gök kapladı,
Ötüş bağırmasıyla yukarı aşağı kaynaşıyorlar.
11. Bak, kimi kalkıyor, kimi konuyor,
Bak, kimi yüzüyor, kimi su içiyor.
12. Guguk, turna gökte ses yankıları bırakıyor,
Dizilmiş dişi develer gibi, uçup kanat çırpıyor.
13. Erkek keklük sesini düzenleyerek eşine sesleniyor,
Gönül verdiği temiz kızı çağırır gibi onu çağırıyor.
14. Yüksek sesle öttü keklük, gülmekten katılarak,
Kızıl ağzı kan gibi, kaşı kapkara.
15. Kara karga (kuzgun) ötüyor, güneş ışını gagasıyla,
Sesi nazik bir kızın sesi gibi (cana) yakın.
16. Çiçeklikte bülbül ötüyor bin ezgi ile,
Gece gündüz İbrani sureleri (Mezmun) okuyor.
17. Dişi karaca, erkek karaca çiçekler üstünde oynuyor,
Erkek geyik, dişi geyik debelenerek, yürüyerek geziyor.
18. Gök kaşını çattı, gözü yaş saçmağa başladı,
Çiçek açtı yüzünü, bak gülmekten katılıyor.
19. Bu zaman acun kendi kendine baktı,
Güvenip, sevinip mülküne baktı.
20. (Gözü) bana ilişince, açtı dünya sözünü,
Dedi: "Görmedin mi hakanın yüzünü?"
21. Uyuyordun ise, kalk aç şimdi gözünü,
İşitmedin ise, işit benden sözümü.
22. Binlerce yıldan beri dul idim, benzi soluk,
Bu dul giysimi çıkarıp beyaz kakım giydim.
23. Bezendim, beyim ulu hakan oldu,
Diledim: İsterse canım feda olsun.

24. Bulut kükredi, vurdu nöbet davulunu,
Şimşek çaktı, çekti hakanın tuğunu.
25. Biri kınından çıkıp (ona) iller başbuğluğunu sunar,
Biri (onun) güzel ününü acuna yetiştirir.
26. Acuna egemen oldu Tavgaç Uluğ Buğra Han,
Kutlu olsun adı her iki dünyada.
27. Ey dinin izzeti, devletin nasr-ı muini,
Ey milletin tacı, ey döneğe kutun yuları.
28. Tanrı verdi dilediğin dileklerin bütünü,
Tanrı her zaman olu versin (sana) arka ve destek.
29. Ey dünyanın güzelliği, ululuğun görkü,
Ey saltanatın ışığı, ey döneğe huyulu saadetin yularını tutan,
30. Olu verdi felek sana saltanat, taht verdi,
Sürekli etsin Tanrı tahtıyla bahtını.
31. Acun dindi, hakan (taht) üzerinde yerleşince,
Bundan dolayı bütün dünya değerli armağanlar gönderdi.
32. Esirden gelen gök kuşları,
Kimi Hindistandan kimi Bizanstan.
33. Adını överler, ününü çağırıp yarışarak,
Güvence ve sevince kavuşup avunarak.
34. Bu türlü çiçek, yerde bunca bezek,
Ova, dağ, kır, dere, mavi gök, görünüş.
35. Kimi kokusu ile kulluk eder,
Kimi güzel görünüşü ile kapıyı açar.
36. Kimi elini uzatıp tütsü tutar,
Kimi misk kokusu saçar, acun kokularla dolar.
37. Kimi doğudan bin armağan sunar,
Kimi batıdan kullukçu olmaya hazır olur.
38. Kulluğa gelen kut (saadet) kapıda durur,
Kapıda duran kullukta durur.
39. Bu gibi kulluk için hazırlandı acun,
Düşman boyun eğdi, özünü ortadan kaldırdı.
40. Acunda ünü yayıldı, hakanın hoş kokusu,
(Onu) görmeyen gözlerden akıl kaçtı.
41. Acun erince kavuştu, töre düzeldi,
Adını töre ile yükseltti.
42. Kim cömerdin yüzünü göreyim derse,
Gelip hakanın yüzünü görsün.

43. Cefasız, vefalı kuthuyu görmek dileyen,
Gelsin hakannın yüzünü görsün; onun bütün işleri vefalıdır.
44. Zarar görmeden hep fayda dilersen,
Beri gel, kulluk et, gönül ver, ısın.
45. Soylu, alçak gönüllü, merhametli birini
Göreym dersen, gel bunu gör ve sakinleş.
46. Ey iyi kılışlı, aklı iyi soydan olan (hakan)
Acun sızsız kupkuru kalmasın.
47. Tanrı, devlet, saadet verdi (sana), ey hükümdar!
Onun şükrünü kılmak gerek, adını bin kez okuyarak.
48. Sahibi eski bir söz şu meselde geçer,
Atanın yeri, adı oğula kahr.
49. Atanın yeri, adı ile birlikte (sana) kaldı,
Bundan başkaları da bin bin katılsın.
50. Seçkin nesnelere, armağanlar sundu (ona) binlerce el,
(Sen de) bunu "Kutadgu Bilig" i armağan et.
51. Onların armağanı gelir, geçer,
Benim bu armağanım ebedi olarak kahr.
52. Dünya (mal) ne kadar toplansa tükenir, yok olur,
Söz yazılırsa kalır, acunu dolaşır.
53. Kitaba yazıldı bu hakannın adı,
Bu ad ebedi kaldı ey kutlu hükümdar.
54. Ya Rab, artır (onun) devletini, dileklerimin bütünü
Her işinde sen (ona) arka, destek ol. tamamla,
55. (Onun) sevdiğini esen tut, düşmanımı yok et,
Sevincini dolu tut, endişesini boşalt.
56. Yağa dursun yağmur, açılışın çiçekler,
Kurumuş ağaçtan salınsın perçemler.
57. Felek daima evrile versin,
Düşmanın başı daima eğik kalsın.
58. Yağz yer kızıl bakır oluncaya kadar,
Ya da ateşten yeşil çiçek bitinceye kadar,
59. Devletli hükümdar bin kut içinde yaşasın,
İyi gözle bakmayanların gözü ateşte yansın.
60. Başka ne gibi arzu, dileği varsa,
Tanrı ona daima arka, destek olsun.
61. Sevinç, dirlik, güven içinde yurdunu (yönetsin),
Yaşı Lokman yılını aşsın!"

-SÖZLÜK

yaruk = ışık, parlak, parlak	yıd = koku
yaz = bahar	bile = ile
ögdiş = övgü	kopmak = kalkmak
togar = doğar, doğu	barça = bütün, hep
öğ = ön taraf, doğu, bahar	bütürü/bütürü = tamamıyla, baştan başa
yil = yıl	burmak = koku saçmak
ajun = acun, dünya	kin = misk; yıpar misk = misk
itgü/edgü = iyi, iyilik, üstünlük	kul = yaban ördeği
uştmak/uçmak = cennet	kalk = gök
yağz = yağz, kızıl ile kara arası	tumak = kapamak, örtmek, kaplamak
yir = yer	kakılamak = bağırarak ötmek
yıpar = misk	kodı = aşuğu
kıtmek = gitmek	kayu = kim, kimi
körk = görk, güzellik	körmek = görmek, bakmak
itmek = hazırlamak, düzenlemek	çapmak = yüzmek
irinçig = sefil, bahtsız	suv = su
esin = esinti, yel	kökiş = guguk
yana = yine, gene	ün = ses
ya = yay; yasan = yayını	yañkulamak = yankılamak, ses vermek
yaşık = güneş (burç olarak)	titir = dişi deve
yanmak = dönmek, gerilemek	teg = gibi, dek
bolmak = olmak	yilkümek = yel estirmek, kanat çırpma
orun = yer	ular (kuş) = erkek keklik
kudruk = kuyruk	tüzmek = düzenlemek
kozi = kuzu	iş = eş
yığaç = ağaç	ündemek = ünlemek, seslenmek
yaşıl = yeşil	silig = temiz; silig kız = bakire
yipün /yepün /yepin = lotus çiçeğinin rengi, parlak	okumak = okumak, çağırma
kızıl, firfiri	köjül = gönül
sarıg = sarı	birminis = vermiş gibi
kök = mavi, yeşil	külmek katgurmak = gülmekten katılmak
torku = ipek	kara çumguk = kara karga, kuzgun
hamak = bağlamak, örgü yapmak	sita = güneş ışını
Hıtay = Orta Çin	tumşuk = gaga
arku = kervan	oglagu = nazik
yadmak = yaymak, açmak, sermek	sandvaç/sanduvaç = bülbül
Tavgaç = Çin; Türklerde oymak adı	miñ = bin, 1000
ed = kumaş, ipekli dokuma, eşya	sarı İbri = İbrani sureleri (Mezmur)
yazı = ova	tün = gece
tag = dağ	clik /lik = dişi karaca
opri = çukur, dere	külmiz/külmüs = erkek karaca
itimmek = süslenmek, hazırlanmak	öze = üzerinde, yukarıda
kedmek = giymek	agun = erkek geyik
kol = yamaç	muygak = dişi geyik
kaş = kıyı	agnamak = debelenmek, kıvrınmak
tümen = on bin	yoramak = yürümek
tü = tüp, çeşit	tip/tep (temek'ten) = üsteleme edatı
yasmak = yayılmak, açılmak	kesmek = gezmek, dolaşmak
külmek = gülmek	tügmek = düğmek, düğümlemek, çatmak

köz = göz
 yazmak = yaymak, çözmek, açmak
 kör = gör!, bak!
 öd = zaman
 öz özüğe = kendi kendine
 küvenmek = güvenmek
 ed = mülk, servet, hazine
 iletmek/eletmek = iletmek, ilişmek
 mağa = bana
 ayamak = demek, söylemek
 udur erdiğ = uyuyordun
 erse = ise
 turmak = kalkmak, durmak
 emdi = imdi, şimdi
 eştirmek = işitmek
 minde = benden
 berü = Bëri
 tul = dul
 erdim = idim
 tulas = benzi soluk
 ton = giysi, don, elbise
 suçulmak = soyunmak
 örüğ = açık renkte, beyaz
 as = kakım
 ötünmek = dilemek, rica etmek
 munu = bunu, şunu
 kolmak = istemek
 yulug = vergi, fideye
 bulut = bulut, gök
 kökremek = kökremek, gürlmek
 urmak = vurmak
 nevbet = nöbet
 tug = 1. davul, 2. tuğ
 tartmak = çekmek
 yaşın = şimşek
 yaşnamak = şimşek çakmak
 il tutmak = yurda sahip olmak
 küsi/küji = güzel, hoş kokulu
 çav = ün, şöhret
 yetmek = yetiştirmek, götürmek
 kutadsu = kutlu; kutadsu birüsü = kutlu oluversin
 at = ad
 birmek = vermek
 Bayat = Tanrı
 tilek = dilek
 ok = zaman, vakit
 bolu birüsü = olu versin
 yülek = destek; yülemek = desteklemek
 yayık = dönek huylu

örk = yular
 evren = felek, devran
 tuta birüsü = sürekli olsun
 birle = ile
 tınmak = dinmek, dinlenmek
 ornamak = yerleşmek
 anın = bundan dolayı
 ıdmak = göndermek
 taşuk = değerli armağan
 tüze/töze = her biri, bütün
 kelmek = gelmek
 ray-ı hindi = (Hindistan mihracesi) Hintten gelen kuş
 kaysari = (Doğu Roma, Bizans İmparatoru) Bizanstan gelen kuş
 ögmek = övmek
 ündemek = ünlemek, çağırarak
 türtüşmek = yarışmak
 küvenç = güvenç, umut, neşe
 küvenç sevinç = mutlu sevinç
 tuşmak = kavuşmak
 bediz = süs, bezek
 menjiz = beniz, görünüş
 kayusu = kimi
 tapınmak = kulluk etmek
 tapug = kulluk, hizmet, tapma
 tapugçu = kul, hizmetçi, işyar, memur
 kapug = kapı
 elig = el
 sunmak = uzatmak, sunmak
 büvkirmek = saçmak
 kin = misk kokusu
 kopmak = kopup gelmek, dolmak; kop = çok
 togar = doğu
 batar = batı
 anuk = hazır, anık
 turuğl = duran
 yağlıg = gibi, tür; yağ = biçim, çeşit
 yağı = düşman
 kötürmek = götürmek, ortadan kaldırmak
 köriümeğli = göremeyen
 us = akıl
 inç = asayiş, düzenlik, güvenlik
 tegmek = değmek, kavuşmak
 tüsilmek = düzelmek, düzene girmek
 törü = töre, nizam, örf
 kopurmak = kaldırmak, yükseltmek
 örü = yukarı
 aka = cömert
 timek = demek

kılınç = icraat, isler, edi
 asg = fayda
 kolmak = dilemek, istemek
 yas = zarar; yasaşın = zarar görmeden
 tapug kılmac = hizmet etmek
 bir = ver
 tüşün = soylu, asil
 kuluk = huy, yaradılış, gönül
 hağrsak = mehametli
 munu = bunu
 amulmak = sakinleşmek
 edgü = iyi
 urug = kuşak, soy
 sizizsiz = sızısız
 kurug = kuru
 terken = hükümdar
 anıj = onun
 idi = sahip
 kiçki/keçgü = geçmiş, eski; idi kiçki = sahibi eski
 adın = beşka
 ma = dahi
 takı = dahi, bundan başka; adınmatakı = bundan başkaları da
 ulanmak = katılmak
 talu = seçme, seçkin
 neç = eşya, nesne
 oların = onların
 kelir hem barır = gelir ve geçer
 menjü = ebedi
 neçe = ne kadar
 tirmek/termek = dermek, toplamak
 tükemek = tükenmek

alkanmak = yok olmak, bitmek, tükenmek
 bitimek = yazmak
 tezigimək = dönmek, dolaşmak
 terken kutı = hükümdar kutu
 iistemek = artırmak
 tükel = bütün; tükel kılmac = tamamlamak
 tilek = dilek
 kamug = hepsi, bütün
 bolgü! = ol!
 severin = sevdiğini
 yağı = düşman
 kötürmek = götürmek, yok etmek
 sakınç = düşünce, endişe
 koturmak = boşaltmak, ortadan kaldırmak
 yazılmak = yayılmak, açılmak
 yığaç = ağaç
 küjek = perçem, zülf
 bolu birüsü = olu versin
 tuçı = her vakit, daima
 kodı = aşığı
 kavırlmak = eğilmek, kıvrılmak
 bolmagnea = oluncaya kadar
 ot = ateş, ot
 önmek = bitmek, yetişmek
 tirilmek = dirilmek, yaşamak
 yalınmak = alevlenmek, yanmak
 körmek = iyi gözle bakmayan
 karak = göz
 negü = ne gibi
 avınc = dirlik, huzur
 asasu = arşın
 yaşasunı = yaş
 yaşagu = hayat, yaşam

Yapıtta bu bahar şiirinden ve Buğra Han övgüsünden başka, yer yer, güneşin batmasını, günün kararmasını, gece karanlığını, günün ağarmasını, şafağın sökmesini ve güneşin doğmasını betimleyen parçalar da Yusuf'un güçlü bir şair olduğunu gösterir; bu parçalardan örnekler ileride verilecektir.

Yukardaki şiiri verdikten, övgüsünü yaptıktan, yapıtının adını, anlamını ve konusunu açıkladıktan sonra, V. bapta, Balasagun'lu Yusuf evreni anlatır (beyt 124-147): 7 gezegen (*yulduz*, o çağın kavrayışıyla) ve 12 burç (*ükek*). Gezegenler, Türkçe adlarıyla: *Sekentir* (Satürn, Arap. Zühal, Lat. Saturnus), *Oğay* (Jüpiter, Arap. Müsteri, Lat. Jupiter), *Kürüd* (Mars, Arap. Merih, Lat. Mars), *Yaşık* (Güneş, o çağın kavrayışıyla gezegen olarak; ayrıca *kün* = güneş, gün), *Sevit* (Çulpan, Çobanyıldız, Arap. Zühre, Lat. Venus), *Arzutilek* (Arzutilek, Utarit, Arap. Utârid, Lat. Mercurius), *Yalçık* (Ay, o çağın kavrayışıyla gezegen olarak; ayrıca,

ay = ay). Burçlar, mart'tan başlayarak: *Kozi* (Koç, Arap. Hamel, Lat. Aries; *kozi* = kuzu), *Ud* (Boğa, Arap. Sevr, Lat. Taurus; *ud* = inek, sığır), *Erenür* (İkizler, Arap. Cevzâ, Lat. Gemini), *Kuşık* (Yengeç, Arap. Seretân, Lat. Cancer), *Arslan* (Aslan, Arap. Esed, Lat. Leo), *Bugdaybaşı* (Başak, Arap. Sünbüle, Lat. Virgo), *Ülgü* (Terazi, Arap. Mizân, Lat. Libra; *ülgü* = ölçü), *Çadan* (Akrep, Arap. Akreb, Lat. Scorpius; *çadan* = akrep), *Ya* (Yay, Arap. Kavs, Lat. Sagittarius), *Oğlak* (Oğlak, Arap. Cedi, Lat. Capricornus), *Könek* (Kova, Arap. Delv, Lat. Aquarius; *könek* = kova, su kabı), *Balık* (Balık, Arap. Hût, Lat. Pisces). Mevsimler: Yaz (bahar), Yay (yaz), Küz (güz), Kış (kış).

VI-X. baplarda Yusuf, genel olarak, kendi dünya görüşünü özetleyip şu üç nokta üzerinde durmaktadır: *bilgi, dil ve iyilik*.

VI. bap (beyt: 148-161), *yalhuk oğlanının*, yani kişi oğlunun, kendi değerine *bilig* (bilgi) ve *ukuş* (akıl, anlayış) ile eriştiğini konu etmiştir. Buna göre, bilgi her şeyin üstündedir, ona değer biçilmez, üstün bir varlıktır, bir erdem, bir güçtür. Kişioğlu onunla övünebilir. Bilgi anlayışla edinilir, bunu da Tanrı bize vermiştir. Bu baptaki önemli özdeyişlerden:

*Ukuş kayda bolsa ululuk bulur,
Bilig kimde bolsa bedüklük akur.*

*Biligni bedük bil ukuşnu ulug,
Bu iki bedütür ödürmiş kulug.*

*Yarı ay biligsiz, işiğini ota,
Biligsiz otın sen ay bilge kuta.*

Anlayış nerede olursa (arası) ululuk bulur,
Bilgi kimde olursa (o) büyüklük kazanır.

Bilgiyi büyük bil, anlayış da ulu,
Bu iki (şey) yükseltir seçkin kulu.

Git, ey biligsiz, hastalığımı onult,
Bilgisizin ilâcını sen söyle, ey bilge, kurtar.

SÖZLÜK

ödürmek = seçmek
yormak = yürüme, gitmek
ig = hastalık
ot = ilâç

otuş = hekim, ilâç yapan
otamak = onultmak, sağaltmak
aymak = söylemek
kutarmak/kutarmak = kurtarmak

VII. babın (beyt: 162-191) konusu, dilin erdemi (*erdem*), kusuru (*mün*), faydası (*asıg*) ve zararı (*yas*) dır. Bizanslı yazar Maksimos Planoudês'in (1260-1310) anlattığına göre, ünlü Yunan hayvan hikâyeleri yazarı Aisôpos'un efendisi, bu kölesini bir gün çarşıya gönderip orada bulduğu en iyi şeyi satın almasını istemiş, Aisôpos da gitmiş bir dil alıp eve getirmiş; bir başka gün efendisi onu en kötü şeyi satın almak üzere yine çarşıya göndermiş, bu kez köle yine dil getirmiş ve bu duru-

mun açıklamasını şöyle yapmış: "Dil, dünyanın hem en iyi, hem en kötü şeyidir; bu fark, dili kullanma biçiminden doğar." Balasagunlu Yusuf dilin erdeminin, kusurunu, faydasını ve zararını bir araya getirmekle, bu gerçeği Bizanslı yazardan 200 yıl önce bize söylemiş oldu. Yusuf'a göre dil, Tanrı'nın kişioğluna bağışladığı en değerli armağandır; iyiye kullanılmalıdır. Bilginin ve anlayışın tercümanı dildir; kişi ölür, sözü kalır. Bu baptaki önemli özdeyişlerden:

*Mini emgetür til idi ök telim,
Başım kesmesini keseyin tilim.*

*Bilip sözlese söz biligke sanur,
Biligsiz sözi öz başını yiyür.*

*Öküş sözleme, söz birer sözle az,
Tümen söz tügünün bu bir sözde yaz.*

*Biligsiz karagu turur belgüüg,
Yarı ay biligsiz bilig al ülüg.*

*Kişi togdı, öldi, sözi kaldı, kör!
Özi bardı yalhuk, atı kaldı, kör!*

Beni pek çok üzüyor gerçekten, dil sahibi olmak,
Başımı kesmesinler, ben keseyim dilimi.

Bilerek söylenen söz bilgi sayılır,
Bilgisizin sözü kendi başını yer.

Çok konuşma, sözü az ve birer birer söyle,
Yüz bin sözün düğümünü bu bir sözde çöz.

Bilgisiz kördür, besbelli,
Yürü ey biligsiz, bilgiden pay al.

Kişi doğdu, öldü, sözü kaldı, bak!
Özü gitti insanın, adı kaldı, bak!

SÖZLÜK

mini = beni
emgetmek = emek çekirmek, yormak, üzme
idi = sahip
ök = pekitme edatı, "öz kendi", "gerçekten"
gibi
telim = çok
sanmak = saymak
karagu = kör
turur = -dir
belgüüg = belli, besbelli
ülüg = pay, nasip

togmak = doğmak
körmek = görmek, bakmak
burmak = gitmek, varmak, ayrılmak
yalhuk = insan
at = ad
öküş = çok
öşlemek = söylemek, konuşmak
tümen = on bin
tügün = düğüm
yazmak = çözmek, yazmak

VIII. bapta (beyt: 192-229), Balasagunlu Yusuf kendi özrünü şöyle söyler: yaptım biligsizler için değil, bilginler için yazmıştır, bundan dolayı, çekinerek, bilgi-

lilerden özürlü dilemektedir; yanılmış ya da şaşırılmış olabilir; anlayışlar bu sürçmeleri düzeltsinler; söz anlayan adam, söz eden için azizdir. Bu bapta önemli özdeyişlerden:

*Budun tili yavlak sini sözlegey,
Kişi kalkı kirtüç etiñni yigey.*

Halkın dili kötüdür, seni çekştirir,
Kişinin yaratılışı kışkançtır, etini yer.

*Bu yaljuk atı boldı yaljuk üçün,
Bu yaljuk uruldu bu yaljuk üçün.*

Bu insan (yaljuk) adı yanılan (yaljuk) için oldu,
Bu yanılan (yaljuk) da insan (yaljuk) için oldu.

*Bilgisiz biligligle boldı yağı,
Bilgisiz biligligke kıldı çoğı.*

Bilgisiz bilgiliye düşman oldu,
Bilgisiz bilgiliye savaş yaptı.

*Burunduklug ol söz tive burnu teg,
Barur kaçça yetse titir boynu teg.*

Yularlıdır söz deve burnu gibi,
Gider nereye yedekte götürülürse dişi devenin boynu gibi.

*Kamug edgülikler bilig asğı olı,
Bilig birle buldu mesel kökke yol,*

Bütün iyilikler bilginin faydasıdır,
Bilgi ile göke bile (örneğin) yol bulunur.

*Biliglig çıkarmasa bilgin tilin,
Yarutmaz anıñ bilgi yatsa yalın.*

Bilgili (ortaya) çıkarmazsa bilgin dilini,
Aydınlatmaz (etrafını) onun bilgisi, yıllarca yatsa bile.

*Ajun tutguka er ukuşlug gerek,
Budun basguka ög gerek hem yürek.*

Acunu tutmak için insana anlayış gerek,
Halka egemen olmak için hem akıl gerek, hem yürek.

*Ukuş birle aslur kişi artakı,
Bilig birle süzlür budun bulgakı.*

*Bu ikin itümeşe kodgul bilig,
Kılıçka tegürgül sen ötrü elig.*

Anlayışla asılır kişinin kötüsü,
Bilgi ile süzülür halkın karışıklığı.

*Bu ikisi yetmezse bilgiyi bırak,
Kılıca değıdir sen hemen elini.*

*Bügü, bilge begler, budanka başı,
Kılıç birle itmiş bilgisiz işi.
Akıllı, bilgili beyler, halkın başı olanlar,
Kılıçla görmüşlerdir bilgisizin işini.*

SÖZLÜK

budun = halk	asğ = fayda
yavlak = kötü	tutmak = tutmak, yönetmek
sini = seni	kök = gök
sözlemek = söylemek, dile düşürmek, çekştirme	yarutmak = aydınlatmak
kılık = huy, yaradılış	ajun = acun, dünya
kirtüç = kışkanç, çekemeyen	ukuşlug = anlayışlı olma
yaljuk = insan	kerek = gerek
yaljuk = yanılan	basguk = egemen olma
urmak = vurmak, yapmak, takmak	ög = akıl
yağı = düşman	artak = kötü, bozulmuş
çoğı = savaş	bulgak = karışıklık
burunduk = yular, burunduruk	itümek = yetmek
tive = deve	ukuş = aylaş, usa vurma, muhakeme
teg = gibi	kodmak = bir tarafa bırakmak
kaçça = nereye	teğirmek = değerlemek
yetmek = yedeğinde götürmek	ötrü = sonra, hemen
titir = dişi deve	elig = el
kamug = bütün	bügü = akıllı
edgülik = iyilik	itmek = etmek, yapmak.

* *

IX. bapta (beyt: 230-286), Balasagunlu Yusuf iyilik etmenin (*edgülik kılmak* = hayır işlemek) övgüsünü yapmış ve bu işin faydalarını açıklamıştır. İyilik etmek büyük bir erdemdir. Hayır işlemek, suç başlamak, verilen sözü tutmak bu erdeme bağlıdır. Kişi ölür, yaptığı iyilik kahr, yaşar ve kişiyi tarihte yaşatır, Türk beylerinden Toña Alp Er'in (Fars. Afrasiyah) kitaplarda hâlâ yaşadığı gibi. Toña Alp Er seçkin bir kahraman olduğu kadar, yüksek bilgi ve erdeme de sahipti. Bu nitelikleri göstermiş ve önemli kılğularda bulunmuş olmasaydı, şimdi onu kim tanıyacaktı? Bu bapta önemli özdeyişlerden:

*Tiriglikni mün kıl, asıg edgülik,
Yarın bolga edgü yigü, kedgülik.*

Yaşamını sermaye yap, faizi iyiliktir,
Yarın olur (sana) iyi yiyecek, giyecek.

*İsizke söküş edgü ögdü bulur,
Özüñke baka kör, kayusun kolur?*

Kötüye sövgü; iyi alkış bulur,
Özüne bak gör, hangisini ister?

*Bilig kimde erse ajun begleri,
Törü edgü urmuş kişi yigleri.*

Bilgi kimde olmuşa dünya beylerinin,
İyi yasa koyan yeğ kişiler (onlar olmuştur).

*Begü beg kim erse biligke yakın,
Biliglig kişig kılmuş özke yakın.*

*Eliğ urmuş işke bakıp işlemiş,
Bilig işke tutmuş budun başlamış.*

*İlin itmiş ötrü bayumuş kara,
Kara baylıkın kılmuş özke tura.*

Akıllı bey kim olmuşa, bilgiye yakın,
Bilgili kişileri kendisine yaklaştırmıştır.

*El vurduğu işe bakıp işlemiş,
Bilgi, iş (yolunu) tutmuş, halka kılavuz olmuştur.*

Yurdunu düzenlemiş, sonra halkı zenginleştirmiştir.
Halkın zenginliğini kendine kalkan etmiştir.

*Kalı bilgeke tegse ilde orun,
Ol il boldı törde takı ked burun.*

Eğer bilgiliye eşikte (bir) yer rastlarsa,
O eşik baş köşeden daha öne alınmış olur.

*İki türlü ol, kör, bu aslı kişi,
Biri beg, biri bilge, yalñuk başı.*

İki türlü olur, bakl, soylu kişi,
Biri bey, biri bilgin, (bunlar) insanlığın başı.

*Anıyda naru barça yılki sanı,
Tilise munı tut, tilise ant.*

Onlardan başka hepsini hayvan san,
İstersen bunu tut, istersen onu.

*Ukuş körki til ol, bu til körki söz,
Kişi körki yüz ol, bu yüz körki köz.*

Aklın süsü dildir, dilin süsü söz,
Kişinin süsü yüzdür, yüzün süsü de göz. (Ünlü atasözü)

SÖZLÜK

tiriglik = dirilik, hayat, yaşantı, yaşam
mün = sermaye
asıg = fayda, kâr, faiz
edgülik = iyilik
yigü = yiyecek
kedgülik = giyecek

isiz = kötü
öktüç/öğüç = sövgü, küfür
ögdü = alkış
knyu = hangi
kolmak = istemek
yig = yeğ

bügü = akıllı	takı = dahi
başlamak = kılavuzluk etmek, baş olmak	ked = daha... (ölçüştürmede obartma ve pekitme)
bayumak = zenginleştirmek	burun = çıkıntı, sivrilmiş, önde bulunan
kara = (kara buğun) = halk tabakası	aslı = asıl
baylık = zenginlik	naru = başka
tura = kalkan	barça = hep, bütün
kah = eğer	yılki = hayvan
tegmek = doğmek, rastlamak, isabet etmek	munı = bunu
il/el = eşik	ukuş = anlayış, usa vurma
orun = yer	körk = görk, güzellik, süs
tör = odanın baş köşesi	ol = ...dır, olur.

Yapıtın X. babı (beyt: 287-349), bilgi ile aklın erdemi ve faydaları konusuna ayrılmıştır. Daha önceki baplarda olduğu gibi, Balasagunlu Yusuf bu konuyu da özdeyişlerle ele almış, işlemiş, genişletmiş ve açıklamıştır. Bu bapta önemli özdeyişlerden:

*Ukuş ol yula teg karañku tüni,
Bilig ol yarukluk yaruttı sini.*

*Ukuşun agar ol, bilgin bedür,
Bu iki bile er ağırlık körür.*

Akil meşale gibidir, karanlık gecede,
Bilgi ışıktır, aydınlatan seni.

Kişi akılla yükselir, bilgi ile büyür,
Bu ikisi ile kişi saygı görür.

(Bu konuda örnek olarak, Balasagunlu Yusuf, İranlılarda Nüşin Revan'ın "akıl gözü" [ukuş közi] ile dünyayı aydınlattığını, yasayı doğrulukla uyguladığını ve böylece halkı zenginleştirdiğini, tarihte bir ad bıraktığını anmaktadır.)

*Kalı tilve ursa, kör, ölse kişi,
Ölüm yok añar, hem birilmez şişi.*

Eğer (bir) deli vurup, bak! öldürürse birini,
Ölüm yoktur ona, ve zarar verilmez.

*Ukuşka turur bu ağırlık üig,
Ukuşsuz kişi bir avuçça tetig.*

*Körü barsa yañış ayur bu sözüg,
Ukuşsuz, biligsiz bedütmez özüg.*

*Körü barsa barça urur bu kedük,
Ukuşluğ, biliglig, kör, aslı ked ök.*

Bu saygı anlayışa yönetilmiştir (itilmiştir),
Anlayışsız kişi bir avuç balçuktur.

Dikkat edilirse, iyi söylemiş şu sözü,
Anlayışsız, bilgisiz, yükseltmez kendini.

Dikkat edilirse, herkes (sırtına) giysi vurur,
Anlayışlı, bilgili, giysi ile değil, aslı, özü (ile değerlidir).

*Yağız yir öze yaljuk oğlu elig
Kötürdi, kamuğka yetürdi bilig.*

Yağız yer üzerine insan oğlu elini
Uzattı; her şeye bilgisi ile erişti.

*Bu tört neñ azın azka tutma negü,
Bügü sözlemiş söz eşigü, ögü.*

*Bu töрте biri ot, birisi yağı,
Üçünçi ig ol, kör, tiriglik agı.*

Basası bilig ol bularda biri,

Bu tört neñ uçuz tutma, yüksek töri.

Şu dört şeyin azını az tutma hani,
Akıllının söylediği sözü işit, öv.

Bu dörtten biri ateş, biri düşman,
Üçüncüsü hastalık, hayatın tuzacı.

Sonrası, bilgidir bunlardan biri,

Bu dört şeyi değersiz sayma (küçümseme), yüksektir değeri.

Yıpar kızlese sen yadı belgürer,

Bilig kızlese sen tilig ülgüler.

Miski gizlersen kokusu belli olur,

Bilgiyi gizlersen dilin oynamasından (belli olur).

*Bilig baylık ol, bir çıgay bolgusuz,
Tegip ogrt tevlig anı algusuz.*

Bilgi bir zenginliktir, hiç fakir olamaz.

Hırsız, dolandırıcı onu ele geçiremez.

Kişen ol keşike bilig hem ukuş,

Kişenlig yaragsızka barmaz öküş.

(Bir) köstektir kişiye bilgi ve anlayış,

Kösteklenen (kişi) yakışksız (şeylere) pek gitmez.

*Bilgisizke bilgi kılınçı yağı,
Adın bolmasa tap bu iki çoğı.*

Bilgisizin, bildiği ve yaptığıdır düşmanı,

Başka (düşmanı) olmasa bile, yeter bu iki rezalet.

Biligligke bilgi tükel ton, aş ol,

Bilgisiz kılınçı yavuz koldaş ol.

Bilgiliye, bilgi yeter giysi ve yiyecektir,

Bilgisizin kılğaları, ona kötü arkadaş olur.

Ökünçlüg bolur tutışı övke işi.

Yazuklug bolur işte buşsa kişi.

Pişmanlık olur komşusu öfkeli işin,

Yanılma olur işte kişi öfkelenirse.

Ukuşlug kerek ked ödürse kişig,

Biliglig kerek ked bütürse işig.

Anlayışlı olmak gerek, iyi seçmek isterse kişi,

Bilgili olmak gerek, iyi başarmak isterse kişi.

Bolur ötrü işler bütün hem bışg,

Biliglig kişiler bışg yir aşıg.

Sonunda işler doğru ve olgun olur,

Bilgili kişiler pişmiş yer aş.

Bu bir kaç neñ ol, kör, kişike yavuz,

Munı bilse yaljuk ıtkar et öz.

Bularda birisi bu til yalğanı,

Munı da basası sözüg kıyğanı.

Üçünçi takı bir bor işçe seve,

Siziksiz bu er boldı bitem yava.

Takı biri erke bu arkuk kılınç,

Bu arkuk kılınçlığka bolmaz sevinç.

Yana bir arıgsız bu kılkı otun,

Kişiler evinde bu kopruv tütün.

Yana bir tili il buşı övkelig,

Ultur kişig sökse açsa tilig.

Şu birkaç şey, bak, kişiye kötüdür,

Bunu bilirse insan, ılır eti, özü.

Bunlardan biri dil yalanıdır,

Bundan sonra gelen de sözden dönmektir.

Üçüncüsü de içki içmeyi sever,

Şüphesiz bu adam sürekli boşuna yaşamış olur.

Biri de insanın inatçılığıdır,

Bu inatçılıkla sevinç olmaz.

Bir yakışksızlık da kaba huydur,

(Bunlar) kişi evlerinde duman kaldırır.

Biri de dilli (konuşkan), kızgın, öfkeli (olmaktır),

Büker (karar) insanı, söküv açarsa dilini.

SÖZLÜK

yula = meşale	çıgay = fakir
karanlık = karanlık	bolgusuz = olamaz
tün = gece	tegmek = değmek, ele geçirmek
yarukluk = ışık, aydınlık	ogrı = hürsüz
yarutmak = aydınlatmak	tevlig = dolandırıcı
agmak = yükselmek	algusuz = alamaz
bedüimek = büyümek	kişen = köstek
agırlık = saygı, beğeni, alkış	yaragsız = yakışsız
kalı = eğer	öküü/üküü = çok
tilve/telve = deli	adın = başka
şiş = zarar	tap = yeter, elverir
tetiğ/titik = çamur, balçık	çoğu = gürlütlü, kavga, rezalet
yakşı = iyi, yahşi	tükel = tamam, bütün
aymak = söylemek	ton = giysi, don
bedüimek = büyütme, yükseltme	yavuz = kötü
barsamak = varmak	koldaş = arkadaş
körü barsa = görü varılırsa, dikkat edilirse	ökünçlüğ = pişmanlık
kedük = giysi, elbise	tutuş = komşu
ked = pekitme edatı	yazuklug = yanlış, suç işleme
ök = kendi, özü	buşmak = öfkelenmek, sinirlenmek
öze = üzerinde, üstünde	ödürmek = seçmek
yahuk oğlu = insan oğlu	bütürmek = başarmak
elig = el	ötrü = sonra, sonunda
kötürmek = götürmek, yükseltmek	büşig = olgun, pişmiş
kamug = bütün, her şey	ılımak = ılımak
yetürmek = erişmek	et öz/etüz = et ve öz, gövde
neñ = şey, nesne	yalgan = yalan
negü = nasıl, ne, niçin, hani	basa = sonra
bügü = akıllı	kıymak = vazgeçmek
ögmek = övmek	kırgan = söziinden dönen
ot = ateş, ot	takı = dahi, de
yağı = düşman	bor = şarap, içki
ig = hastalık	işçe/içse = içme
ag = ağ, tuzak	siziksiz/seziksiz = sezmeden, şüphesiz
tiriglik = dirilik, yaşam	birtem = sürekli, biteviye
basa = sonra, sonunda	yava = boşuna
bular = bunlar	erke = ere, adama
uçuz = değersiz	arkuk = aykırı
tutmak = saymak	arkuk kılınç = aykırı iş görme, inatçılık
tör = değer	yana = yine, de
ypar = misk	arğuz = yakışsız, kirli
kizlemek = gizlemek	kulk = huy
yrd = koku	otun/utun = ahlaksız, çirkin, kaba
belgürmek = belirmek	kopurmak = yerinden kaldırmak, koparmak
üğülemek = tartmak, terazi gibi aşağı yukarı oynamak	tütüin = duman
baylık = zenginlik	buş = kızgın, öfkeli
	ulıtmak = bükmek.

Balasagunlu Yusuf, yukarda önemli konu olarak ayırdığı *bilgi, dil ve iyilik*'ten, en çok *bilgi* üzerinde durmuştur. Bu yazının başında belirtildiği gibi, bilgiye son derece önem verme ilkesi Yunan filozoflarından Eflatun'dan, Aristo'dan, ve Müslümanlıktan Türk filozofu Farabi yolu ile Karahanlı yazarlara, bu arada Balasagunlu Yusuf'a geçmiştir. Yusuf, en yüksek erdem olarak tanıttığı ve uzun uzun üzerinde durduğu, övdüğü bilgiye, insanlık niteliğini bağlayıp, onu insanı hayvandan ayrılan sınır olarak tanıyor. *Kutadgu Bilig*'in sonundaki üçüncü, son ekte, bu ilkeyi hatırlatıp hem kendini öğütlemiş, hem de bu gerçeği bize korkunç bir beyitle özetlemiştir:

*Bilig bil, kişi bol, bedügil özün,
Ya yulku atangul, kişide yıra!*

Bilgi bil, adam ol, yükselt kendini,
Ya da hayvan adını al, insanlardan iraklaş! (beyt: 6611)

* *

Bu gerçekleri, ilke ve erdemleri böylece önümüze serdikten sonra, yapıtın XI. babında (beyt: 350-397), Balasagunlu Yusuf, kitabın adını, anlamını ve kendisinin sağlık durumunu açıklar. Tavgaç Hasan Buğra Han'a sunduğu yapıtın adı *Kutadgu Bilig*'dir; okuyana kutlu olsun, elinden tutup yol göstereyim; "uzanıp iki dünyayı, burasını ve ahreti elinde tutan bir yapıttır; kişi yer yüzünde iken bu iki dünyayı elinde tutarsa kuta erişir." Bu açıklamadan sonra, yazar, kitabın allegorik konusunu ve bu allegoriyi oynayan dört kişiyi bize sunar: 1. Yukarda belirtildiği gibi, 1. hükümdar, bey ya da *ilig, Kün-Togdı*, doğru yasayı (*köni törü*), 2. vezir *Ay-Toldı*, saadeti (*kut*), 3. vezirin oğlu ve ardası *Ögdülmiş*, anlayışı (*ukuş*), 4. bunun kardeşi, zahit *Odgurmuş* da dünya işlerinin sonunu (*akbet*) temsil eder. *Kün-Togdı*, "doğan güneş" tir; *Ay-Toldı*, "dolunay" dir; *Ögdülmiş*, "övlümüş" (*ögmek* = övmek), *Odgurmuş* da "uyanmış" (*odgurmak* = uyanmak) anlamını taşır. Balasagunlu Yusuf kendinden söz etmeden önce, gençliğe seslenerek şöyle der: "Ey genç, gençliğini boş geçirme, faydalan, çabuk geç, doğruluk yolundan şaşma."

Yusuf, otuzundan sonra sağlığı sarsılmış olan bir adamdır. Kitabını yazdığı zaman altmışına yaklaşmış bulunuyordu. Kendi anlatışıyla, otuz yaşında iken ok gibi dimdik, saçları da kuzgun tüyü gibi simsiyahtı; fakat "otuzun getirdiğini elli götürmüş", şimdi altmışa merdiven dayadığında, otuzundaki dimdik ok, kıvrık, bükük bir yaya çevrilmiş, başındaki kuzgun tüyü de kuğuların ak tüyüne benzemişti. Bu benzetişler, Yusuf'un öz kaleminden çıkmıştır. Bağı yanaktır Yusuf'un: Adım atamıyor, gözü iyi görmüyor. Tanrı'ya yakarıyor: "Ey Tanrım, beni biraz daha yaşat, bu yapıtımı tamamlayabilmem için bana güç, kuvvet bağla, *Kutadgu Bilig*'imi tamamlayım; günahım çoktur, kara toprağa girdiğimde yarlıgamanı bana ulaştır, bütün inanç sahiplerini de yarlıga."

* *

Bu genel giriş baplarından sonra, XII. bapla (beyt 398) "Kutadgu Bilig" n asıl hikâyesi başlar ve LXXXV. babın ortasına (beyt 6424) dek sürer. Bu

geniş hikâyede, yer yer türlü ansiklopedik bilgilere de yer verilmiştir: 1. Devletin niteliği, 2. Adaletin niteliği, 3. Baba öğreti, 4. Akıl niteliği, 5. Devlet ve ordu örgütü, 6. Başbuğ - görevli ilişkisi, 7. Doğru yasa ve hak, 8. Halk tabakalarının sınıflanması, 9. Şehirli görgüsü, 10. Devlet düzeltimi, 11. Dünyadaki ödevlerimiz ve ahret, 12. Gök cisimleri, bunların devimi, düş yorumu; v.b. Yapıtaki Kün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş hikâyesi, yapı bakımından dört perdelik bir sahne yazısına benzer. Kesintisiz perdeler halinde olan devimleri, bilimsel tartışmaları, gidiş gelişleri gruplayıp dörde ayırarak, bu hikâyeyi dört perde halinde ele alacağız. Hiç bir düzyazı parçası bulunmayan ve sonuna dek süreli olarak koşuklu geçen bu yapıt, baştan başa özdeyişlerle doludur. I. ve II. bölümleri düz olarak anlattık, önemli özdeyişleri de sonda toplayarak asılları ile birlikte Türkiye Türkçesini de verdik, sözlük de ekledik. III. ve IV. bölümleri özetleyerek, çoğunlukla, asıllarına daima uygun olarak, sahne yazısı şekline koyduk; özdeyişleri serpiştirdik. Herde bu yapıtın tamamı lehçemize çevrilerken sahne yazısı biçimine sokulmuş olduğunu görmek isteriz.

3. Ana konu

I. bölüm (bap XII - XXIII, beyt: 398-1547)

Eskiden Kün-Togdı (gün doğdu) adında bir *ilig* (bey, başbuğ) vardı. Kendisi *köni törü*, yani "doğru yasa" adamı olduğu ve bilgili adamları koruduğu için yurt, gerek adalet, gerek ahlâk ve gerek geçim, gönenç bakımından iyi bir durumda idi. Beyin başbakanı (*vezir*) olmadığı için yönetim yükünün bütünü kendi omuzlarına çökmüştü. Ay-Toldı (dolunay) adında genç, akıllı ve bilgin bir yurttaş, beyin ününü işiterek ve ona yardımcı bir adam gerektiğini duyarak, görev almak üzere yerini yurdunu bırakıp başkente geldi. Uzun bir süre gurbet acılarını çekti, sonunda Küsemiş (= istekli) adında bir arkadaş buldu. Bu adam Ay-Toldı'nın isteğini sarayın hacibine (mabeynci) anlattı, onun aracılığıyla Ay-Toldı saraya götürülüp beye tanıtıldı ve uzun bir sorgu ve denemeden sonra vezirliğe atandı, böylece de Ay-Toldı sabrın ve nazik davranışın ödülünü almış oldu. Ay-Toldı, beye, bir hizmetçi olarak geldiğini, hizmet etmenin bir erdem olduğunu, kendisinin *kut'u* (saadet) temsil ettiğini, kuta erişmek için, çok kez, kızmamak, göz yummak gerektiğini söyledi. Adı olan "ay-toldı"ya (dolunay) işaret ederek, saadetin aya benzediğini, daima büyüyüp küçüldüğünü, talihe ve zenginliğe inanmanın ve güvenmenin doğru olmadığını da bildirdi. Bir tartışma sırasında Ay-Toldı cebinden bir top çıkararak üzerine oturdu ve temsil ettiği saadetin top gibi oynak olduğunu, adını almış bulunduğu Ay'ın da yerini, evini, hacmini, şeklini daima değiştirdiğinden dolayı, saadetin güvenilir bir şey olmadığını bu top denemesiyle göstermiş oldu. Buna karşılık, her gün süregelen bu tartışmaların birinde, bey de, temsil ettiği adaletin, doğruluk, öğül ve ceza üzerine kurulduğunu anlattı ve bunları simgelerle göstermek için, birbirine bağlanmış üç ayaklı ve dengesi tam, gümüş bir taht üstüne oturarak, eline büyük bir bıçak aldı, soluna acı Hint otu, sağına da şeker koydu. Bıçak, yargıyı; Hint otu, cezayı; şeker de ödüllü simgeliyordu. Haksızlığa uğrayıp beyin kapısına sığınan ve

adaleti onda bulanlara şeker verilecek; zorba olan ve doğruluktan kaçanlara da acı Hint otu içirilecekti; bu işte beyin yargı bıçağı keskin ve amansız olacaktı. Beyin adı, Kün-Togdı, güneşten alınmıştı. Güneş, Ay gibi küçülmez, parlaklığı değişmez, aydınlatır fakat kendinden bir şey eksilmez, onun sıcaklığı ile çiçekler açılır. Güneşin burcu olan Arslan da güçlü ve ulu gönüllüdür, evren çarkında yeri değişmez. Ay'ın burcu olan Akrep, insanı sokar, evren çarkında yeri oynar.

Günler geçtikçe beyle vezir türlü konular üzerinde durup tartışmalarda bulundular: dilin erdemini, mutluluk (*kut kavluk*) gibi. Kün-Togdı, Ay-Toldı'nın düşüncelerini ve konuşmasını çok beğendi. Ona vezir giysisi ile, kıyımını tamamlamak üzere, mühür, tuğ, davul, kuşak ve zırh verdi. Tüzeli, doğru ve erdemli bir yönetimden sonra, vezir yaşlandı, hastalandı ve yatağa düştü. Bey çok üzüldü, vezirini görmeğe geldi, dua etti, altın, gümüş toplamıştı, pişman oldu, fakirlere dağıttı, ağladı, fakat hekimler bir kurtuluş yolu bulamadılar (Molière gibi Yusuf da *otacı* ve *ebci*'lerden yakınmaktadır). Durumu ağırlaşınca Ay-Toldı, oğlu Ögdülmiş'i (övdülmüş) çağırdı, onun anlayışını, anlayışını denedi, gönü kandı, sevindi ve ona son baba öğütlerini verdi (aşağıya bakınız). Beye de bir *kumarı bütiğ* (vasiyetname) yazıp ona adalet ve merhametten ayrılmamasını vasiyet, öksüz kalacak oğlunu da emanet ettikten sonra gözlerini bu dünyaya kapadı. Ögdülmiş de yasa girdi ve bir süre bey vezirsiz kaldı.

Ölüm döşeginde Ay-Toldı'nın Ögdülmiş'e verdiği baba öğretisi (*ata pendî*, beyt 1278-1341; seçme parçalar):

1. *Köñül, ül köni tut, Bayatka tapın,
Usanma, yarınlık işiñi itin.*
Gönlünü, dilini iyi tut, Tanrıya tapın,
Savsama, yarınki işini düzenle.
2. *Kamug edgü isiz Bayat hükmi bil,
Bayatka inangıl, Anıy tapğı kıl.*
Bütün iyilik ve kötülükleri Tanrı hükmi bil,
Tanrıya inan, Onun kulu ol.
3. *Negü kim kerekij Anıydan tile,
Anı da adın yok saña küç bile.*
Ne gibi gereklığın varsa Ondan dile,
Ondan başka seninle olacak güç yoktur.
4. *Agır tut negü erse yarlıkların,
Agır kılga Tenri bu kün hem yarın.*
Ne olursa olsun buyruklarını dinle,
Tanrı senin ödülünü verir bugün de yarın da.
5. *Yorıkıy köni tut yañılma özün,
Köñül, ül kiçig tut, bedütme sözüñ.*
Davranışların doğru olsun, kendini yanıltma,
Gönlünü, dilini alçak tut, sözünü obartma.

6. *Özüñ otka atma bu dünya için,
Kişi neñin alma küçeme küçün.
Kendini ateşe atma bu dünya için,
Kimseden bir şey alma gücünü zorlayarak.*
7. *Kayu işte bolsa yorık utru tut,
Yorık utru tutsa, saña örge kut.
Hangi işte olsa onu uz dille karşıla,
Uz dille karşılasan, saadet sana bağlanır.*
8. *Tiliñni küdezgil, közüñni küdez,
Boguzıñ küdezgil, halal yigil, az.
Dilini gözetle, gözüñü gözetle,
Boğazını gözetle, helâl ye, az ye.*
9. *Budın munka bolsa, ırak tur, saça,
Kara bulgakiña katılma, kaç.
Halk kargaşada olursa, ırak dur, dağıl,
Avamın karışıklığına katılma, kaç.*
10. *Kişi yast kolma, özüñ kılma yas,
Neçe edgülik kıl; hava, arzu bas.
Başkasının zararını isteme, kendin de zarar verme,
Çok iyilik yap; heves, arzularına hâkim ol.*
11. *Kayu işke kirse, çıkışıñı kör,
Çıkış körmese, iş bolur erke kor.
Hangi işe gidersen, çıkışına bak,
Çıkışı görülmeyen işler insana zararlı olur.*
12. *Kalı kelse övkeñ katıglan serin,
Serimlik kişiniñ sevinci yarın.
Eğer öfken gelirse, katılaş, sabret,
Sabırlı kişinin sevinci yarın (sonra) gelir.*
13. *Ölümüg unutma, anuk tur, sakın,
Özüñni unutma, tübüñke bakın.
Ölümü unutma, anık dur, düşün,
Kendini unutma, aslını, sonunu düşün.*
14. *Kiriş körü sen, çıkış kıl neñiñ,
Sözün sözlemegil, meger öz teñiñ.
Girişine göre çıkışını yap malın,
Söz söyleme, eğer senin özüne denk deñilse.*

15. *Tiliñde çıkarma bu yalğan sözüğ,
Bu yalğan sözüñ er uçuzlar özüğ.
Dilinden yalın söz çıkarma,
Yalın söz insanın özüñü deñersizlendirir.*
16. *Kadaş, yak yağukka yakınlık ula,
Ulugka, kişiğe sevüğ bol küle,
Tuz, etmekni kiñ tut, kişiğe yitür.
Kardeş husım akrabaya yakınlık ula (göster),
Büyüğe, küçüğe sevgili ol, gülerək.
Tuzunu, ekmeğini bol tut, başkalarına yedir.*
17. *Bolu birse devlet, küvezlenmegil,
Usa edgülik kıl, isiz kılmağıl.
Olu verirse saadet, kibirlenme,
Susa iyilik etmeğe, kötülük yapma.*
18. *Tayanma tirilikke, tüş teg keçer,
Küvenme kuv kutka, kuş teg uçar.
Güvenme hayata, düş gibi geçer,
Güvenme süresiz saadete, kuş gibi uçar.*
19. *Tiriğlig yava kılma, edgü kılın,
Keçer kün içinde kerekñ alın.
Hayatı boş geçirme, iyilik yap,
Geçmiş günlerden gerekeni (ibreti) al.*
20. *Bor içme, fesadka katılma, yıra,
Zina kılma, fasik atanma kara.
Şarap içme, fesada katılma, ıraklaş,
Zina işleme, sapkın olmakla kara adlandırılma.*
21. *Bu bordın kopar miñ yazukka yürek,
Zinadın kaçar kut, yüzünke sudar.
Bu içkiden hareket eder bin günaha yürek,
Zinadan saadet kaçar, (zina işleyenin) yüzüne tükürür.*
22. *Saña sözledim söz, kumarı atı,
Unutma bu sözler, köğülke bitü.
Sana sözlerimi söyledim, adı vasiyettir,
Unutma bu sözleri, gönlüne yaz.*

SÖZLÜK

köğül = gönül
dil = dil
kõni = doğru
Bayat = Tanrı
usanmak = savsamak

itirmek = hazırlamak, düzenlemek
kamug = bütün
edgü = iyi
isis = kötü
neğü = ne gibi

adın = başka
 ağır tutmak = önem vermek, saygı göstermek,
 dinlemek
 yarlıg = buyruk
 ağır kılmak = ağırlamak, değerlendirmek
 yorık = gidiş, davranış
 bedütmek = büyütme, obartmak
 ot = ateş, od
 neç = mal, şey
 küçemek = zor, güç göstermek, zulmetmek
 kayu = hangi
 yorık = uz, yumuşak
 utru = karşı
 utru tutmak = karşılamak
 örmek = bağlamak, örmek
 küdezmek = gözetmek, korumak
 köz = göz
 boguz = boğaz
 yimek = yemek
 mun = sapıç, bun, karışıklık
 saçmak = dağıtmak, saçmak
 kara (budun) = avam
 yas = zarar, ziyan
 kolmak = istemek
 neçe = nice, çok
 hava = heves, aşk, merak
 hava arzu = merak, ihtiras
 kor = zarar
 kah = eğer
 katılamak = katılaşmak, kendini tutmak
 serinmek = sabretmek
 serimlig = sabırlı

Bu bölümden başka özdeyişler:

Dünya :

*Bu irsel yayıg kılkı kurtıga ajun,
 Kılınç kız ol, körse yaşı uzun.*

Bu dirişmez, döneç huylu kocakarı dünya,
 Davranışı kız gibi, bakarsan yaşı büyük.

*Erej kolsa, emgek tutaşı barrı,
 Sevinç kolsa, kadgu tutaşı yorır.*

Rahathık istersen, emekle (zahmetle) komşu olarak gelir,
 Sevinç istersen, kaygıya komşu olarak yürür.

Yasa:

*İdi edgü beglik, takı edgürek,
 Törü ol; anı tüz yorıtıgı kerek.*

Bey beylik iyidir, (fakat) daha iyisi,
 Yasadır (törü); onu düz (doğru) yürütmek gerekir.

anuk = anık, uyanık
 aakınmak = düşünmek
 tüb = dip, asıl, kök
 bakınmak = sonunu düşünmek
 kiriş = giriş, varidat, gelir
 teç = denk
 yalğan = yalan
 ucuzlamak = değerini düşürmek, alay etmek
 kadaş = kardeş,
 yak yaguk = yakımlar, akrabalar
 ulamak = ulamak, uzatmak, katılmak
 seviğ = sevgili
 küle = gülerlek
 etmek = ekmek
 kiç = bol
 küvezlenmek = kibirlenmek
 usamak = susamak
 tayanmak = dayanmak, güvenmek
 tiriglik = dirilik, yaşam
 tüş = düş
 kırı = kısa, süresiz
 yava = boş
 bor = şarap, içki
 yaramak = iraklaşmak
 fasik = (Arap.) = fisk işlemiş, sapkın
 atanmak = ad almak, adlandırılmak
 kopmak = hareket etmek çıkmak
 miç = 1000
 yazuk = günah
 sudamak = tükürmek
 kumarı = vasiyet
 bitimek = yazmak.

Bilgi:

*Ukuş kadrini hem ukuşlug bilir,
 Bilig satsa bilge, biliglig alır.*

Anlayışın değerini anlayışlı olan bilir,
 Bilgi satsa bilgin, bilgili alır.

Gurbet:

*Yang yarlıkagı, içür bir yigü,
 Umeg edgü tutgul, ay bilge bügü!*

Yabancıyı bağışla, onu içir, yedir,
 Yolcuya iyi davran, ey akıllı bilgin!

Halka iyilik:

*Bu yarlıg bolur bu kişi edgüsi,
 Kişi edgüsü ol budun yüdgüsü.*

O adam olur insanların iyisi ki,
 (İnsanların iyisi) halkın kaygısını taşır.

*Kimiñ devleti baş kötürse örü,
 Kamug edgü kılgu budunka törü.*

Kimin olgunluğu başını yukarı yükseltirse,
 Halka hep iyi yasa uygulamalıdır.

*Kimiñ elgi bolsa budunka uzun,
 Silig bolgu kılkı, kılınç tüzün.*

Kimin eli halka uzarsa (halkı elde ederse),
 Huyu temiz olmalı, edileri de soylu.

Kut:

*Bu kutka inanma, usa edgü kıl,
 Bu kün munda erse, yarın anda bil.*

Bu talihe inanma, iyilik etmeği düşün,
 Bugün bunda ise, yarın orada bil.

*Sağa tegse beglik, ulugluk oka,
 Kiçiglik anuk tut, öriñ bolguka.*

Sana erişirse beylik, ululuğu anla,
 Alçak gönüllükle hazırlan ağarmağa.

Acele:

*Kayu işke işse uzar, kiç kalur,
 İve kılınış işler ökünçlüğ bolur.*

Hangi işte acele edilirse, uzar, geç kalır.
 Acele edilen işler pişmanlık olur (biter).

Kız:

*Bu mundag kişiler bolur idi kız,
Bu kız kızlıkta kaldı kız atı kız.
Böyle kişiler çok kıt olur,
Bu değerli nadirlikten, nadirin adı kız kaldı. (Nadire)*

Yükselme:

*Tegimsiz tapug birle, törke tegir,
Yaragsız yaransa, kör ilke tegir.
İlerlememiş kimse, görevi (çalışması) ile yüksek oruna erişir,
Elverişsiz, yaransa da, kapı eşğine varır.*

Uz Dil:

*Akar suv, yorık til, bu kut turmadı,
Ajun tezgünürler, yarıp tınmadı.
Akar su, uz dil, ve kut, durmadan,
Acunu dolaşırlar, yorulup dinlenmeden.*

Huy:

*Mini bulguçı kılkı alçak kerek,
Köñül kodkı, til sözde yumşak kerek.
Beni (saadeti) bulanın huyu yumuşak olmalı,
Gönlü alçak, dili de konuşmada yumuşak olmalı,*

İtlırlık:

*Özini küdezse, ayı ertmese,
Yavuz, yunçig işke yakın turmasa.
Kendini gözetmeli, aşırı geçmemeli (varmamalı),
Kötü, çirkin işe yanaşmamalı.*

Denge:

*Teñi birle tutsa tirilmiş neğın,
Yorık tüzse kılkı, kılınçı yağıın.
Dengeli olarak idare etmeli derilmiş malı,
Ustaca düzenlemeli huyunu, işini, hareket tarzını,*

Büyük-Küçük:

*Özinde ulugka tapug kılka öz,
Özinde kiçigke süçig tutsa söz.
Kendinden büyük olana saygı göstermeli,
Kendinden küçük olana tath idare etmeli sözünü.*

Tutum:

*Kişig satgaması küvezlik bile,
Basıtmasa özde kiçigke küle,
Kişileri kibirlikle tahkir etmemeli,
Kendini çiğnetmemeli küçüklerin gülüncüne.*

Boşuna:

*Yavalık bile borka baş sokmasa,
Yavalıkka boşlag neğın saçmasa.
Boşuna içkiye baş sokmamalı,
Boşu boşuna malını saçmamalı.*

Oyun:

*Oyunka katılmasa elğın, tilin.
Könilik öze tutsa kılkı, yağıın.
Oyuna katılmamalı elle, dille,
Doğruluk üzere yönetmelidir huyunu, davranışını.*

*Yayığ kut kişeni bu neğler turur,
Bu yaylıg basa kutnu kaçmaz, kalır.
Kaypak saadetin kösteği bu şeylerdir,
Böyle yapıldıktan sonra saadet kaçamaz, kalır.*

Yalan:

*Özüm taplamaz neğ biri yalğan ol,
Muntıyda basası bu küç kulğan ol.
Benim kabul etmediğim şeylerden biri yalandır,
Bundan sonra, zulüm yapandır.*

Açgözlülük:

*Suk erse kılınçı, yig erse özi,
İvek erse kılkı, uvutsuz közi.
Açgözlü ise edisi, çiğ ise özü,
Aceleci ise huyu, yüzüz ise gözü,*

Öfke:

*Buşı erse işte, yime övkelig,
Yava erse borçı, ya kırgan elig.
Sinirli ise işte, öfkeli de ise,
Faydasız (olarak, boşuna) işkici ise, ya da doğru değilse eli.*

*Bu yaylıg kişiler yaramaz maña,
Ayu birdim emdi açuklug saña.
Bu türlü kişiler yaramaz bana,
Söyleyi verdim imdi sana açık olarak.*

İyilik:

*İlig aydı: edgü bu kulki yanı,
Tusulur bolur halkka asgi öni.*

Bey dedi: iyinin huyu, tarzı,
Yararlı, halka faydalı olmak; budur rengi.

*Tözü halkka barça kılur edgüüg,
Yana minnet urmaz kişike külük.*

Bütün halka hep iyilik eder,
Yine de minnetini vurmaz kişiye (boşuna), soylu adam.

*Öz asgın ülemez, kişike asig,
Birür ol, asıgdn bu kolmaz yanıg.*

Kendinin faydasını dilemez, başkasına yararlı olur,
Verir o, faydanın istemez karşılığın.

Doğruluk:

*İlig aydı: körgil köni er özi,
Tili, köyli birle biriker sözi.*

Bey dedi: gör, doğru kişinin özünü,
Dili, gönlü ile bir olur sözü.

*Taşı teg içi ol, içi teg taşı,
Bu yanlıg bolur ol köni çın kişi.*

Dışı, içi gibi olur, içi de dışı gibi,
Bu insan doğru, gerçek kişi olur.

*Köñülin çıkarsa ayada urup,
Yorisa uyadmasa, yaljuk körüp.*

Gönlünü çıkarım ayasına koyarak,
Yürümelidir utanmadan, insanları görüp.

*Könilik gerek erke kopsa kutun,
Könilik atı ol kişilik, bütün.*

Doğruluk gerek insana, yükselmek için kuta,
Doğruluğun adıdır insanlık, inan!

İnsan-İnsanlık:

*Kız ermez bu yaljuk, kişilik kız ol,
Az ermez bu yaljuk, könilik az ol.*

Azrak değildir insan, insanlık azraktır,
Az değildir insan, doğruluk azdır.

İyi - Kötü:

*İlig aydı: edgü iki türlü ol,
Munıyda biri çın tutar edgü yol.*

Bey dedi: iyi iki türlü olur,
Bunlardan biri doğruca tutar iyilik yolunu.

*Bir edgü bolur, kör, anadan togup,
Yorur ol köni çın, kör, edgü bolup,
Biri iyi olur, bak!, anadan doğma,
Yürür o doğru dürüst, iyi olarak.*

*Takı biri edgü, kör, ögünç bolur,
İsizke kulsa ol isiz kılur.*

Biri de iyi olur, bak!, taklit ederek,
Kötüye katılırsa o kötülük yapar.

*İki türlü ol, kör, bu isiz yime,
İkiğini bir tip isizke sama.*

İki türlü olur, bak!, bu kötü yine,
İkisi de bir deyip kötü sayma.

*Toga isiz ol, kör, munıyda biri,
Bu er ölmegince arımaz kiri,*

Doğuştan kötüdür, bak!, bunlardan biri,
Bu adam ölmeyince temizlenemez kiri.

*Takı biri ögünç bolur bu isiz,
İşi edgü bolsa, tüzer bu ma iz.*

Biri de taklit ederek kötü olur,
Arkadaşı iyi olursa, o da yolunu düzenler.

*Toga edgüdn tutçı edgü kelir,
Ajun budnı andın asıglar alır.*

Doğuştan iyi olandan daima iyilik gelir,
Dünya halkı ondan faydalar alır.

*Toga isiz erse ajar yok otı,
Ajunka bela ol budunka yutu.*

Doğuştan kötü ise ona çare yoktur,
Dünyaya bela olur, halka da kıran.

*Bu edgü agış teg, ağır agguka,
Yavuz neş iniş ol, uçuz bulguka.*

Bu iyi, yokuş gibidir, güçtür çıkan için,
Kötü şey iniştir, kolay bulunur.

*Bu edgü oğ ol, kör, isizlik bu sol,
Soluydın tamu ornı, uşmağ oğ ol.
İyilik sağdadır, bak!, kötülük de solda,
Senin solun cehennemın yeridir, cennet ise sağdadır.*

Dil ve Söz:

*Kara baş yağısı kızıl til turur,
Neçe baş yidi bu takı ma yiyür.*

*Kara başın düşmanı kızıl dildir,
Nice baş yedi bu, yine de yemektedir.*

*Tirig sözlense idi ök muhal,
Meğer iki türlüh kişi ol bilin,
Birisi biligsiz, biisi agın.*

*Yaşayanın hiç konuşmaması olamaz,
Ancak iki tür kişi olabilir (bunlar), bunu bil,
Biri bilgisiz, öbürü de dilsiz.*

*Biligsiz sözi yirke suv teg turur,
Akıtsa suvug, yırde nimet önür.
Bilginin sözü yer için su gibidir,
Suyunu akıtırsa yerde nimet biter.*

*Biligsiz kişi köşli kum teg turur,
Üğüz kirse tolmaz, ap ot, yem önür.
Biligsiz kişinin gönlü kum(sal) gibidir,
İрмаğ girse dolmaz, ot, yem bitmez.*

*Ayımalkı erkek turur ay ilig,
Cevabı tişi ol, yetürse bilig.*

*Tişike bir erkek bolur kör, eri,
Anıydın togar togsa iki urı.*

*Sormak erkektir, ey bey,
Cevabı dişidir, bilgi (bu işe) yeterse,*

*Dişiye bir erkek koca olur, bak!,
Ondan, doğacaksa, iki erkek çocuk doğar.*

Boş Söz ve Boğaz:

*Kara karnı todsa, kör, ud teg yatur,
Yava sözke avnur, öziñ semritür.*

*Yise, todsa, yatsa bu yılki turur,
Bu yılki tiküdüm bu kulki turur.*

*Biliglig kişiler et öz yavrıtur,
Bilig birle avnur canın semritür.*

*Et öz ülgı barça boguzdın kirür,
Bu can ülgı, çın söz kulaktın kirür.*

*Bilig belgüsi, kör, iki neğ turur,
Bu iki bile er kızıl eñ urur.*

*Biri til turur, kör, birisi boguz,
Bu iki basa tutsa asğı öğüz.*

*Kara budunun (avamın) karnı doyarsa, bak!, öküz gibi yatar,
Boş sözle avunur, öziñü semirtir.*

*Yese, doysa, yatsa, bir hayvandır,
Bu hayvan diye saptadığım(in) huyudur.*

*Bilgili kişiler gövdelerini yıpratır,
Bilgi ile avunur, canlarını semirtirler.*

*Gövdenin nasibi hep boğazdan girer,
Canın nasibi, doğru söz, kulaktan girer.*

*Bilginin belirtisi, bak!, iki şeydir,
Bu iki ile insan mutlu olur.*

*Biri dildir, bak!, birisi de boğaz,
Bu ikisine söz geçirirse çok fayda görür.*

Söz ve Susma:

*Bu Ay-Toldı aydı: söz ornı sır ol,
Söz ülgı on ol, sözlegüsi bir ol,*

*Biri sözlegü ol, tokuzı tıdığ,
Tıdığ söz tüpi, aslı barça yıdığ.*

*Ay-Toldı dedi: sözün yeri sırdır,
Sözün sayısı (hölümü) ondur, söylenebileni birdir,*

*Biri söylenebilir, dokuzu yasaklanmıştır,
Yasak sözün dibi, aslı hep kötüdür.*

*Söz asğı bile, kör, yağız yırdeki
Yaşıl kökke yoklar, bolur tırdeki.*

*Kalı sözleyü bilmese til sözüğ,
Yaşıl kökte erse, kör, indriür özüğ.*

*Söz sayesinde, bak!, yağız yerdeki,
Mavi göke değer, başköşeye geçen olur.*

Eğer dil söz söylemesini bilmezse,
Mavi göktekini, bak!, (yere) çağırıp indirir.

Öküş söz eşigil, telim sözleme,
Ukuş birle sözle, bilgi birle tiz.
Çok söz işit (dinle), fazla söyleme,
Anlayış ile söyle, bilgi ile düzenle.

Tilig sökse bolmaz telim öggüsü,
Sözüg öggüsü bar yime sökgüsü.

Kamug teprenigli bu sansız kalın,
Tanukluk birür bir Bayatug ülin.

Dile sövmek olmaz, çoktur övgüsü,
Sözün övgüsü de var, sövgüsü de.

Bütün canlılar, bu sayısız kalabalık,
Tanıklık verir, tek bir Tanrı diliyle.

Ay-Toldı'nın beye vasiyeti (parçalar):

Bela, küç yirinde sen edgü kılın,
Budunug sevindürgil, elgin, ülin.

Bela, zulüm yerine sen iyilik yap,
Halkımı sevindir, elinle, dilinle.

Törü tüz, yortıgıl budunka köni,
Künün edgü bolgay könilik küni.

Yasa düzenle, halkı doğru yürüt
Ki, günün iyi olsun, doğruluk (kıyamet) gününde.

Küvezlenme artuk, kötürme köngül,
Inanç kılgu ermez bu dünya, tönül.

Çok kibirlenme, gönlünü yükseltme,
İnanmak olmaz bu dünyaya, dön (vazgeç).

Kişi neji alma, yime tökme kan,
Bu iki yazukka ultr çıksa can.

Kişilerin malını alma, kan da dökme,
Bu iki günahattan inler (insan), canı çıkarken.

Saran bolma, ilig, akı bol, akı,
Kalır menü ölmez akıllık an.

Cimri olma, bey, cömert ol, cömert,
Cömertlik ebedidir, ölmez cömertliğin adı.

Haramka katılma, yime kılma küç,
Kişi kanı tökme, hasım kılma öç.
Harama katılma ve zor kullanma,
Kişi kanı dökme, düşman olma, kin besleme.

Kiçig erken öğret ogulka bilig,
Kiçigde bilig bilse körirür elig.

Küçüğe erken öğret, oğula da bilgi,
Küçükken bilgi öğrenirse, elini yükseltir.

SÖZLÜK

irsel/ersel = değişken, dirişmez	kız = 1. kız, 2. değerli, pahalı, nadir şey
yayıg = dönek	kızlık = değerlilik, nadirlik
kulk = huy, gidiş	at = ad
kurtga = kocakarı	teğimsiz = ilerlememiş
erej/erinj/erineç = rahatlık, huzur	tapug = hizmet, görev
kolmak = istemek	tapuççı = görevli, memur
emgek = emek, çaba	tör = yüksek orun
tutaşı = yakın, komşu	yaragsız = işe yaramaz, elverişsiz
kadgu = kaygı	il/el = kapı eşigi;
yormak = yürümek	suv = su
idi = sahip, bey, Tanrı	yark til = uz ve usta dil
taki = daha	tezginmek = dönmek
edgürek = daha iyi	tınmak = dinlemek
tüz = düz, doğru	kodkı = nysal, yumuşak
yat = yabancı	küdezemek/ködizmek = gözetmek
yigü/yeğü = yedir	ayı = aşırı, çok
ümeg = yolu	ertmek = geçmek
bügü = akıllı	yavuz = kötü
yanlıg = insan, adam	yunçig = yakışmaz, çirkin
yüdmek = yüklemek, yüklenmek, taşımak	yakın turmak = yanaşmak
baş kötürmek = başını yükseltmek	teğ = denk
elig usamak = el uzatmak, elde etmek	teği birle = dengeli, ölçülü olarak
silig = temiz, arı	tutmak = idare etmek, yönetmek
tüsün/tösün = soylu	tirilmek/terilmek = derilmek, toplanmak
usamak = düşünmek	neğ = mal, şey
tegmek = değmek, erişmek	york = uz, ustaca
okmak/ukmak = anlamak	york tüzmek = ustaca düzenlemek
kiçiklik = küçüklük, alçakgönüllülük	yağ = tarz (davranış)
anuk tutmak = hazırlanmak	tapug kılmak = saygı göstermek
örüñ/ürünç = ak	süçig = tatlı
örüñ bolmak = ağarmak	satgamak = çiğnemek, hakaret etmek
kayu = hangi	küvezlik = kibir
ivmek/evmek = acele etmek	basıtmak = çiğnetmek, bastırmak
kiç = geç	külmek = gülmek
ökünç = pişmanlık	yava = gereksiz, faydasız, boş
mundag = böyle	yavalk bile = boşuna
idi/edi = çok	bor = şarap, içki

boşlag = boşu boşuna
 könülik = doğruluk
 öze/öze = üst, üzeri
 yayıg = dönek, kaypak
 turur = ...dır (durur)
 bu yayılg = bu şekilde, böyle
 basa = sonra
 toplamak = kabul etmek, razı olmak
 yalğan = yalan
 ol = olur, ...dır
 küç = güç, zor, zulüm
 kılğan = kılan, yapan
 suk = açgözlü
 yig = olmamış, çiğ
 ivek = aceleci
 uvutsuz = utanmaz, gözü doymaz, yüzüstü
 buşı = öfkeli, sinirli
 yime/yeme = dahi, de, yine
 boreçi = içkici
 kıygan = eğri, doğru olmayan
 ayu birmek = söyleyi vermek
 açuklug = açık olarak
 tusulmak = yararak, faydalı olmak
 asıg = fayda
 öy = renk
 tözü barça = her, bütün, hep
 yana = yine de
 küllük = soylu, ünlü
 yamıg = karşılık
 körgil = gör, bak
 birikmek = bir olmak
 taş = dış
 teg = gibi
 çın = doğru, gerçek
 aya = avuç içi, aya
 urmak = vurmak, koymak
 yorımak = yürümek, doluşmak
 uyadmak = utanmak
 kopmak = kopmak, kalkmak, yükselmek
 bütünmek = inanmak
 kız = azrak, nadir
 ermez = olmaz, değildir
 ötgünç = ödünç
 ötgünmek = taklit etmek, yansılama
 isiz = kötü
 ikigü = ikisi
 samak = saymak
 toga = doğuştan
 iş = eş, arkadaş
 ma = da, dahi (pekitme edati)

iz = yol
 tutçı = daima
 budnu = budunu, halkı
 andın = ondan
 anjar = ona
 ot = ilâç, çare
 yut = yıkım, kıran
 agı = 'yükseliş, yokuş çıkma
 agr = ağır, güç
 agguk = yokuş çıkan
 uçuz = ucuz, değersiz, kolay
 oş = sağ taraf
 isizlik = kötülük
 tamu = cehennem
 oru = orunu, yeri
 uşmah = cennet
 yaga = düşman
 tirig = diri, yaşayan
 ök = hiç (onay ve olumsuzlama edati)
 muhal (Arap.) = olursuz, olanaksız, imkânsız
 ngun = dilsiz
 yirke = yere, yer için
 önmek = bitki, bitmek
 ögüz = ırmak
 ap = olumsuzluk edati
 ayıtmak = söylemek, sormak
 tişi = dişi
 er = koca
 urı = erkek evlât
 kara (budan) = avam
 todmak = doymak
 ud = öküz
 yava = boş
 semritmek = semirtmek
 ylık = hayvan
 tikmek = saptamak, tespit etmek
 et öz/etöz = vücut, gövde, et ve öz
 yavırtmak = zayıflatmak, yıpratmak
 ülüg = pay, hisse, nasip
 boguz = boğaz
 kirmek = girmek
 çın = doğru, gerçek
 belgi = belge, alâmet
 kızıl en urmak/en kızartmak = mutlu olmak,
 fayda görmek
 basa tutmak = hâkim olmak, sözünü geçirmek
 orun = yer
 ülüg = parça, bölüm
 sözlegüsü = söylenebilen
 tudıg = alkoyulmuş, yasaklanmış

tüp = dip, asıl, kök
 barça = hep
 yidiğ = kötü
 ası bile = faydası ile, sayesinde
 yoklamak = değmek, yoklamak, yükselmek
 tör = odanın en önemli yeri, başköşe
 kalı = eğer
 öziğmek/öçükmek = çağırarak
 ökiş = çok
 telim = fazla
 tizmek = dizmek, düzenlemek
 sökmek = sövmek
 bolmaz = olmaz
 ögü = övgü
 bar = var
 teprenigli = deprenen, canlı
 sansız = sayısız
 kalın = kalabalık
 birmek = vermek
 Bayat = Tanrı
 küç = güç kullanma
 törü = yasa, kanun
 tizmek = düzenlemek
 yoritmak = yürütmek, yönetmek
 bolgay = olsun
 könülik küni = kıyamet günü (doğruluk günü)
 küvez/kövez = kurumlu,
 küvezlenmek = kibirlenmek
 artuk = fazla, çok, askın
 kötürmek = yükseltmek
 töşülmek = dönmek, vazgeçmek
 yime = dahi, da
 tökmek = dökmek
 yazuk = günah
 ulmak = ulamak, inlemek
 saran = cimri
 akı = cömert
 öç = öç, kin
 ogul = oğul

II. bölüm (bap XXIV - XXXVIII, beyt: 1548 -3186)

Ay-Toldı'nın yası bitince, Kün-Togdı onun oğlu Ögdülmiş'i saraya çağırıp te-selli etti, ögüt verdi, sonra ona "ben sana babalık edeyim, sen de bana oğul ol" dedi. Ögdülmiş teşekkür etti ve babasının yazdığı mektubu beye verdi. Bey vasiyet-mek-tubu okudu, gözlerinden yaş aktı. Ögdülmiş de üzüldü, kalktı evine gitti, babası Ay-Toldı için "cenaze aşı" (yog aşı) yaptı, fakirlere gümüş ve ipekli kumaş dağıttı. Bey de eski vezirin vasiyetini okuduktan sonra, yurdu için doğru kanunlar (köni törü) yaptı, her tarafı düzenledi, halkı zenginleştirdi, halk da beye dua etti.

Bir süre sonra, bey kitap okurken Ögdülmiş aklına geldi ve onu saraya çağır-tı. Ögdülmiş huzura çıktı, bey ona "babadan sonra felek sana neler yaptı?" diye sordu. Ögdülmiş üzüntü içinde olduğunu, fakat beyi görünce yüzünün güldüğünü söyledi. Bey ona türlü sorular sordu, bilgisini denedi, Ögdülmiş hepsine uygun ce-vaplar verdi, bey de genci hizmetine aldı ve onu yetiştirmeye karar verdi. O gün-lerde bey ona faydalı ve kötü şeylerin neler olduğunu sordu. Ögdülmiş faydalı şey-lerin: 1. iyilik (edgülik), 2. utanç (uwut), 3. doğruluk (könilik); kötü şeylerin de: 1. inat (arkuk kıluc), 2. yalan (yalğan), 3. cimrilik (saranlık) olduğunu bildirdi. Bey bu cevaplardan memnun oldu ve ona başka bir soru sordu: "İnsan anadan mı bilgin olarak doğar, yoksa yaş ilerledikçe mi öğrenir?" Bu soruyu Ögdülmiş şöyle cevap-landırdı: "İnsan bilgisiz doğar ve yaşlandıkça öğrenir. Çalışmakla elde edilemeyen şey akıldır; Tanrı onu insanın hamuruna katar. İnsan akıldan başka bütün erdemleri öğrenir ve böylece bilgisi gelişir." Bey bu cevapları da beğendi ve genci yetiştirme-ğe devam etti. Onu günden güne kendine yaklaştırdı, ona inandı ve bütün işleri onun eline verdi. Sonunda da ona ün, mülhür, at, koşum ve hilat vererek vezir yaptı.

Ögdülmüş doğru kanunları çıkarmağa devam etti, yurt düzeni sağlamağa, halkın gönenci arttı, bey de rahatladı.

Bir gün bey, Ögdülmüş'ten temsil ettiği anlayışın (*ukuş*) tanımını istedi, vezir de bu tanımla şöyle yaptı: "Anlayış bir meşaledir, kör için gözdür, ölü vücut için can, dil-siz için de sözdür" (*Yula ol ukuş, kör, karaguka köz; Ölüğ tenke can ol, ağın ilke söz.*) Anlayışın belirtileri de şunlardır: "Akıllı adam doğrudur, yumuşak huyludur, dingindir ve çok sabırlıdır." Başka bir gün bey, vezirine şunu sordu: "Gönül kıvanç nedir, göz kıvanç ne?" Vezirin cevabı: "Göz için, sevdiği yüzü görmek kıvançtır; gönül için arzusuna kavuşmak kıvançtır." Bunun arkasından bey şu soruyu yetiştirdi: "Sevgilinin belirtisi nedir?" Vezirin cevabı: "Göz için, bakarken her şey örtülü olabilir, fakat gönül için örtü yoktur. Seven insan yüzünden bellidir."

Bu anlayışla bilgi ve gözle gönül konusundaki konuşmadan sonra, devlet ve saray örgütü ele alınarak, beyden, yani hükümdardan, buyruklardan görevlilere (*tapuçtı*) ve içkicibaşıya kadar bütün yönetici ve görevlilerin durumu, onlarda aranan nitelikler görüşüldü ve ülküsel bir saray görevlileri örgütü tablosu yapıldı. *Kutadgu Bilig*'in devletçilik bakımından en önemli bölümlerinden biri olan bu bölümlerin ayrıntıları şunlardır:

1. *Beg*: Bey, doğarken beylikle doğar; görerek öğrenir. Tanrı kime beylik verirse, ona işi ile oranlı akıl ve gönül de verir. Bey cesur, kahraman, güçlü ve pek yürekli olmalıdır. Bilgili, akıllı, cömert ve yumuşak huylu, gözü tok, gönlü zengin olmalı; iyiye el uzatmalı, merhametli ve adil olmalı. Günahahtan sakınmalı ve temiz olmalı. Yanlış hareket etmemek için daima titiz davranmalı. Sabırlı ve dingin olmalı, aceleden kaçınmalı, ölçülü davranan, sakıncan ve uyanık olmalı ve sözünde durmalıdır. Çıkardığı kanunlar doğru (*köni törü*) olmalı, kendi de zalim olmamalı; vefakâr olmalı, cefakâr olmamalı. Şu dört şeyden kaçınmalı: 1. Acelecilik, 2. cimrilik, 3. öfke, 4. inat. Ağzından çıkan söz şekerden daha tatlı olmalı. Kendi, vücutça güzel yüzlü olmalı, saç sakal düzgün, yakışıklı ve orta boylu olmalı; iyi ad ve ün sahibi olmalı. Boyu çok uzun olmamalı (kısa boylu ve bodur kimseler hırçın olur). İçki içmemeli, vaktini oyuna vermemeli, kibirli olmamalı, gelenek, görenek ve yasayı gözetmeli. Kısacası, bütün erdemleri herkesten üstün olmalı. İnsanlar doğuştan birdirler, fakat bilgi edinmekle er erden yüksek ve büyük olur.

2. *Vezir*: Vezir, beylerin eli demektir; vezir iyi olursa bey rahat eder ve temeli sağlamlaşır. Vezir, halk arasında yükselmiş, aklı gönlü eren ve işe candan bağlı bir insan olmalı. Bilgisi deniz gibi, kendi de çok becerikli olmalı. Soylu bir aileden gelmeli ve dürüst davranmalı. Yasa adamı olmalı, beyin yüzünü güldürmeli. Elini halk üzerine sevgi ile uzatmalı. Namuslu, tokgözlü ve nazik olmalı. Yüzü güzel ve düzgün, kendisi de heybetli, doğru, yumuşak huylu ve adil olmalı. Hesap bilmeli, anlayışlı olmalı, yazı bilmeli, alçak gönüllü, tatlı dilli, dingin davranışlı ve olgun olmalı. Merhametli, uyanık olmalı ve işe yarayanı yaramayandan ayırt edebilmelidir. Emanete karşı titiz, erdem sahibi olmalı, kendi dengini kendisine arkadaş seçmeli. Vezir, beyin danışmanıdır. Vezir iyi olursa, hem beyin işi tam olur, hem yurt düzeni girer, halk da kuta kavuşur.

3. *Sü başı* (ordu başkomutanı): Ordu başkomutanı cesur, gözü pek, çevik, sert ve tecrübeli bir adam olmalıdır. Tedbirli, uyanık, soğukkanlı, temkinli ve aynı zamanda cömert ve sofrası açık bir üstün asker olmalıdır. Bütün malını askere dağıtmalı, dost ve silah arkadaşı edinmeli ve etrafına seçkin kişiler toplamalı. Kendisine bir at, silah ve yeter giysi sahibi olmak yeter. Kahraman adı kazanıp dünyaya ün salması kendi kazancı olacaktır. Ailesi basit olmalı; eş, çocuk, mal mülk ikinci derecede kalmalı, çünkü asıl işi cenktir. Üstün isteğini kılıçla bildirmeli, vurmali, almali ve ün kazanmalıdır: "Gelin kızın sevinci düğün geceleridir; yiğit, kahraman erin övücü savaş günleridir" (*Kelin kız sevinci küden tünleri; kör, alp er küvençi çerig künleri*). Silah arkadaşlarına iyi bakmalı, onları her bakımdan doymalıdır. Ölümden korkmamalı, öcünü almadan düşmandan yüz çevirmemelidir. Asker şerefine sahip olmalı, halka karşı da alçak gönüllü olmalı, kötü dil kullanmamalıdır. Heybetli, fakat kibirli olmamalıdır. Ordu siyasetini bilmelidir. O, düşmana karşı domuz gibi inatçı, kurt gibi güçlü, ayı gibi azal ve yaban sığırı gibi kinci, kırmızı tilki gibi hileci olmalı, deve aygırı gibi de öç gütmelidir. Saksığandan daha ihtiyatlı davranmalı, gözünü kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmelidir. Aslan gibi alıcınap olmalı, baykuş gibi, geceleri uykusuz kalmalıdır. Tuzu, ekmeği ve yemeği bol; atı, giysisi ve silahı da buna göre olmalıdır. Doğru söylemeli ve sözüne güven katmalıdır. Dirişken ve kesin kararlı olmalı ve askerlerini tutabilmelidir; seçkin askere ve keşif kollarına önem vermelidir. Konak yerlerini ve nöbet işini düzenlemeli, sorguya çekmek üzere düşman askeri (*til*) yakalamaya ve düşmana *til* vermemeye çalışmalıdır. Savaşa acele etmemeli, tedbir almali, düşmanı rahat bırakmamalıdır. Elçi göndererek barış yapmağa çalışırken düşmanı sözle oyalamalı ve asker toplayarak savaşa girmelidir. Düşmana yalın hücum etmeli, ağırlığını düşmana bırakmamalıdır. Pusuya yatması, düşmana yiğit asker göstermesini bilmeli; önce uzaktan okla, sonra yakından kılıç ve balta ile savaşmalıdır. Düşman kaçarsa onu ölçülü olarak izlemeli, esir yakalayan askeri övmeli ve ona ödül vermeli, yaralanan askerlerine iyi bakmalı, yara sarı, ölen varsa ailesine bakmalıdır. Böyle bir insan orduya baş olursa, bey, yurt ve halk iç ve dış güvene erişir. Vezirle ordu başkomutanı yurdun düzenini ve dizginini ellerinde tutar, vezir kalemle, başkomutan da kılıçla. Yurdu alan onu kılıçla almıştır. Yurdu tutan da onu kalemle tutmuştur (*Kılıç birle aldı, kör, il aluçtı; kalem birle bastı ol il basuçtı*). Görüldüğü gibi, bu *sü başı* bölümünde, Balasaganlı Yusuf, yaşadığı çağın bir genelkurmay başkanı bilgisini önümüze sermiş bulunmaktadır: Ordu örgütü, asker, silâhlar, savaş, strateji, taktik, ordu ahlakı v.b., kendi ansiklopedik bilgisinin salt bir bölümü olarak.

4. *Uluğ hacib* (ulu mabeyinci): Güvenilir, doğru ve iyi bir kişi olmalıdır. Soyu temiz, gözü tok, anlayışlı, bilgisi geniş, yeyintiye karşı sert, ince davranışlı, uyanık, yakışıklı, üstü başı temiz, gönül sahibi, dili yumuşak, güler yüzlü, alçak gönüllü, kulağı delik, sabırlı, erdem ve kalem sahibi olmalıdır. Kısaca, kendisinde şu on erdem bulunmalıdır: 1. keskin göz (*yiti köz*), 2. delik kulak (*sak kulgak*), 3. geniş gönül (*kiş köşül*), 4. yakışıklı yüz, 5. sevimli görk, 6. orta boy, 7. uz dil, 8. anlayış (*ukuş*), 9. akıl (*ög*), 10. bilgi (*bilig*), davranışları da bunlara denk olmalıdır. Yasa, usul ve töre-

nin yerine getirilmesini bilmelidir. Devlet saymanına, görevlilere, gelen giden elçilere, bunların kılavuzlarına, törenlere, fakir fukaranın dileklerine dikkat etmeli, haksızlığın önüne geçmeli, uygunsuz kişilerin hakkından gelmeli, her işte ihtiyatlı davranmalı, yalancı olmamalı, kötü huyları olmamalı, sır saklamasını bilmeli, görmemesi gereken şeyleri görmemiş gibi olmalı ve kendisine hâkim olmalıdır. Beyine karşı gereken saygıyı beslemeli ve onunla konuşma yol ve yöntemi bilmelidir. Ulu hacib, vezirin yardımcısı sayılır.

5. *Kapı başçısı* (kapı amiri ve teşrifatçı): Sadık olmalı, protokol yollarını bilmeli; gece saray nöbetçilerini gereken yerlere dikmeli, nerden geldikleri belli olmayan yabancıları soruşturmalı, sabahleyin de görevlileri toplayıp beyin huzuruna çıkarmalı, sonra saray görevlilerinin dileklerini toplayarak beye bildirmeli, ödül ve üstelermeleri böyle görüşmeli, beyin buyruklarını gerekenlere bildirmeli; yemek tepisini denetlemeli, beyin ününü sanını yemek konusunda da yüksek tutmalı, şarapçiyı, döşekçiyi, aşçıyı, tuğçuyu gözetlemeli, doğancıyı, avcı ve okçuları da daima hazır bulundurmalıdır. Bunlarla daima ilgilenmeli, haklarını vermeli ve her türlü gereksemelerini karşılamalıdır. Disiplini sıkı tutmalı, fakat her işte haktanır, alçak gönüllü, tatlı dilli ve güler yüzlü olmalıdır. Savaşta, avda, cirit oyununda ve yurt gezilerinde beyi korumalı, muhafız alayının düzenlenmesinde başkomutana yardım etmelidir. Zaten kapı amiri, birçok alanlarda, başkomutanın yardımcısı sayılır.

6. *Yalavaç* (elçi): Dışa gönderilecek elçi seçkin, anlayışlı, bilgili, serin kanlı, terbiyeli, görgülü, ince davranışlı, konuşmasını bilir, güvenilir, doğru, devletine ve beyine içten bağlı, ince düşünüşlü olmalıdır. Çok kitap okumuş, kafası dolu, söz söylemesini bilen, şiirden de anlayan, kendisi de şair olan bir kişi olmalı, astronomiden, hekimlikten, düş yorumundan, söz yorumundan, hesaptan, geometriden de anlamalı. Tavla ve satranç oyunlarını da bilmeli, usta ciritçi, okçu, kuşçu ve avcı da olmalı, kısacası her alanda geniş bilgi ve edî sahibi olarak tanınmış ve sıvırılmış bulunmalıdır. Böyle bir adam hem devletin hem beyinin yüzünü artırır, değerini yükseltir, böyle olmazsa dış memleketlerde yurdun değeri düşer. Elçi sır saklamasını bilmeli. İçki içmemeli ve özünü baskı altında tutmalıdır, çünkü "şarap karına girerse, sözü dışarı çıkarır, bu çıkan söz de kendisini yakar" (*Karınka süciğ kırse çkrur sözüğ, bu çıkmış söz ök yandru örter özüğ; örtemek = yakmak*). Elçi yakışıklı, boylu hoslu, belleği güçlü, konuşkan, fakat sır saklama alanında ağzı sıkı olmalıdır.

7. *Bütüçü ulmga* (saray kalemi yazmanı): Her şeyden önce, saray yazmanı sır saklamasını bilmelidir. Bu bakımdan yazman, vezirin yardımcısı sayılabilir. Devletin ve sarayın bütün sırları bu iki kişide bulunur; ağızları sıkı olmalıdır, çünkü "ağzını bir in say, sözün oradan çıkarsa seher yeli gibi olur" (*Bu ağzın misali ünür sanı teg; sözüğ çıksa andın seher tani teg; sabah, akşam esen serin yel*). Yazman bilgili ve akıllı, yazması güzel ve üslup sahibi olmalıdır. Elçi konuşmasını bildiği gibi, yazman da yazmasını bilmeli. Gözü tok olmalı, tamah bilmemeli, altın ve gümüşe kapılmamalı, görevine bağlı olmalı. Yazman da içki içmemeli; içki içenin eline sır ve yazı işi bırakılmaz.

8. *Agıcı* (hazinedar): Altın ve gümüş cana ilâç olduğu için, hazinedarın doğru ve güvenilir bir adam olması gerekir. Bu adam, altın gördüğü zaman yüreği yumuşayıp ahlâkı bozulmamalı; çok mal görmüş, gözü doymuş ve Allahtan korkar olmalı. Helâli baramdan ayırd etmeli. Bu işe gönlü ile bağlı, uyanık, ihtiyatlı ve anlayışlı bir kişi olmalı. İçki içmemeli, çünkü içkili insan cömert davranır, mal şuna buna dağıtır. Hazinedarın, bunun tersine, eli sıkı olması gerekir; o, beyni zengin etmeli, daima uyanık olmalı, ye malı hesaplı tutmalı. Akıllı ve zeki olması vazgeçilmez bir koşuldur, çünkü hesap akılla yapılır. Hazinedarın aynı zamanda iyi bir sayman ve hesap kaydını iyi bilen bir adam olması gerekir. Yılına, ayına, gününü bilmeli, hesapları buna göre deftere geçirmeli; her şey kayda bağlı olmalıdır; söz ancak yazılmakla kalır, yoksa uçar. Hazinedar yalnız hesap bilmekle kalmamalı, hendese de bilmeli, derin hesaplar hendese ile yapılır. Hazinedar, bilgili, akıllı, davranışları da doğru olmalıdır. Gözünü iyi gözetlemeli, dilini de iyi tutmalıdır. Her şeyin değerini ve alışveriş yapmasını bilmeli, savsaklama lan kaçınmalı, para verilme emri çıkınca alacaklıya hemen parayı ödemelidir.

9. *Aş-başçı* (aşçıbaş): Ruhu ve eli temiz, güvenilir ve olgun bir adam olması gerekir; yoksa beyin yemesi içmesi tehlikeye girer. Yemekleri zevkle ve vaktinde hazırlamalı, işenmemeli ve emeğini esirgememelidir. Ömür değil, yemek azıdır. Aşçıbaşının yüzü, kıyafeti temiz ve gözü tok olmalıdır. Kirden, pislikten kaçınmalı. Eli daima temiz olmalıdır. Yamaklarının temizliğine de dikkat etmelidir. Sadık olmalı, beyni çok sevmeli, yemek vaktinde elini çabuk tutmalı, sofraya göreneğini iyi bilmeli ve kusurda bulunmamalıdır.

10. *İdişçi başı* (içkicibaşı): Uzun yıllar denenmiş, güven kazanmış, gözü, gönlü tok, doğru bir adam olması gerekir. İçki hazırlamasını ve onu iyi muhafaza etmesini bilen biri olmalı. Elinde üç türlü içki bulunmalı: Sindirim içkisi, kuvvet içkisi, ve müşhili içkisi. Kuru ya da yaş meyva, içki ve şarap hep onun elinden geçer. Bundan dolayı aşçı ve içkicinin temiz ve güvenilir kimseler olması gerekir; bunların bilgili ve akıllı olmaları da vazgeçilmez bir koşuldur. İçkicibaşı çok titiz olmalı, içkiyi kendi eli ile karıştırmalı ve mühürleyerek saklamalıdır. İçkiye karıştırılan otları da iyi seçmeli ve kendi eli ile katmalıdır. Gül balını, gül şurubunu kendi yapmalıdır. İçki dağıtan ka-dehçileri (saki) güzel yüzlü gençlerden seçmeli, fidan boylu, beyaz tenli, kırmızı yakanlı bu gençlere renkli ipek elbiseler giydirmelidir; sunulan içkilerde de kul, tüy gibi şeyler bulunmamalıdır.

Saray görevlilerinin ülküsel nitelikleri böylece uzun uzadıya görüldükten sonra, bu görevlilerin (*tapuçtı*), beyler üzerindeki hakları da bu münazara sırasında ele alındı. Önce Ögdülmüş, beye, "kullar üzerinde beyin hakkı var da, beyler üzerinde kulların hakkı yok mu?" diye sordu. Bey de, vezirinden, bu hakların neler olduğunu söylenmesini istedi. Bu buyruk üzerine Ögdülmüş bu hakları birer birer saydı: 1. Bey, görevliyi işe koymadan önce ona yiyecek vermeli, onun yiyecek ve içeceğini hazırlamalıdır; 2. görevliler canla başla beyi korudukları için, bey onların hakkını ödemeli onlara sevecen davranmalı; görevli kapıda umut ile hizmet eder, bey onun umduğu-

nu vermezse iyiseverlik gider; 3. bey, görevliye, işe yaradığı oranda bağışta bulunma-
lı, hizmeti oranında da onun hakkını vermelidir; 4. görevde iki türlü insan bulunur,
biri hür, biri kul. Kul, kendi isteği dışında hizmete alındığı için, dayak yiyebilir, fa-
kat hür görevlilere iyilik yolunun daima açık tutulması gerekir; 5. faydalı insan, kul
bile olsa, oğuldan daha yakın olduğu için, bey, kula da merhamet göstermelidir;
6. Asker, beylerin kanat tüyü olduğu için, askerlere iyi bakmak gerekir; yurdu tutan
som altın ile kılıçtır, orduyu daima memun etmeli.

Genel olarak da, halktan ve ordudan aldığı yardıma karşılık, beyin daima cöm-
mert olması gerekmektedir. Dünyanın her yerinde "cimri sövülür, cömert övülür"
(saranka söküş, akta ögdü).

Bu münazara ve tartışmalardan sonra, bey, *ukuş* (anlayış) sahibi vezirin göster-
diği yoldan yürüyerek, gönlünü doğrulttu, iyi ve doğru kanunlar çıkarttı, yurdunu
kalkındırdı, kurt ile kuzu eşit oldu. Vezir, can yakıcılığın ve kıyıcılığın nedenlerini
savsama-boşlamada (*usal bolmak*), zayıf kisilerde (*basıncak er*) ve tamahta (*suk*) bu-
larak, bunları beye anlattı. Bey düşündü, bu işleri yoluna koymak için Ögdülmüş'e
bir yardımcı bulmak gerekliliğini duydu, ve vezire, akrabaları arasında böyle bir kim-
senin bulunup bulunmadığını sordu. Ögdülmüş, "var, adı Odgurmış'tır (Uyanmış),
akıllıdır, ama kendini ibadete vermiş bir zahittir, dağa çıkarak inzivaya çekilmiştir."
dedi. Bey, Odgurmış'a mektup yazıp, ona vezirinin eliyle ulaştırılmasına karar verdi.
Bu bölümdeki özdeyişlerden:

*Ata pendini sen katıg tut, katıg,
Kutadgay küniy birge künde tattıg.
Baba ögütünü sen sıkı tut, sıkı,
Kutlu olur günün, verir (sana) her gün tat.*

*Atayı anağı sevindür, tapın,
Yanıt birge tapguy, tümen miş asıg.
Atanı, ananı sevindir, onlara hizmet et,
Karşılık verir hizmetin, onbinlerce fayda.*

*Kimi emgek ıdsı saña belgülig,
Unutma ol emgekni, bolma ölüg.
Biri belli bir emek salarsa sana,
Unutma o emeği, ölü gibi olma.*

*Uruglug kişi ölse, urgı kalır,
Soylu kişi ölse, soyu kalır.*

*Kamu bolgu neşke bolur belgü teş,
Kişigde bedügince ol bolgu teş.
Bütün olacak şeylerin (kendi) belirtisi olur,
Küçüklükten büyüyünceye kadar (kendi) belitisi olur.*

*Tiri bildiğ altun, yiyü bilmediğ,
Bu altun yıgıp bir nelük birmediğ.
Altun dermesini bildin, yemesini bilmedin,
Bu altını yıgıp, bir (tanesini) niçin vermedin? (başkasına)*

*Ukuş ol anı yalğuk öğrenmedi,
Tadu birle katıp törütür idi.*

Anlayış, insanın (çalışmakla) öğrenmediği şeydir,
Tabiatı ile karıştırarak yaratır Tanrı.

*Köni, çın kişi bolsa közke süre.
Doğru, dürüst kişi bulursan gözüne sür.*

*Bu emgek neçe bogzı, egni üçün,
Tirer neş, yimez, ölse emger küçün.
Bu nice emekler boğazı, sırtı içindir,
Mal derler, yiyemez, öldüğünde zulmün azabını çeker.*

*Aya beg, işig iş biliglike bir,
Yaraglıg köni, tüz yoriglıkı bir.
Ey bey, işi, iş bilene ver,
Yarayana, doğru dürüst hareket edene ver.*

*Biligsizke devlet kelür erse kut,
Budun barça buzlu bolur, ilke yut.
Bilgisize devlet, saadet gelirse
Bütün halk bozulur, yurt için de yıkım olur.*

*Kişi könlü bag ol, yaşargu suvı,
Bu begler sözi birle edgü savı.
Kişinin gönlü bir bahçedir, onu yaşatan su,
Beylerin sözü ile iyi savlandı.*

*Bagırsak Bayat, kör, ödürmiş kulın,
Kişide ukuş birle kulın tilin.
Acıycı Tanrı, bak, seçtiği kulun
Gidişini ve dilini anlayışla kösteklemiştir.*

*Bilig seçildi kişi yulkıdın,
Biligde bedüdreğ negü bar adın?
Bilgi ayırdı insanı hayvandan,
Bilgiden daha büyük başka ne var?*

*Ukup tınlayu al kişi arbuş!
Dinleyerek anlamağa çalış, insanların karpuzu!*

Eşitmek ked ol sözlemekte körü.

Dinlemek elbette söylemekten üstündür.

Eşitmek bile boldı bilge kişi.

Dinlemekle insan bilgin olur.

Sözüg sözlemese sav altun sanı,

Bakır boldı üldin çıkarsa anı.

Söylenmeyen sözü yerdeki altın san,

Bakır olur dilden çıkarırsan onu.

Kör, arslan bolu birse ukâ başı,

Bu it barça arslan bolur öz tuşı.

Bak, aslan itlere baş oluverirse,

Bütün itler arslan olur karşılarındakine.

Tanuk kayda bolsa bu hüccet anuk.

Tanık nerede ise hüccet oradadır.

Kılıç baldu boldı bu il sakçıısı.

Kılıç, balta yurdun koruyucusu oldu.

Urup berge başı büter, terk söner,

Tilin sökse bütmez açığı yılın.

Vurulan kamçının başı (yarası) kapanır çabuk, söner.

Dilin yırttığı ise kapanmaz, acır yıllarca.

Bitip kodmasa erdi bilge, bügü,

Biziñde ozakıg kim erdi tiğü?

Yazıp koymasalardı bilgiler, hakimler,

Bizden öncekilerden kim söz edebilirdi?

SÖZLÜK

end (Fars.) = öğüt
 çatıg = katı, sıkı
 tatıg = tat, lezzet
 tapınmak = hizmet etmek
 yanut = karşılık, yanıt
 tapug = hizmet
 tümen = 10000
 tümen miğ = 10000 × 1000
 asıg = fayda
 emgek = emek
 idmak = salmak
 belgülig = belli
 ölüg = ölü

uruglug = soylu
 urug = soy
 neç = mal, şey
 ten = denk, eşit, kendi; iyelik eki
 bedümek = büyümek
 tirmek = dermek
 nelük = niçin, neden
 yalug = insan
 tadu = insanın tabiatı
 törütmel = yaratmak
 İdi = sahip, Tanrı
 çın = doğru, dürüst
 boguz = boğaz

egin = sırt
 emgek = zahmet, sıkıntı çekmek
 küç = güç, zor, zulüm
 tüz = düz, dürüst
 yongıg = hareket eden, yürüten
 barca = bütün
 il = yurt, memleket
 yut = yıkım, felâket
 sav = kışa, özdeyiş
 bagırsak = merhametli, acıyıcı
 Bayat = Tanrı
 ödürmek = seçmek
 kişemek = kösteklemek
 kılık/kalık = gidış, huy
 yılku = hayvan
 bedrürek = daha büyük
 adın = başka
 ukmak = anlamak
 tıjlamak = dinlemek
 arbus = karpuz
 ked = elbette; pekitme edatı

eşitmek = eşitmek, dinlemek
 körü = göre fazla, üstün
 sav = yer, toprak
 it = it, köpek
 tuş = bir şeyin karşısı
 kayda = nerede
 anuk = hazır, orada
 baldu = balta
 sakçı = koruyucu, saklayıcı
 urmak = vurmak
 berge = kamçı
 bütmek = bitmek, yara kapanmak
 terk = çabuk, tez
 sökmek = yarmak, yırtmak
 açığı = acı
 bitimek = yazmak
 kodmak = koymak
 bügü/bükü = hakım
 ozakı = önceki
 timek = demek, söz etmek.

III. bölüm (bap XXXIX – LXVII, beyt: 3187-4933)

Odgurmuş'a mektup yazmak için, bey, divit kâğıt istedi. Sözüne Tanrı adını anarak başladı, Odgurmuş'un erdemlerini, zekasını, anlayışlı olduğunu işittiğini ve memnun olduğunu söyledi. Sonra sözlerine şöyle devam etti: "Sana Ögdülmiş'i gönderiyorum, onunla birlikte bana gel. İbadet için tek başına dağa çıkmışsın, fakat bu ibadet uzun sürmüş. Gel buraya yaşa; akraba akrabadan faydalansın. Bilgi edin. Bilgisiz olarak edilen ibadetten fayda gelmez. İki türlü insana insan derler: biri öğreten, öbürü öğrenen. Üçüncü türü hayvandır, bundan kaçın. Bilgisiz ibadetinden, bilginin uyumasının sevabı daha çoktur. Köy ve şehir içinde yapılacak çok ibadet vardır. Gel, halka faydalı ol. Yetim, dul, güçsüz, kör, kötürüm, topallara yardım etmek, fakirlere para dağıtmak da ibadettir. Başkalarına faydan dokunsun, gel! Farz namazlarını da cemaatla kıl. Gel, halk topluluğundan uzak kalma". Bey, yazdığı bu mektubu veziri Ögdülmiş'e verdi. O da onu alıp evine götürdü ve yattı.

Tuma torqu kalkan kötürdi uşun,

Yaruk yüz küler teg yaradı ajun.

(Güneşin) fişkıran kalkanı (yüzünü örten) ipek kumaşı omuzuyla sıyırıp attı,
 Güler parlak yüz gibi acun ışığı.

SÖZLÜK

tuma = fişkıran
 torqu = ipek kumaş
 kötürmek = sıyırıp atmak

uşun = omuzun ucu
 yaruk = parlak
 yarumak = ışımak

Sabah olunca Ögdülmüş kalktı, atına binip dağa çıktı, Odgurmuş'ın kapısını çaldı. Odgurmuş ibadetini bırakarak geldi kapıyı açtı, Ögdülmüş'le kucaklaşarak öpüştü, onu içeri aldı, akrabalarını sordu, niçin dağa çıkıp yanına geldiğini anlamak istedi. Ögdülmüş onu özlediğini, onun dünyadan çekilmiş yaşamasını artık istemediğini, şehre inmenin doğru olacağını bildirdi. Böylece münazara başladı:

ÖGDÜLMÜŞ: İnsan kendi isteği ile yol yürürse sıkıntı çekmez. Niçin kendine böyle eziyet ediyorsun?

ODGURMUŞ: Dinimin esenliğini, kendimin kurtuluşunu bu yolda gördüğüm için. Dünya işleriyle uğraşan kimse ibadet ve ahiret işini yerine getiremez.

ÖGDÜLMÜŞ: İnsan, hayatında kendini yükseltmek ve adını yaşatmak için başkalarına faydalı olmalıdır. Evlenmeli ve çocuk çocuk sahibi olmalıdır. Öldükten sonra evladı kalan bir baba için "yaşamıyor" denemez.

ODGURMUŞ: Eğer çocuk çocuk iyi ve hayırlı olursa, bu iş senin dediğin gibi olur. Fakat evlât hayırsız çıkarsa, hayatta seni inletir. Çocuk çocuk insana düşmandır, küçücük bir sineğin kocaman file düşman olduğu gibi. Düşman küçüktür diye onu hiç küçümsememeli.

ÖGDÜLMÜŞ: Doğru, insanı dalgı uykusundan uyandıran düşmandır. İyi insanın düşmanı belli olur. Düşman ile çarpışa çarpışa insanın adı büyür. Fakat unutmta, cefa edenlere karşı ses çıkarmadan vefa göstermelisin; sana kim sövse onu övmelisin. Can yakıcıları bağışlamalısın, din yolu budur. Dağdan in dünyaya katıl. Tek başına burada kapanmaktan ne fayda umuyorsun? Sen erinci, isteği ve ergiyi gözünle görmedin, gümüşe, altına sahip olmadın. Ne buldun ki sonra ondan vazgeçtin? Erkek o kimsedir ki, bir isteğini bulur ve ondan mertçe yüz çevirir.

ODGURMUŞ: İsteğin nedir, ne yapmamı istiyorsun?

ÖGDÜLMÜŞ: Bey seni gerektiriyor. Çağrıcı olarak beni yolladı. (mektubu verir).

ODGURMUŞ: (mektubu okuduktan ve bir süre düşündükten sonra) Bana bir akıl öğret; ne yapmalı?

ÖGDÜLMÜŞ: Bey, tüzeli ve haktanır bir beydir. Böyle bir insanın yüzünü gören kutlu olur. Doğruluğa dayanan yasa bu gökün direğidir. Gönül kimi severse, göz daima onu görür; göz nereye bakarsa, orada o uçar. Bey seni görmek istiyor; "gidelim" demekten başka bir sözüm yoktur. Bana danıştın, fikrimi sordun. İyi, ben bu işte kendi yararımı düşünmüyorum. Danışmada kendi yararını düşünenlerle görüşmek doğru değil. Ben halkı düşünüyorum. Kalk, şehre inelim, insanlara karış, onlar gibi yaşa, Müslümanlara faydalı ol, onların işini gör, cennette yerin olur.

ODGURMUŞ: (dünyanın *akıbet*'ini temsil eden Odgurmuş, dünyanın *ayıpları*nı, yani kusurlarını uzun bir monologla anlatır; *Odgurmuş*, dalgıdan uyanmış, gerçeği anlamış demektir, *odgurmak/odgarmak* = düşünce sonunda anlama): Bu dünya

kendisini sana çok seydirmiş; onun için bu ayıplar sana erdem gibi görünmüş. Âdem cennette günah işleyince Tanrı bu dünyayı ona zindan yaptı. Bu dünyanın saadeti insanı Tanrı'dan uzaklaştırır. Din için asıl yıkım budur. Alçak gönüllülük ancak fakirlikle sağlanabilir. Dünya malını toplamak neye yarar? Dünyaya çıplak gelmiş olan insan bu dünyadan yine çıplak gidecektir. Dünyayı gönenince dini yüzüstü bırakır. Bu dünya malının üç niteliği vardır: O, ya helâl, ya şüpheli, ya da haramdır. Hayatın ucu nimet ise, dibi mihnettir; başı mihnet ise, sonu nimet olur. Akıllı ve ağırbaşlı insan, gelecek olanı hazırlar. Bu dünya misafirhanesinde çok fazla şey aranmaz. Yeryüzündeki bütün tadım ve eğlence şu üç şeyden olmalıdır: 1. Yemek-içmek, 2. erkeği avutan kadın, 3. sağlıklı yaşamak. Bunların en gerekli olanı, sağlıklı yaşamaktır. Yemek-içmek zevki üç parmaklık boğaz içindir (*bu tatgın üç ernek boğuşka turur*). Kadın zevkini de sıkıntı izler. Yeryüzünde insanı üç düşman bekler: 1. Dünyanın kendisi, 2. gövde, 3. şeytan. Şeytan din hırsızdır. Gövde ise tam bir av köpeğine benzer; semirirse sahibinin hakkını tanımaz, azar. Yaşamın bütünü tam üç gün sürer: Dün, bugün, yarın; bundan ötesi birkaç düş ve gecedir. Bundan başka daha ne varsa onu yaşam sayma. İster şeker, helva, ister arpa, darı, yemiş olsun, doyup yatan sabah yine aç kalkar (*şeker, helva yigli, ya arpa, üyür, todup yatsa, tayda yana aç turur*). Geçmiş ile gelecek arasında bir düşün, yaşarken sesini bu kadar yükseltme (*keçürmiş keçürgü ara bir tüşün, tirilikke munça bedüme ünü*). Yaşamla ölüm arasındaki bir karış yolda koparılan bu gürültü değer mi?

ÖGDÜLMÜŞ: Yazıklı kulunu Tanrı daima yarlıgar. Dağa çıkmak gerekmez. Bütün halk işini bırakıp dağa çekilirse, dünya bozulur, insan soyu yok olurdu. Ahiret dağda değil, dünyada, yeryüzünde kazanılır, insanlar arasında yaşamakla. Tanrı bütün bu halk için iki ev yaratmıştır: Biri cennet, öbürü cehennem. Kula da iki göz ve iki kulak vermiştir; biri ile dünyaya bakarsa, öbürü ile ahirete bakmalıdır. Tanrı kula iki de el vermiştir; birini bu dünya için kullanırsan, öbürünü ahiret için kullan. İki dünyayı da Tanrı yarattı, birini bulunca koş, öbürünü de ara. Tanrı, kulunu acıkan ve doyan yaratık olarak dünyaya koydu; yemek ve giysi yaşantı ilaçlarıdır. Helâl dünya azığı bulmak gerek. Yalnız ibadete güvenerek, ibadette aşırılığa gitmemeli. Bunları cevapla, kanarsam seni bırakıp geri dönerim.

ODGURMUŞ: (başını elleri arasına alıp bir süre düşündükten sonra): Ey kardeş sana zahmet oldu ama gönlüm, anlattığın işi beğenmedi, ondan çekiniyor. Gönülün beğenmediği işe girmek tehlikelidir. Beni özürle görmeni dilerim. Kendini Tanrı kulluğuna vermiş bir kimsenin, insana kulluk etmesi yakışır mı? Sen şehre dön, gerektiğinde ben seni arar bulurum.

ÖGDÜLMÜŞ: Ben seni zorlamam. Ama, beye bir ceyap yaz, beni utandırma.

ODGURMUŞ: (divit, kâğıt alarak beye mektup yazar): Tanrı adıyla, ey bey! Tanrı'ya övgü olsun. O birdir ve vardır. Yeri, göğü O yarattı. Yarattığı kubbe evin içi balçıktan yapılmıştır ve karanlıktır; yalnız O'nun egemen gücü bu evi güneş ile aydınlattı. Altı kara toprak ile mavi sudur, üstü süzülmiş yel ile ateştir. Bey'e duacı

olarak bu mektubu yazıyorum; ey tez anlar insan, sana selâm eder, sağlık dilerim. Bana bağısladığın mektubu okudum, fermanında yazılı öğütleri öğrendim. Fakat düşündüm, ben oraya gidersem, saydığımız iyiliklerin arkasından kötülükler gelecek. Çünkü, bir kere ben istediğiniz hizmet ve görevleri bilmiyorum. Bende görenek, düzen bilgisi (*örü toku*) yok; bu bilgiden yoksun olan görev alamaz. Sonra, şu yüzücü dünya beni çok üzecektir. Kulun kula kulluk etmesi yakışmaz. Elimde olan şeyler, yiyecek ve giyecek bana yeter. Bunları yaradan Tanrım bana eksik etmez. Ben ölümsüz bir yaşam isterim, ihtiyarlığı olmayan bir gençlik isterim, daima diri ve sağ olmak isterim, tükenmez bir zenginliğe sahip olmak isterim. Bu dört isteğimi sağlayacak gücünüz varsa, gelir size kulluk ederim. Bu gidecek can bir emanettir, emanet olan bir şey başkasına bırakılmaz. Ey beyim, dalgıda olma, burada ben sana duacı olayım, sen kendine faydalı ol, sana ve bana insanlardan fayda yoktur. Beni kendi halime bırak (mektubu tamamlar, katlayıp bağlar, Ögdülmüş'e verir ve der): Bak, sözümü yazdım, sana anlattıklarımı da bunlara katarsın, beni kendi halime bırak. Sen elçisin, elçi işittiği sözü olduğu gibi anlattırsa ona ölüm ve ceza yoktur.

ÖGDÜLMİŞ: Söylediğin sözlerin hepsini işittim. Şimdi bana izin ver, mektubunu beye götürüyüm, fakat, iyi biliyorsun, o beni buraya gönderecektir. Sen araya gitmedikçe o rahat edemeyecektir.

ODGURMIŞ: Kardeşim, böyle söyleme. Ben oraya gitmem. Zahmet edip yine buraya gelme.

ÖGDÜLMİŞ: Sana söyleyecek başka sözüm yok. Artık gidiyorum.

Odgurmuş kardeşini uğurladı. O da atına binerek geri döndü. O akşam evinde dinlendi,

*Yaşık yirke yandı, yüzün kızledi,
Kalkı meñzi kiş teg bolup örledi.*

*Acun türtti yüzke kömür teg bodug,
Körür köz yumuldu, uduđ odug.*

Güneş yere doğru eğildi, yüzünü gizledi,
Gökün benzi samur gibi belirdi.

Dünya yüzüne kömür gibi boya sürdü,
Görür gözler yumuldu, uyanıklar da uyudu.

SÖZLÜK

yaşık = güneş
yanmak = yana dönmek, alçalmak
kalkı = gök, hava
meñzi = beniz
kiş = samur

örlemek = belirlemek
türtmek = sürmek, sıvamak
bodug = boya
udamak = uyumak
odug = dinç, uyanık

Böyle olunca Ögdülmüş uyudu, sabaha karşı başını kaldırdı,

*Togardın butklandı ot teg yalın,
Yarudı yağı yüz açar teg kelin.*

*Kopa keldi örlep suta kalkanı,
Ajun meñzi boldı örüñ erdini.*

Doğudan dal budak saldı ateş gibi alev,
Aydınladı gelin, yüzünü yeni açmış gibi.

Kopa geldi yükselerek güneşin ışıklı kalkanı,
Dünyanın benzi oldu ak cevher gibi.

SÖZLÜK

togar = doğu
butklanmak = dal budak salmak
ot = ateş
yalın = alev
yarumak = ışımak, aydınlatmak
yani = yine
örlemek = yükselmek
esta = güneş ışını, mızrak

örü = cevher akı
erdini = iri inci, cevher
rumi kız = mecaz olarak, batmakta olan güneş, batı güneşi
kurtuş = yüz rengi, beniz, deri
kalkık = gök, hava
öğ = renk
yün = yün, yün tüyü

Güneş böyle doğduktan sonra Ögdülmüş kalktı, giyindi, saraya gidip beyin huzuruna çıktı ve cevap-mektubu ona sundu. Bey, mektubu okuduktan ve Ögdülmüş'i dinledikten sonra, üzüntüsünü bildirerek "ben ona ipek gönderdim, o ise diken işle-miş" (*açar torku idum, üken çiknemiş; çiknemek = sıkı dikmek, teli sıkı işlemek*) dedi. Ve hemen şunu ekledi: "Ama doğru söylemiş, doğru söz sert ve kırıcı (*irig*) olur, zararı yok."

Az sonra bey yine Odgurmuş'u görmek istedi ve bey olarak dağa, onun yanına gitmeyi düşündü. Fakat Ögdülmüş bunu uygun bulmayarak, kendi gidebileceğini bildirdi. Bunun üzerine bey, Odgurmuş'a ikinci bir mektup yazdı: "Esirgeyen ve yarlıgayan Tanrı adıyla. Ey olgun insan, bey seni çok överek, sağlık dileyerek sana selâm gönderiyor. Mektubunu okudum, kardeşinin anlattıklarını da dinledim. Fakat benim sözümü de dinle. Kalk buraya gel, halk arasına karış, helâl dünya malı kazan, açları doyur, çıplakları giydir. Tanrı'nın kullarına faydalı ol. Ben seni Müslümanların faydalanması için buraya çağırıyorum, hem de üsteleme ve direnme ile, çünkü faydasız kimse diriler arasında bir ölüdür. Bu sözü şimdi yeter say, akla ve bilgiye karış direnme. Daha başka ne gibi söyleyeceğim varsa, kardeşine emanet ettim, ondan işiteceksin" (mektubu mühürleyip katlar, bağlar, Ögdülmüş'e verir ve der): Ögdülmüş, bunu götür kardeşine ver, bildiklerini de ağızdan söyle, daha ne gerekiyorsa yap, gayret et, onu şehre getirmeye çalış."

Ögdülmüş mektubu aldı, evine gitti, akşam oldu,

*Yüzün kızledi yirke rumi kıızı,
Ajun kurtuşı boldı zengi rengi.*

*Kalık bürü tuttu kara kuş öyi,
Ajun barça toldı kara kuş yüyi.*

Yüzünü yere gizledi rumî kızı,
Dünyanın yüzü zenci rengi gibi oldu.

Hava tamamıyla tuttu karakuş rengini,
Bütün dünya doldu karakuş tüyüyle.

Ögdülmüş yattı, uyudu, sabaha karşı,

Kara tün kötürmiş etekin örü,

*Yaşık koptı yirdin kötürdi başın,
Yaruk yüz küller teg yirişti tişin.*

Karanlık gece yukarı kaldırmıştı eteğini,

Güneş yükseldi yerden, başını kaldırdı,
Aydın, güler yüz gibi dişlerini gösterdi.

SÖZLÜK

tün = gece
örü = yukarı
yaruk = aydın

yirişmek = çıplak olarak göstermek
tiş = diş

Sabah olunca Ögdülmüş atına binip yine Ogdurmuş'a gitti. Onun evine yaklaşıncaya atından indi ve yürüyerek evine yaklaştı, kapıyı çaldı. Ogdurmuş ibadetini bırakarak hemen kapıyı açıp kardeşini içeri aldı.

ODGURMIŞ: Ey kardeşim, niye yine zahmet ettin? Sana son sözümü söylemiştim. Niçin benu bu işe zorluyorsun?

ÖGDÜLMİŞ: Kardeşim, bana güvenme, beyin buyruğu ile geldim. Sana ondan bir mektup var (mektubu verir).

ODGURMIŞ (mektubu okuduktan sonra): Kardeşim, senin ne ekşiğin var ki bey bu kadar direniyor?

ÖGDÜLMİŞ: Şehir ve kasabalarda birçok iyilikler vardır. Orada da çalışarak Tanrı kayrasına erişir ve ödüllenebilirsin. Gel şehire inelim.

ODGURMIŞ: Göreve girmek ve ödev alabilmek için gereken töreyi, göreneği, yolları bilmem.

ÖGDÜLMİŞ: Bu iş sandığım kadar güç değildir. İnsan bilmediğini öğrenebilir.

ODGURMIŞ: Bu görevler nelerdir ve nasıl yapılır? Anlat bakalım.

ÖGDÜLMİŞ: Şimdi beni dinle. (Balasagunlu Yusuf, bu münazarada devlet örgütünü ve hizmet düzenini, yol ve yöntemini inceden inceye anlatmaktadır). İki türlü *tapuçtı* (görevli) vardır: 1. Çocukken göreve girenler, 2. sonradan göreve alınan-

lar. Birinci türü daha iyidir. Töre, yol ve yöntemi bilmek gerekir, erken kalkmalı, alçak gönüllü, kurumsuz olmalı; her işi çabuk ve vaktinde yapmalı; gözü, kulağı tetikte bulunmalı; dilini tutmalı, akıllı ve doğru adam, iyi huylu olmalı. İyi görevli çabuk yükselir. Uşaklıktan (*ayağcı*) yükselmek için alt aşamalar şunlardır: 1. İyi nişancı ve gözü pek ise görevli, okçu ve yaycı (*ok yaçı*) olur; 2. güvenilir, doğru bir kişi ise mühürdar (*tamgaçı*) olur; 3. temiz ve güzel yüzlü ise içki dağıtan (*idişçi*) olur; 4. yazı ve hesap işlerinden anlarsa hazinedar (*acıçı*) olur; 5. anlayışlı ve kalem sahibi biri ise yazman (*bitigçi*) olur. Genel olarak, görülmeyecek şeylere bakmamalı, sözü kısa ve öz söylemeli, beyin önünde elleri kavuşturmalı, ayakları bitişirmeli, sağ eli sol elin üstüne koymalı, kapıdan girerken önce sağ ayağı atmalı, bir şey sunarken elleri aşağı sarkıtmalı, iki diz üzerine çökmeli, sonra eli uzatıp sunmalı. Bu yolda iyi iş gören yükselir. Aşamalar şunlardır: 1. *Hil-başı* (takım başı), 2. *on-otag* (on çadır komutanı), 3. *sü-başı* (ordu komutanı), 4. *il-başı* (vilâyet, eyalet valisi), 5. *hacib* (mabeynci; Türkçesi: *tayayyu*), 6. *acıçı* (hazinedar), 7. *ıltıma* (sır kâtabi), 8. *öge* (saray danışmanı), 9. *kök-ayuk* (alçak gönüllü ve ulu baş danışman), 10. *ınanç-beg* (inal, mutemet), 11. *çağrı-beg* (doğan beyi), 12. *tigin-beg* (köle beyi), 13. *çavlı-beg* (ünlü bey), 14. *yavgu* (yüksek idareci), 15. *yugruş* (bakandan bir aşama aşağı), 16. *il-beg* (içişleri bakamı), 17. *er-ögi* (vezirden bir aşama aşağı, tek bir kişinin samı), 18. *vezir* (başbakan). Bayağı *tapuçtu*'lar da *töşekçi* (döşekçi), *kuşçu* (kuşçu), *aşçı* (aşçı) gibi adamlardır. Fakat kul ne kadar yükselirse yükselsin, kulun adı yine kuldür. Şu üç şeye dikkat etmelidir: 1. Yanar ateş, 2. akar su, 3. beylerin ünü, sanı. Şu üç şeyden de uzak durmalı: 1. beylik taslama, 2. yalan, 3. açgözlülük. Görevliler dedikodu yapmamalı, doğruyu gizlememeli, yüksek sesle gülmemeli, başkaları bakarken tırnak *kesmemeli*. Şu üç şey görevlinin başını yiyebilir: 1. Beylerin sözünü tutmama, 2. güveni kötüye kullanmak, 3. uygunsuz işler görmek. İşte bey böyle, görevli de öyle olur. Ben söyledim, sen dinledin, görevde nasıl bulunacağımı iyice öğrendin.

ODGURMIŞ: Evet, bu sözleri dinledim. Sana soracak bir sözüm daha var. Ben beyin hizmetine girmek için şehre insem her gün onun kapısına gitmek gerekecek. Orada insanların dostluklarını nasıl tanıyabileceğim? Onlarla ilişkim nasıl olmalıdır? Bunu da anlatırmısın?

ÖGDÜLMİŞ: Kapıdaki insanlarla iyi geçinmeli, onlarla kardeş, dost olmalı. Oradaki insanlar üç sınıftır: 1. Senin büyüklerin; bunlara saygı göster. 2. Sana denk olanlar; bunlarla dostça geçin. 3. Senden sonra gelen küçükler; bunlarla ciddi ol, düşmanlık kazanma. Kapıda kötü arkadaş edinme, çıkarın için dostluk etme. Dost ya da arkadaş denen adam, sevinç ve kaygıda, iyi ve kötü zamanlarda insana faydalı olan kimsedir. Tuz ve ekmeğe yedir ve güler yüz göster; bu iki davranış insanı kendine ısındırır. İki yüzlü düşman vardır: 1. Din düşmanı; bu kâfirdir. 2. Çıkar yüzünden düşman; bunlarla barışabilirsin, fakat din düşmanı ile uğraş ve çarpış. Şu iki türlü insandan uzak dur: 1. Kara çalıcı ve söz taşıyıcı, 2. iki yüzlü, çıkarıcı. Sen kendine saygı gösterilmesini istersen, başkalarına saygı göster. Gönül sırrını herkese açma, her işe el sokma, dedikoduya uyma. Sana "siz" diyene "siz", "sen" diyene de "sen" de.

ODGURMIŞ: Bu sözleri dinledim, iyi. Şehre gidersem halk arasına karışmak, onlarla ilişki kurmak nasıl olmalı? Bunu da anlatır mısın?

ÖGDÜLMİŞ: *Kara budun* (avam) denen alt toplumun niteliği ve huyu tamamıyla başkadır. Görgüsüz olur. İlişkilerinde töre ve görenek yoktur. Onlarla iyi davran, ama arkadaşlık etme. Boğazdan başka bir kaygıları yoktur. Bu alt toplumun karnı doyarsa, ileri geri konuşmağa başlar; iyice sıkıya alınmazsa, baş kaldıdır, sözünü geçirmeye çalışır, kendini egemen görmek ister. Onların yiyecek içeceklerini eksik etme, onlara karşı yumuşak dil kullan ve çok konuşma. Görevlilerden ve bey'in adamlarından başka, halk topluluğunda şu katmanlar bulunur (Balasagunlu Yusuf, önce açıkladığı saray ve devlet örgütlerinden sonra, burada toplumun türlü katmanlarını saymaktadır): 1. *Ali oğulları* (Alevi'ler), yani Hz. Peygamberin soyu ve torunları. Bunlara sevgi ve saygı göstermelisin, onların içini dışını araştırma, kendilerine iyi bak ve yardımda bulun. 2. *Bilginler* (âlimler): bunların bilgisi halkın yolunu aydınlatır. Onları pek çok sev ve kendilerine saygı göster. Bilgilerini öğrenmeğe çalış, çünkü onlar meşale gibidir, etraflarını aydınlatırlar. Kendi malından onlara pay çıkar, onları yedir, içir. Onları dinle. Bunlar başa geçip sürüyü doğru yola götürsünler. 3. *Hekimler* (otaçılar): Bütün hastalıklara ve ağrılara bakıp insanı sağaltır, onuturlar. Gerekli kimselerdir. Yaşam ve sağlık işi onlarsız olmaz. Bunlarla iyi geçin, onları kendine yakın tut ve haklarını gözet. 4. *Efsuncular* (muazzimler): Cin ve perilerin çarpışmasından ileri gelen hastalıkları bunlar sağaltır. Bu gibi hastalıkları bunlara okutmak gerekir. Efsuncularla iyi davranmalısın. Hekim, efsuncunun sözünü beğenmez, efsuncu da hekime değer vermez. Birinin sözüne göre ilâç alınırsa hastalığa iyi gelir, öbürünün sözüne göre de muska taşırsan cinler senden uzaklaşır. 5. *Düş yoranlar* (tüş yorguçlar): Düş yormak bir bilimdir. Düş görünce, yoran kimse onu iyiye çevirir, düş böylece iyi çıkar ve insan sevinir. Düş kötü ise, fakirlere sadaka vermek, vücudu onun kötülüğünden kurtarmak gerekir. Kötü düş görünce Tanrı'ya sığınmalısın. Ey düş yoran kimse düşü iyi incele ve iyiye yor. Düş yoranlarla da iyi geçinmelidir. 6. *Yıldız falcıları* (yulduzcular): Bu da bir bilim ve çok gerekli bir şeydir, bu yıl, ay, gün hesabı. Geometri (*hendese*) ve hesap (*hesab*) okumalısın, çarpma (*darb*) ve bölme (*taksim*) okumalı ve kesirleri (*kesir*) öğrenmelisin. İki ile katlamayı (*tazif*) ve ikiye bölmeyi (*tansif*) de bilmelisin. Sonra sayı kökünü (*aded cezri*) ele al, bundan toplama (*cemi*), ayırmaya (*tefrik*) ve ölçmeye (*misahat*) geç, yedi kat feleği (*yiti kat felek*) avucunda tut, cebir (*cebr-ü mükabel*) oku ve Eukleides'in (*Oklides*) kapısını çal. Yıldız falcısı bunları bilir, bu ve gelecek dünyayı birbirinden hesap ile ayırarak elinde tutar. Gün ve ayların da kutlusu ve kutsuzu vardır. Bunu yıldız falcılarının sor, fakat dediklerine inanma. Her şeyi bilen yalnız Tanrı'dır. 7. *Şairler* (şairler): Bunlar söz dizen kimselerdir. İnsanları överler ya da yererler. Bunların dili kıhıtan daha keskin dir. Denizden, değerli taş, inci ve yakut çıkaran insanlara benzerler. Birini överlerse onun ünü bütün yeryüzüne yayılır, yererlerse insanın adı kötü kalır. Bu nedenle onlarla iyi geçin, övülmek istersen bunları sevindir, kendini bunların dilinden satın al. 8. *Tarımcılar* (tarıçılar): Gerekli insanlardır. Her canlı bunlardan faydalanır. Sen de bunlara yanaş ve artık boğaz ve yiyecek için kaygılanma. Boğazının ve sırtının ma-

lı helâl olmalıdır. Zina işlememeye de çalış, bozgunculuk etrafında da dolaşma. Çiftçilerin elleri geniş olur, onlar Tanrının verdiğinden harcarlar. Bunlara katıl, onlara güler yüz göster. 9. *Satıcılar* (satıçılar): Bunlar mal alıp satarlar, alışveriş yapar, kazanç peşindedirler. Doğudan batıya kadar dünyayı dolaşır, istediğini bulur sana getirirler: Türlü ipekler, kara samur kürkü gibi. Orta Çin (Hıtay) kervanları inci dizileri getirir. Satıcıların kazanç ve yitim (*asıg-yas*) hesapları çok incedir, dikkatli ol. Bunlar çok yolculuk ettikleri için yolcularla, bunlarla, kervancılarla iyi geçin. 10. *Hayvan yetiştiriciler* (igdişçiler): Ordunun binek atlarını, aygırları ve yük hayvanlarını bunlar yetiştirir. Ayrıca kımız, süt, yün, yağ, yoğurt, peynir (*kurut*), yayğı (*yadım*), keçe (*kidiz*) de bunlardan gelir. Bunlarda görgü ve bilgi aranmaz. Bilgisiz ve kaba insanlardır, ama onlarla iyi geçinmeli, tatlı dil kullanmalı. Onlara pek katılma. 11. *El sanatları uzmanları* (uzlar): Bunlar demirci (*temürçi*), ayakkabıcı (*etükçi*), derici (*kumaççı*), cilâci (*sırçı*), boyacı (*bedizci*) ve okçu-yaycı (*okçı yaycı*) gibi orta halli insanlardır. Bu yaşam bir sermayedir, onunla iyi ad kazanmağa çalışmalıdır. El sanatları ustaları ile tanış ve onlarla iyi geçin. 12. *Fakirler* (çıgaylar): Bunlara dal ve iyilik et. Onları yedir, içir, giydür; sana dua ederler. Karşılık olarak mal beklemeye; onlara acı, ve iyi davran. İşte, Odgurmuş, şehre inersen, halk topluluğunun türlü katmanlarına giren bu gibi insanlar göreceksin. Herkesle iyi geçinmen gerekir.

ÖGDÜLMİŞ (devamla): Eğer orada evlenmek istersen, çok dikkatli ol ve iyi kız ara. Kimi alacaksın, soyu soppu ve ailesi de iyi olsun. Alacaksın, el değmemiş ve senden başka erkek yüzü görmemiş olan bir aile kızı almağa çalış. İşte sana iki koşul: 1. Evleneceksen, kendinden aşağı derecede biri ile evlen; kendinden yüksek ailelere yaklaşma, sonra onun kölesi olursun; 2. onda yüz güzelliği arama, güzel huy ara. Şu üç türlü kadınlı evlenme: 1. zengin kadın, 2. güzel kadın, 3. yüksek soylu (*uruglug*) kadın. Çünkü zengin kadın, malına güvenerek, dilini uzatır, başına kakar; güzel kadın baş belâsi olup seni maskara eder; yüksek soylu kadın yüksekten konuşur. Sen namuslu, temiz kız (*sakıntık tişi*) ara. Böyle birini bulursan, öbür üç şeyi - zenginliği, güzelliği, soyluluğu - da onda bir arada bulacaksın. Kadının güzelliği onun huyu ve davranışından (*kılık*). *Sakıntık tişi* (sakingan, iffet sahibi dişi) bulursan, çabuk davran ve onunla hemen evlen. Bu evlilikten çocuk doğarsa, oğlunu ve kızını evde yetiştir, öğit, öğret, eğitimi iyi bir adam tut; bu işi başka ellere bırakma; süt ninesi de tutabilirsin. Oğlun yetişince kız al, kızını da ere ver. Oğlunu başıboş dolaşmaya bırakma. Kızını da çabuk evlendir. Kadınları daima evde koru; kadının içi, dışı gibi olmasın. Yabancıyı eve sokma; kadını çok dışarıya çıkarma, çünkü kadınları sokakta görün göz onların gönlünü çeler; göz görmezse gönül arzu etmez. Yemekte, içmekte kadınları erkeklere katma, çünkü kadının aslı ettir (*tişi aslı et ol*). Fakat kadına saygı göster, ne isterse ver (*agir tut tişiğ sen, negü kolsa bir*). Evin kapısını kilitli tut. Kadın zahmetle süren ve yetişen bir ağaca benzer; meyvası zehirdir, onlara karşı açlık duyma (*cefa birle önmüş, igidmiş yığaç; yimisi agu ol, anar bolma aç*). Binlerce ünlü kişileri kadınlar diri olarak yere gömmüşlerdir (*tişiler anı yirke kömdi tirig*). Evdeki hizmetçilere (*elig asraki*) yiyecek, içecek ver, onlara iyi davran. Güçlerine göre onlara iş ver; güçlerinden yukarı iş verirken Tanrı'yı karşında bulursun. Üzme, can yakma,

onlar da Tanrı'nın kuludur. Alçak gönüllü ol, büyüğe alçak gönüllülük yakışır. Gelirine göre giderini ayarla; doğru yoldan yürü. Elin darda ise başkalarına sızlanma. His-seli işlere girişme ve böyle işe mal yatırma. Evin büyük, işlek yollara yakın olmasın, taşan armağa komşu olma, hisara yakın oturma. Bu üç komşuluğun sana zararı dokunur. Ev almak istersen komşunu sor, yer almak istersen suyunu sor. Ey kardeşim Odgurmuş, alt toplum dediğim işte budur, davranışı da böyledir. Bunları anladınsa, artık soracak bir şeyin kalmamıştır.

ODGURMIŞ: Bunları dindledim. Fakat sana soracak bir şeyim daha var. Ben şehre inip insanlara karışsam, onlara gidip gelirim, beni yemeğe çağırırlarsa, ben de onları çağırırsam, yol ve görenek nedir, nasıl gidilir, yemek yenir, nasıl çağırılır, şölene gitme töresi (*aşka barma töresi*) nedir?

ÖGDÜLMİŞ: Yemek şölani türleri şunlardır: 1. Dügün yemeği (*küdenke aş*), 2. sünnnet yemeği (*sünnnet aş*), 3. ad, san alma aş (*at aş*), 4. doğum yemeği (*toğum aş*), 5. arkadaş yemeği (*koldaş aş*), 6. cenaze aş (*yog aş*)*. Eş, dost, arkadaş yemeğinden başka şölenlere gitme. Gönlün yaralanır, kalabalık olur, sarhoş olurlar, kavga çıkar, yediğin içine sinmez. Boğazını sıkı tut, onun kölesi olma. Yemekte göreneğe göre davran. Senden büyük kişi yemeğe başladıktan sonra elini uzat; önünde ne varsa sağ elinde al, ye, başkalarının lokmasına dokunma. Sofrada bıçak çıkarma ve kemik sıyırma. Obur (*kovdaş*) olma, yemeği ısır ve azar azar çiğne, yerken sofraya üzerine sürünme. Ne kadar tok olursan ol, sana sunulan şeyi al ve sunanı memnun ederek iştah ile ye, ev hanımı da seni görerek memnun olsun. İnsan gönlü incedir, o bir sırçaya benzer, kaba söz söyleme, kırılır. Yemeği ölçü ile ye; unutmama, hastalık boğazdan girer. Sana uygun olmayan şeyleri yeme. Gençsen soğuk şeyler kullan, kanın bunları ısıtır. Yaşın kırkı geçmişse yemeğini sıcak şeylerle ayarla. Altmışını aşmışsan, soğuk şeylere yanaşma. Kuruluk ve soğukluk artarsa, sıcak ve yaş şeyleri hazırla. İnsanın doğal özelliği (*tab = tabiat*) kızıl, sarı, ak ya da kara olur; bunların her biri öbürlerine düşmandır. Az yemeli! "Az" adlı ilâcı al ve öyle yaşa. Rahat yaşamak istersen "dil" adlı eti ye. Yaşlandığı halde bunları öğrenip olgun kişi (*büğü*) olamamış yaratıklara "insan" (*kişi*) değil, "hayvan" (*yülkü*) demelidir. Bu söylediklerim yemek çağırısına gitmek (*aşka barmak*) içindir. Bir de başkalarını yemeğe çağırma (*aşka okımak*) ve bunun yolları vardır. Yemeğe konuk çağırarak istersen, ev bark, sofraya, tabak, minder, yiyecek, içecek temiz (*silig*) olmalıdır. Sen çağırını geniş tut, gelen gelir, gelmeyen gelmez. Kimsenin hatırı kalmaz. Herkese yiyecek, içecek yetiştir. İster arpa suyu (Arap. *fuka*), ister sofraya suyu (Fars. *mizâb*), ister bal suyu (Fars. *cüleybin*), ister gül suyu (*cülâb* < Fars. *gulâb*) ver. Büyükler sofradan kalktıktan sonra, küçüklere yiyecek, içecek verilmelidir. Sonra, yemek sonu çerezi (Arap. *nukül, nuql*) ve meyva (*yemiş*) ver; kuru ve yaş yemiş yanında biraz da semirten yiyecek *simiş/semiş*) bulsun. Sofrada bulunanlara armağan (*bıçış*) dağıt, gücün yeterse ipekli kuman

* Kaşgarlı Mahmut'un *Kütübü Divanı Lügati't-Türk*'ünde boşlug aş (izin aş) diye bir aş da anılmaktadır: boşug "izin" demektir. Hısmdan biri uzaktan izinli geldiği zaman, dönüşünde hep birlikte boşug aş yenirdi.

(*agt*) ver; diş kirası (*tiş teri*) da ver, ki dırltı (*çogı = gürlütü*) kesilsin. Yemeğe adam çağırın ve yemeğe gidenler dört türdür: 1. çağrıldığı her yemeğe gider, yer, fakat başkalarını evine çağırmaz, 2. yemeğe gider, yer, kendi de onu çağırır, 3. çağrıldığı halde gitmez, kendisi de yemeğe kimse çağırmaz, 4. yemeğe gitmez, ama başkasını yemeğe çağırır. Bu sonuncu en iyisidir. İşte yemeğe çağrı konusu budur, Odgurmuş. Eğer insanlar arasına karışmak istersen böyle davranman gerekir.

ODGURMIŞ (uzun monolog halinde): Bu dünyada uzun süre kalmayacağı-mıza göre, insanı bu kadar zahmetlere sokmak, mal toplatmak neye yarar? İnsan dünya peşinden koşarsa ibadeti bir tarafa bırakır. Ben şehre inersem daima insanlarla uğraşacağım, ibadete vakit bulamayacağım, Dünyaya yüz çevirip, olanla yetinmeli. Artık yaşlanmışım, ihtiyarlıkta yapılacak işleri gençken yapmağa çalışmalı. Ey bey, sonunda elinde kalacak olan iki bez parçasıdır. Sıcakta bu kadar terleyecek, soğukta da bu kadar titreyecek ve sonunda iki istek elde edeceksin. Bunlardan biri mal, ikincisi yurttaki sözü geçen bir adam olmak. Dünyayı yenen İskender, denizi yarıp aşan Musa, ölüleri diriltten İsa şimdi nerede? Yoklar! Ben gönlümü kurtararak Tanrı'ya ulaştırdım. Yalnız Onu istiyorum. Beni bırakın. Tanrım bana yeter bir destektir. Giymek için koyun yünü, yemek için de arpa aş bana yeter. Bu dünya işini bırakmadıkça insan ahiret işini yapamaz. Bu hayatı boşuna harcama. Bey benden hiç yararlanamayacaktır. Sevgili kardeşim Ögdülmüş, benim için kendini üzme.

ÖGDÜLMİŞ: Evet, şimdi ben gerçeğin yolunu anladım, diyecek sözüm kalmadı. Gerçeğe boyun eğiyorum ve oyunu bırakıyorum. Şimdi ben gideyim. Benim için Tanrı'ya dua et.

Ögdülmüş sözünü kesti, vedalaştı, atına binerek şehre doğru yola çıktı. Eve varınca yedi, içti ve düşünceye daldı. Sonra,

Yaşık badı yüzke kara yüz bağı,
Ajun toldı bütrü kara yir toğı.

Küjek yazdı rumî kızı örtü yüz,
Kara saç boduğı ajun toldı tüz.

Tükel zengi yüzi urundu kalık,
Uçar tundu kodu yorığı yorık.

Güneş bağladı yüzüne kara yüz bağı,
Bütün dünya doldu kara yer tozu ile.

Perçemlerini yüzüne yaydı rumî kızı (batı güneşi),
Kara saç boyasıyla doldu dünya düpedüz.

Tamamıyla zenci yüzüyle örtündü gök,
Uçanlar dindi, yürüyüşte olanların devimi durdu.

SÖZLÜK

bamak = bağlamak
 bütürü = bütün
 tog = toz
 küjek = perçem
 yazmak = yaymak
 bodug = boya

tüz = düz
 urunmak = örtünmek
 tınmak = dinmek
 kodmak = durdurmak, bırakmak
 yonglı/yorglug = yürüyen, devinen
 yonk = devim

Yattı, az sonra kalktı, Mars gezegeni (*Bakır sokına*) tepeden yana yatmıştı. Yine baktı, Ülker yıldızının başı alçalmış, Akrep (*Cadan*) yükselmışti. Yine baktı, sonunda:

*Kalık kırt ışı tuttu kafur bodug,
 Abir bürkirer teg, tünerdi kalık,
 Suta koptu yirdin, yadıldı butık.*

*Yaşık örledi, yirde koptu toğı,
 Yaka keldi aşnu tokuz al tuğı.*

Gök kabağunun yüzü tuttu kâfur rengini,
 Güzel koku serpilir gibi, alacalandı gök,
 Güneş ışıkları yükseldi yerden, yayıldı dalları.

Güneş yükseldi, yerden koptu toz,
 Yaklaşmağa başladı dokuz al tuğu.

SÖZLÜK

kalık = gök
 kırtış = yüz, kabuk
 bodug = boya, renk
 abir (Arap. 'abîr) = hoş koku
 bürkirmek = serpmek
 teg = gibi
 tünermek = alacalanmak
 şta = güneş ışığı

yadılmak = yayılmak
 butık = kol, dal
 yaşık = güneş
 örlenmek = belirlemek, çıkmak
 toğı = toz
 yaka kelmek = yaklaşmak
 aşnu = erken, başlangıçta

Ögdülmüş, "kalkan, mızraklarıyla ufuktan gözükürken" kalktı, saraya gitti ve beyin yanına çıktı, Ogdurmuş'la yaptığı konuşmayı beye anlattı. Bey bunları işitince gözleri yaşardı. Düşündü, Ogdurmuş'ı haklı buldu ve "biz ona kıyıcılık ediyoruz" dedi, "onu buraya getiremeyiz. Kardeşini, burada bana yol göstermesi için buraya çağırırım. Fakat söyledikleri doğru olduğu için, onu zorlamak doğru olmaz. Dünyanın huyu böyledir, peşine düşersen senden kaçır, vazgeçersen sana yaklaşır. Biraz bekleyelim."

IV. bölüm (bap LXIII - LXXXV, beyt: 4934-V6520)

Birkaç gün sonra bey Ögdülmüş'i çağırır, Ogdurmuş'un yüzünü görmek istediğini, fakat o şehre inmemekte direndiği için, kendisi gitmeği düşündüğünü söyledi.

Ögdülmüş bunu uygun bulmadı, bey tarafından üçüncü kez Ogdurmuş'a gidebileceğini bildirdi. Bu kez mektup yazmağa da gereklik yoktu, çünkü, eski bir sözdür, "elçi güvenilir kimse olursa, ona mektup vermek gerekmez." Kaldı ki Ögdülmüş kardeşini haklı çıkararak ona şunu söyleyecekti: "Senin temelli olarak şehirde oturmam istemiyoruz. Yalnız birkaç gün için bizi görmeğe gel, bey seni bir görmek istiyor." Ögdülmüş, beyle anlaştı, kalktı evine gitti ve,

*Kızıl yüz öñi oñdı, boldı sarıg,
 Ajun boldı altun öñi teg arıg.*

*Yaşık türtü yüzke sarıg zafaran,
 Özün kıldı mina öñi teg cihan.*

*Kalık bütürü tuttu sevügler kaşı,
 Ajun boldı zengi habes kırtısı.
 (Güneşin) kızıl yüzü soldu, oldu sarı,
 Dünya oldu arı altın rengi gibi.*

*Güneş sürdü yüzüne sarı safran,
 Kendine mine rengi (çaldı) cihan.*

*Bütün gökü aşık kaşları doldurdu,
 Dünya oldu zenci habes teni (gibi).*

SÖZLÜK

öñ = renk
 oñmak = solmak
 sarıg = sarı
 teg = gibi
 yaşık = güneş
 türtmek = dürtmek, sürmek

mina = mine
 kalık = gök
 bütürü = bütün
 tutmak = tutmak, kaplamak, doldurmak
 sevüg = sevgili, aşık
 kırtış = beniz, ten

Böyle olunca, Ögdülmüş yattı, uyudu. Bir ara uyandı, bülbül seslerini işitti, yine yattı, sonra,

*Kalık yırtı kedmiş kara köñlekin,
 Açıkdı yaruk yüz, kötüirdi egin.*

*Küle baktı, örlep talu kız yüzü,
 Yaradı bu dünya iri hem kuzı.*

*Toga keldi, örlep çıkardı yüzün,
 Yaruk kıldı dünya kolın hem özin.*

*Gök yırttı giymiş olduğu kara gömleği,
 Açıldı parlak yüzü, beri aldı bezi (peçeyi).*

*Gülerek baktı, yükseldi kızın seçkin yüzü,
 Işdı bu dünya, güneş gören yeri de, görmeyeni de.*

*Doğu verdi, yükseldi, çıkardı yüzünü,
 Parlak kıldı dünya, vadisini de, deresini de.*

SÖZLÜK

kedmek = giymek
köglek = gömlek
yaruk = ışın, parlak
kötürmek = götürmek, beri almak
egin = küçük bez parçası, peçe
egin kötürmek = peçeyi açmak, serbestlemek
örmek = belirlemek, yükselmek

talı = seçkin
yaramak = ırmak
ir = güney, güneşli yer
kuz = kuzey, güneş görmeyen yer
togmak = doğmak
kol = vadi
öz = dere

Ve Ögdülmüş kalktı, yıkandı, atına binerek yola çıktı. Odgurmuş'ın dağdaki evine vardı, kapıyı çaldı. Odgurmuş çıktı. Kardeşini görünce "Niçin yine geldin, niçin bu işi uzatıyorsun" diyerek onu içeri aldı.

ÖGDÜLMİŞ: Bey seni serbest bıraktı; seni şöyle bir ziyaret için çağırıyor, sürekli olarak şehirde kalmak için değil. Hiç bir işte ölçüyü kaçıрма, ölçüyü aşan çığırından çıkar.

ODGURMIŞ: Bu söz akla yakındır. Şimdi sen git, evde bekle, ben önce sana gelirim sonra düşünürüz.

ÖGDÜLMİŞ: Sakın sözünü tutmazlık etme. Güneş batıp yüzünü gizledikten, dünya yüzüne kömür gibi siyah bir deri bağladıktan sonra, seni evde beklerim.

Bu anlaşma üzerine Ögdülmüş şehre döndü ve doğru beyin sarayına gitti, anlaşmayı beye bildirdi ve yine evine döndü.

*Yaşık yirke indi, yüzün kızledi,
Kararıp tuman tozdi dünya tuda.*

*Ajun tul tonın keddi, kaşın tügüp,
Kalkı, yek yüzi teg, karardı, oçup.*

*Kamug teprenür tundi, yumdı közi,
Çoğı, ün kesildi tirigler sözi.*

*Güneş yere indi, yüzünü gizledi,
Kararıp dünyayı duman tozudu tamamıyla.*

*Dünya dul giysisi giydi, kaşını çattı,
Gök, şeytan yüzü gibi, karardı, solarak.*

*Bütün kımldayanlar dindi, yumdular gözlerini,
Gürültü, ses, dirilerin sözü kesildi.*

SÖZLÜK

tuman = duman
tozmak = tozlamak, toz yükseltmek
tudi/todu = tamamıyla, bütün
tul = dul
ton = giysi, don
kedmek = giymek
tügmek = düğülemek, çatmak

yeg/yeğ = şeytan
oçmak = solmak
teprenmek = teprenmek, kımldamak
tınmak = dinmek
çoğı = gürültü
ün = ses
tirig = diri

Odgurmuş, dağdaki evinden şehre yürüyerek geldi. Onu beklemekte olan Ögdülmüş karşılayıp içeri aldı, yiyecek, içecek çıkardı ve hemen beye haber gönderdi. Bey sevindi ve onları saraya çağırdı. Saraya gittiklerinde selâmı önce bey verdi, Odgurmuş selâmı karşılandırdı.

BEY: Ey, Odgurmuş, uzak yerlerden yaya olarak buraya kadar geldin, zahmetlere katlandın.

ODGURMIŞ: Gönülden arzulanırsa uzak yer yakın olur.

BEY: Sen beni görünce selâm vermedin, sana selâmı veren ben oldum. Niçin acaba?

ODGURMIŞ: Ben bunu bilerek yaptım. Selâm insana selâmet yoludur. Selâm veren kişi, karşısındakine güven verir, selâmı alan da kendinin güvenlikte olduğunu anlar. Bundan dolayı, büyüklerin küçüklere selâm vermesi gerekir. Sen selâm vermekle bana güven verdin.

BEY: Sana soracağım var. Bana iyilik yolunu gösterir misin? Beni öğütle, faydalanayım. İyi ise senin yoluna gireyim.

ODGURMIŞ (269 beylik uzun monolog): Sana feleğin verdiği ibret yeter. Senden önce dünyanın egemenliğini ele geçirmiş olanlar şimdi nerede? Nereye gittiler? İbretle düşün. Ölüyü gören hiç kimse diri kalmaz. Sen de ölüme hazırlan. Eğer iyilik yaptınsa, ödülünü alacaksın. İbadeti bırakma, para dağıt, aç doyur, çıplağı giydir ve sevaba gir. Eğer yurtta bir kimse bir gece aç kalırsa, onu Tanrı sana soracaktır; doğruluk yolundan şaşma; göçünü önden gönder. Sarayın ne değeri var? Ey dünya beyi, bu dünya bir zindandır. Bir de ötesi, "orası" var. Orasını ölümsüz yaşam yeri olarak kabul et. Ruhunu temizle. Hazinene ve askerine güvenme. Herkese karşı yüzünü açık ve alnını pek tut. Her işi bilgi ile işle. İnsandan kalan, iyi ya da kötü addir. Dalgılı olma, harama el uzatma, şarap içme, karışık ve bozuk işlere katılma. Bu gibi şeyler sarayı, köşkü, kaleyi yıkar. Beylik dediğin, ancak yasa ile ayakta durur. Dinin dünya ile birleştirilmesi güçtür. Halka karşı sevgin sürekli olsun; çok kibirlenme. Şu üç işe seçkin kimseler ara: 1. Adalet bakamı (*kadı*), 2. beyin ardası olacak kimse (*halifet*), 3. başbakan (*vezir*). Bunların doğru, bilgin, tok ve güvenilir kimseler olması gerekir. Bu üç yerde işe yaramayan insanlar bulunursa, yurdun, halkın işi kötü olur. Altın, gümüş, tahlıl, ipeklî ve sırmalı işlemler, sincap, samur kürkleri, Çin ve Bizans (*Rumî*) kumaşları, at, dişi deve, koyun, kul, cariye, geyik, kuğu, Arap malları (*tazi*) bunlar boş şeylerdir. Ey bey, benim bildiğim bu kadar. Sözümlü tutarsan yarın faydasını görürsün. Eğer tutmassan günahı sende kahr.

BEY (ağlayarak): Bu sözlerin üzerine bu beylik artık bana bir yıkım oldu. İyice anladım, ben kendimi ateşe atmışım. Ey Ogdurmuş, dua et, Tanrı beni kurtarsın.

ODGURMIŞ: Tanrı, yardımını senden esirgemesin. Merhamet de etsin. Ey bey, kendini unutma, iyilik yap. (Ayağa kalkarak): Sözümlü bu kadar.

BEY: Biraz daha otur. Açsın, birşeyler ye (yiyecek ve içecek getirir).

ODGURMIŞ: (birkaç lokma aldıktan ve birkaç yudum su içtikten sonra):
Tanrıya şükür. (Kalkarak): Tanrı beraberince olsun!

Odgurmuş, Ögdülmüş'le saraydan ayrılarak bir süre birlikte yürüdüler, sonra
Odgurmuş kardeşini bıraktı ve tek başına dağa çıktı. Ögdülmüş, üzgün ve bitkin,
eve döndü, yattı fakat uyuyamadı.

*Togardın yaşık baş kötürdi örü,
Kugu kurtışı boldı dünya tolu.*

*Yaşık koptı kögsin kötürdi örü,
Ajun toldı kafur saçar teg tolu.*

*Firişte yüzi teg yaradı ajun,
Kalık boldı kafur saçar teg yüzün.*

Doğudan güneş başını yukarı kaldırdı,
Kuğu görünüşlü oldu bütün dünya.

Güneş çıktı, gögsünü yükseltti,
Dünya doldu saçılan kâfurla.

Melek yüzü gibi parıldadı dünya,
Gök yüzü kâfur saçılmış gibi oldu.

SÖZLÜK

togar = doğu
yaşık = güneş
kötürmek = götürmek, kaldırmak
örü = yukarı
kurtıs = dış görünüş

kögsin = göğüs
firişte (Fars.) = melek
yarumak = parlamak
kalık = gök

Böylece sabah olunca Ögdülmüş kalktı, saraya gitti. Bey, Odgurmuş'm ne yaptığını, ne olduğunu sordu. Ögdülmüş de olanı anlattı. Bey, dünyanın, bir hükümdar olarak kendisine artık zehir olduğunu, bu yükü artık taşıyamayacağını söyledi. Ögdülmüş onu avundurmaya çalışarak, yurdunu düzene koymak yolunda şöyle konuştu:

ÖGDÜLMİŞ: Tanrı'ya kulluk, halka da hizmet et. Onlara karşı katı yürekle davranma, sevgi göster. Aşırı isteklerini akıl ile yenerek, içinde kabaran öz varlığının başını bilgi ile ez. Adamlarını önce memnun et, sonra onlardan iş iste. Kâfirlerle savaş. İslâmlığı yaymağa çalış. Böyle yaparsan iki dünya da senin olur.

BEY: İyi, öyle ise bu işler için bana yardım et, yurdu düzene koyalım.

ÖGDÜLMİŞ: Yurdun kuruluş düzeni şöyledir: Önce bilginler (*bilge alim*) gelir, bunlara saygı göster. Sonra yurttan düzen gücünü sağlayacaklar (*muhtesib*), bunların güçlü olması gerekir. Daha sonra yönetim görevlileri (*tapuççı*), eğer önleyemezsen sana karşı gelenler bunlar olacaktır. Son olarak da halk tabakası (*kara budun*), ki zengin (*bay*), orta halli (*ortu kişi*) ve fakir (*çığay*) olarak üçe bölünür. Yasaları uygula,

bunları birbirinden ayrı tut, fakat zorlama. Zenginlerin yükünü orta hallilere, orta hallilerin yükünü de fakirlere yükleme. Yönetiminin altında bulunan (*raiyyet*) halkın senin üzerinde üç hakkı vardır: 1. Gümüş ayarının (*kümiş ıyarı*) korunması, 2. halkın doğru yasa ile (*köni törü*) yönetilmesi, 3. ulaşım yollarının güven altına alınması. Senin de halk üzerinde üç hakkın vardır: 1. Buyruklara saygı, 2. vergileri vaktinde ödeme, 3. senin dostunu dost, düşmanını da düşman tanıma. Daima şunu düşün: kendim öleyim, adım iyi kalsın.

BEY: Sözlerini, öğütlerini işittim ve sevindim, alkış sana. Tanrı yardımcım olsun, bunları yerine getireceğim. Yalnız, sen de bana bağlı olarak yardım et bu işte.

Ögdülmüş söz verdi ve saraydan ayrıldı. Bey de, veziri de sözlerinde durduklar ve yurdu gönenç içinde yönettiler. Fakat bir süre sonra Ögdülmüş gönlünü yekeledi. Vicdanna danıştı, günlerini gerektiği gibi geçirmedeğini anladı. İçinin tamamıyla arınmasını istedi ve kendi kendine şöyle konuştu.

ÖGDÜLMİŞ: Dalgı içinde kendimi mutlu sandım ve bu dalgı içinde ömrüm tükendi. Şimdi gecem kararmaktadır. Bir öküz gibi yaşadım, sakalım kuru ota döndü, yaşım ilerledi, günahlarımın bağışlanması için ağlamak ve haykırmaktayım. Tövbe etmeli ve pişmanlık göstermeliyim. Fakat acele etmemeli, bir bilene danışmalıyım. İnsan, işinde ancak danışmakla başarıya varabilir. Kardeşim Odgurmuş'a gideyim ve fikrini sorayım.

Ertesi sabah Ögdülmüş önce saraya gitti ve niyetini bildirerek beyden izin istedi. Beyin iznini sağladıktan ve selâm götürme ödevini de üzerine aldıktan sonra, evine döndü ve düşünceler içinde uyumağa çalıştı. Fakat uyuyamıyordu, dışarıya baktı,

*Baka kördi öndün Karakuş togup
Kopa keldi, yirdin yalın teg bolup.*

*Yaradı basa Yıldırık, Adgır bile,
Tizildi Erenür. Özin belgüle.*

*Sükiç koptı örlep kalıkka agıp,
Ünün sumıtdı suri İbri okup.*

*Kötürdi yaşık baktı meşrik tapa,
Körür agdı yirdin yokaru kopa.*

*Bunklandı yirde yokaru suta,
Kalık menşi boldı yalın teg ota.*

*Sevük külçirer teg yaradı ajun,
Sakınç kısğa boldı, sevinçler uzun.*

Baktı ve gördü ki önce Müşteri doğup
Yükseldi yerden, alev gibi olup.

Sonra parladı Öncü yıldızı Akyıldız ile,
Diziye İkiizler de girdi. (Bunlar) kendine işaret olsun.

Seher kuşu kopup belirdi, göke yükseldi,
Sesini yabancı bir dilde duyurdu, İbrani sureleri okuyarak.

Başını kaldırdı, doğuya baktı, güneşi buldu,
Onun yerden yukarı yükseldiğini gördü.

Yerden yukarı budaklandı güneşin ışınları,
Gökün benzi alev ve ateş gibi oldu.

Sevgilinin güler yüzü gibi parladı dünya,
Kaygı kısaldı, sevinç uzadı.

SÖZLÜK

baka körmek = bakıp görmek

öndün = önce

Karakuş (yıldız) = Müşteri (Jupiter)

kopa-kelmek = başını gösterip yükselmek

yahn = alev

yarumak = parlamak

basa = sonra

Yıldırık = Öncü, Procyon (Küçük Köpek, yani

Canis Minor takımyıldızının α yıldızı)

Adgur = Aygur, Akyıldız, Sirius (Büyük Köpek,
yani Canis Major takımyıldızının α yıldızı)

tizilmek = diziyeye, sıraya girmek

sükiç = seher kuşu, güneşi söken kuş

örlenmek = belirlemek

sumlmak = yabancı bir dilde konuşmak

sarı İbri = İbrani suresi, Mezmur

sökmek = başını kaldırarak görünmek

yaşık = güneş

meşrik (Arap.) = doğu

tapmak = bulmak

butıklanmak = budaklanmak

sıta = güneş ışını

meşiz = beniz

ot = ateş, ot

sevük = sevgili

külmek = gülmek

sakınç = düşünce, kaygı

kusa = kısa

Sabah olunca Ögdülmiş kalktı, atına binip onu dağa doğru sürdü, Odgurmuş'un kapısını çaldı. Odgurmuş ibadeti bırakıp kardeşini karşıladı, oturttu ve konuşma başladı.

ODGURMIŞ: Kardeşim, yine niçin geldin? Seni biraz çökmüş görüyorum. Bir derdin mi var?

ÖGDÜLMİŞ: Ahn yazısı (ödle) beni okla vurdu, beni uyandırdı. Ben tövbe ederek Tanrı'ya yakarıp beni yarlıgamasını dilemeliyim. Söyle, bu durumda ne yapmak gerek?

ODGURMIŞ: Kardeşim, iyi bir şeye niyet etmişsin. Fakat senin sarayda bulunman daha iyi olacaktır. Burası da benim için iyidir. Yurt senden faydalanacaktır, halk senin iyiliğin için dua edecektir. Görevinden çekilirsen, senin yerine kötü bir adam geçebilir. Yaptığın iyilikleri bozma ve bozulmasına fırsat verme. Ben dünya ve devletin ne olduğunu görmedim, artık oraya, şehre, gidemem. Sen oraya dön. Kimin soyu babadan temiz ise ondan yurda iyilik ve fayda gelir. Eğer ana hırsızlık suyunu gizlice alır ve bundan bir oğul doğarsa, o, yurt için bir yıkım olur. Şimdi git,

beyin iyiliği için çalış. Evet, doğru söz acıdır. Şimdi beyden yüz çevirmek sana yakışmaz. Bey seni aldı, büyüttü, yükseltti, sana yetki verdi; git, bey için çalış ve kut içinde yaşa. İyiliğe karşı iyilik göstermek gerekir.

ÖGDÜLMİŞ: Bu söylediklerini bilmiyordum, şimdi bunları öğrenmiş bulunuyorum. İsteğimden vazgeçtim. Tanrı bana destek ve yardımcı olsun. Sen de başarılı olmam için dua et. Esen kal.

Ögdülmiş kardeşiyle vedalaştı, atına binip eve döndü, yemeğini yedi ve dinlenmeye çekildi.

*Kodu ıdı kesme yaruk yüz tuda,
Kalk tul tonı kedti, bilin badı.*

*Yaşık yazdı bolgay örüglüg saçı,
Tigih kiş öñi tuttu dünya içi.*

*Odandı, baka kördi kötrüp başın,
Kalk kız küler teg yiriştü tişin.*

*Yaşık baş kötürdi, yüz açtı yaşı,
Ajun bütrü tuttu örüñ küş öñi.*

Serbest bıraktı zulfünü, parlak yüzünü örttü,
Gök dul giysisi giydi, belini bağladı.

Güneş çözmüş olsa gerek örülmüş saçını,
Sincap ve samur rengini tuttu dünyanın içi.

(Ogdülmiş) uyandı, bakıp gördü, kaldırarak başını
Gök kızların gülmesi gibi dişlerini araladı.

Güneş başını kaldırdı, yüzünü açtı yine,
Bütün dünya tuttu akkuş rengini.

SÖZLÜK

kodmak = koymak

ırmak = salmak

keeme = zülûf

tumak = kapatmak, örtmek

kalk = gök

tul = dul

ton = giysi, don

kedmek = giymek

bamak = bağlamak

yaşık = güneş

yasmak = yaymak, çözmek

yazdı bolgay = çözmüş olsa gerek

tigi = sincap, tiğın

kiş = samur

odunmak/udunmak = uyanmak

kötürmek = götürmek, kaldırmak

külmek = gülmek

yirişmek = dudakları, dişleri aralamak, gülüm-
semek

tiş = diş

yaşı = yine

bütrü = bütün

örüñ/ürüñ = ak

Ögdülmiş kalktı, kahvaltısını yaptı, atına binip saraya gitti, beyin huzuruna çıktı.

BEY: O olgun insanın, Odgurmuş'un sağlığı nasıldır? Benim için dua ediyor mu?

OGDÜLMİŞ: Kardeşim orada yalnızlık içinde bizim için dua ediyor. Günahı biz işleriz, duayı o eder.

BEY: Benim sana inancım ve güvenim var. Sen işleri yola koy, ben de biraz dinleneyim.

ÖGDÜLMİŞ: Bey, sen rahatla, bütün çaba ve dertler bana kalsın; ben artık kendimi sana bağlamışım. Sen şu üç türlü insana değer ver: 1. Cesur (*alp*) insan, 2. akıllı ve bilge (*büğü bilge*) insan, 3. anlayışlı ve becerikli (*tetig uz*) insan. Beni biri çekiştirirse, bunu önce bana bildir.

BEY: Gücün yettiği kadar her işini kendin yap, bana güvenme, ben sana yardım ederim.

Bu konuşmadan sonra Ögdülmiş saraydan ayrıldı, evine döndü. Yurdu iyi yönetti; bey rahatladı, halk erince kavuştu, zaman ve aylar geçti, dünya güzelliğini buldu. Bir süre sonra, Ögdülmiş uyumak üzere iken kapıda sesler işitti. Hizmetçi koşup kapıyı açtı, biri ona: "Beni Odgurmuş gönderdi, kardeşini görmek istiyor, ona sözü varmış" dedi ve gitti. Az sonra Ögdülmiş de dağa çıktı, kardeşini buldu. Odgurmuş uzanıp yatmış, abasını üzerine çekmiş, başını da koluna dayamıştı.

ÖGDÜLMİŞ: Ne oldu sana kardeşim? Seni gördüm gönlüm yaralandı.

ODGURMIŞ: Ey kardeşim, yolum göründü, dünyadan ayrılmak üzereyim. Yüzünü bir kez daha göreyim dedim.

ÖGDÜLMİŞ: Niçin böyle kötü şeyler söylüyorsun? Öleceğini neden anladın?

ODGURMIŞ: Düşümde Tanrı bana ölümü gösterdi.

ÖGDÜLMİŞ: İnsan uykuda düş görür, fakat yoruclar onu iyiye yorabilir. Doğru yorabilmek için düş yorma bilimini iyi öğrenmiş olmak gerekir. Gece düşü, gündüz düşünden farklıdır. Kimi düşler mevsimlere bağlıdır. Mevsim bahar, düşü gören de genç ise ve her şeyi kızıl, yeri de kara görmüşse, belli ki kanı artmış; kan almak gerekir. Mevsim yaz, düşü gören de delikanlı ise ve her şeyi sarı ve pembe görmüşse, belli ki safrası artmıştır; midesini boşaltmak, kendisine de kudret helvası vermek gerekir. Mevsim güz, düşü gören de geçkin ise ve siyah dağ, kuyu ve çukur görmüşse, belli ki kara balgamı (*sevda*) artmıştır; ilaç içirmeli ve beynini temizlemelidir. Mevsim kış, düşü gören de ihtiyar ise, ve akarsu ya da buz, kar ve dolu görmüşse, belli ki balgamı artmıştır; sıcak şeyler yedirmeli. Düşün karışık türü de vardır. Kimi düşler de şeytandan gelir; yıkanmalıdır. Kimi düşlerin yorumu yoktur. Peki kardeşim, sen nasıl bir düş gördün? Anlat bakalım.

ODGURMIŞ: Düşümde bir merdiven gördüm; elli basamağı vardı; yüksek ve geniş, karşımda duruyordu. Basamaklara basarak yukarı çıktım, saydım, tam elli basamak; son basamakta bir atlı bana su uzattı, elinden aldım ve hepsini içtim; sonra havaya yükselerek göke uçtum, kayboldum.

ÖGDÜLMİŞ: Çok güzel bir düş. Yükselmek iyidir, saygınlığa erişmek demektir. Merdiven onurdur; her basamak da bir öz saygıya yükselmeyi gösterir; kaptaki suyu alıp içmek, kendin ve torunların uzun yaşama erecektir demektir; göklere uçmak ise yükseklerle çıkmak, Tanrı bütün isteklerini yerine getirecektir anlamındadır.

ODGURMIŞ: Gördüğüm düşün yorumu bu değildir. Merdivenin tepesine kadar, yaşamın bugünkü sayısı olan elliinci basamağa kadar çıkmam, yaşamımın tükenmesidir. Atlı, çocuklarını babasız bırakan kişidir. Ben suyun bütününü içtim; su, eğer yarısı içilirse ve öbür yarısı bırakılırsa, daha yaşayacakmış demektir, fakat bütününü içilirse yaşamın tamamlanmış, bitmiştir anlamı çıkar. Mavi gökte boşluğa karışmam, canımın yüreğimden çıkarak bir daha geri dönmek üzere uçmuş olmasını gösterir. Tanrım bunları bana düşümde gösterdi. Ben gidiyorum, sana son birkaç söz söyleyeyim (99 beyt): Doğru adam ol, yaratıklara karşı yumuşak davran, gönlünü ve dilini bir ederek Tanrı'ya ibadet kıl. Dünya düşüncelerini kısa tut; acele ederken dingin ol, kızarken de uysal ol. Ölümü unutma, bütün hazırlıklarını yap. Dünyaya imrenip tamah etme. Tanrı'nın yargısına baş eğ. Sırası düştükçe halka faydalı ol. Doğru söyle, elin açık, gönlün de alçak olsun. İsteklerini ölçülü tut. Halka yük yüklemeye; yükü kendin taşı. Malını mülkünü, günahlarından arınman için, dağıt. İnsanlık adını taşıyabilmek için iki şey gerekir: 1. Acımalı olmak, 2. eli açık olmak. Eli açık olan kişi gümüş dağıtan değildir; eli açık olan canını esirgemeyerek, insanın hakkını veren kişidir. Dünyada ün, san sahibi olmak iki şeye bağlıdır: 1. mal, mülk, 2. onur. Dünyaya gönül verme. Dünya ve kut günleri bir gölgedir. Ben gidiyorum, duada beni unutma; dön, evine git ve beye benden selâm söyle.

ÖGDÜLMİŞ: Seni hasta bırakıp nasıl giderim?

ODGURMIŞ: Kardeşim, haydi git. Sağ ol, gözünden yaş dökme.

Ögdülmiş kalkıp Odgurmuş'u kucakladı, öptü ve üzüntü ile evden çıkarak atına binip eve döndü. Yemek yedikten sonra,

*Yaşık yirke indî, yüzün kızledi,
Kalık karşı heldî, izin izledi.
Güneş yere indi, yüzünü gizledi,
Gök yüzü karşıdan bunun izini izledi.*

Ögdülmiş yattı, fakat üzüntüden uyku tutmadı.

*Ajun menzi boldı habes kırtışı,
Dünyanın benzi habes yüzüne döndü.*

Ögdülmiş kalktı, dolaştı, yine yattı. Az sonra,

*Yüzün kızledi yirke rumî kıızı,
Ajun menzi boldı bu zengi yüzi.
Yüzünü gizledi yere, batı güneşi,
Dünyanın benzi zenci yüzüne döndü.*

Yine uyku tutmadı, Ögdülmüş kalktı, dışarıya baktı,

Kör, Ülker savulmuş, uçukmuş tüne
Gördü, Ülker yıldızı savulmuş, gece de sonuna varmak üzereydi,
(uçukmak = sonuna varmak)

Biraz yattı, uyudu, yine uyandı, dışarıya baktı,

Togardın Karakuş kopup örledi,
Yağı ot kötürmiş teg ot yıldızı.

Yitiken kötürdi yana baş örü,
Töyütti yana Yıldız, Adgur narı.

Erentir başı indi yirke yağuk,
Yaşık baş kötürdi, yüz açtı yaruk.

Doğudan Müşteri çıkıp belirdi,
Düşman ateş yükseltmiş gibi ateş parladı.

Büyük Ayı yine başını kaldırdı,
Yana döndü Öncü, Akyıldız tarafına.

İkizler burcu başını indirdi yere yakın,
Güneş başını gösterdi, parlak yüzünü açtı.

SÖZLÜK

toğar = doğu	töğirmek = döndürmek, dönmek
Karakuş = Müşteri, Jupiter, başka bir adı: Oğay	Yıldız = Öncü, Procyon (Küçük Köpek, yani Canis Minor takımıldızının α yıldızı)
örlemek/örlemek = belirlemek	Adgur = Aygur, Akyıldız, Sirius (Büyük Köpek, yani Canis Major takımıldızının α yıldızı)
yağı = düşman	yana = yine
ot = ateş, od	narı = bir yana
yıldramak = parlamak	Erentir = İkizler burcu, Gemini
Yitiken/Yetigen = Yedi Kardeşler, Büyük Ayı, Ursus Major	yağuk = yakın
örü = yukarı	yaruk = parlak

Böyle olunca Ögdülmüş kalktı, "dünyanın yüzü altın rengine bürünüp gök yüzü de alev gibi olunca" giyinip saraya, beyi görmeye gitti. Bey onu çok düşünceli ve üzgün buldu. Ögdülmüş olanı anlattı. Bey de acımağa başladı, ağladı ve hastayı bırakıp şehre dönmesinin doğru olmadığını söyledi. Ögdülmüş, kardeşinin söz dinlemediğini anlattı. O zaman bey, hastayı, kendisini ve vezirini kurtarabilmek için halka sadaka dağıtmak, dertleri ile ilgilenmek ve onlara sevgi göstermek buyruğunu verdi. Ögdülmüş kalkıp evine gitti, birkaç gün bekledikten sonra, acı ve üzüntü içerisinde yine saraya gitti ve dağa çıkıp kardeşini bir kez daha görmek için beyden izin istedi. Bey seve seve bu izni verdi. Ögdülmüş yine atına binip Odgurmuş'un evine gitti. Bu kez kapıyı Odgurmuş değil, onun çömezi Kumaru (= Vasiyet) açtı, çünkü Odgurmuş ölüm döşeginde bile değildi. Kumaru, Ögdülmüş'i gözyaşları ile karşıladı ve "Tanrı

sana uzun ömür versin, kardeşin bu dünyadan göçtü gitti" dedi ve onu öğütledi: "Ağlama, her doğan ölür, dünyada ne bey ne kul ne de peygamber kahr." Ögdülmüş yüksek sesle ağlamağa başladı, dövündü. Kumaru yine onu avundurmağa çalıştı ve öğütledi: "Tanrı'nın buyruğuna gönlünle, aklınla ve dilinle baş eğ. Bu ölümlü canı ona Tanrı vermişti, şimdi geri aldı. Kardeşinin gömütünü bir gör, öyle geri dön". Ögdülmüş kardeşinin gömütünü gördü, ağladı, ona seslendi: "Kardeşim, bir kalk, yüzünü göreyim. Seninle geçirdiğimiz günler acaba bir düş müydü, yoksa gerçek mi? Gözlerimden silinip gittin (bundan sonra metin beş yerde eksik; Ögdülmüş az sonra şehre inmiş ve kardeşinin ruhu için birşeyler yapmış olacak). Bey, Odgurmuş'un ölmüş olduğunu duyunca vezirinin yanına gitti ve başsağlığı diledi. Ölene dua ile yardım etmesini, bu ölümlü ibret olarak almasını öğütledi. Ögdülmüş neler gördüğünü, ölüm döşeginde Odgurmuş'un neler söylemiş olduğunu beye anlattı. Kardeşinin anmalık olarak bıraktığı çanak ile değneği beyin önüne koydu. Bey değneği aldı, çanağı da vezirine bıraktı, az sonra saraya döndü.

Yas günleri geçince, Ögdülmüş saraya gitti ve gücünü toplayarak işe başladı. Bir gün bey onu yanına çağırıp işlerin nasıl gittiğini sordu. Vezir, halkın durumu çok iyi olduğunu bildirdi. Konuşma sırasında Ögdülmüş beye, şu üç şeyin kötü olduğunu söyledi: "1. köpek, 2. av kuşu, 3. gövde. İyiye yola gelmeleri için bunları aç bırakmalıdır. Her şeyin sonu ölümdür. Bey, çok yaşa, Tanrı senin soyunu kesmesin, fakat yaşaman ister kısa, ister uzun olsun, adın artık iyiye çıkmış ve dünyaya yayılmıştır. Dostların çok olsun, düşmanların dağılsın, yurdun da genişlesin ve gelişsin." Ögdülmüş sözünü bitirdi, yeri öptü ve beyin yanından ayrılarak evine gitti. Ertesi sabah yine işinin başında bulundu, buyruklar verdi, kendisi de çalıştı, işler düzeldi.

Köğül tül köni tuttu, tüzdi yoruk,
Kamug egriler köndi, itü kıluk,

İtildi ajun, artu edgü dua,
Kutadı küni künde edgü dua.

Gönül, dil doğruluk (yolunu) tuttu, düzeldi gidiş,
Bütün eğriler düzeldi, doğruldu gidiş.

Düzene girdi dünya, arttı hayır dua,
Kutlu kıldı (dünyayı), günden güne hayır dua.

SÖZLÜK

köni = doğru	itmek/etmek = düzelmek, düzene girmek
tüzmek = düzelmek	kıluk = kılış, edi, gidiş
yoruk = gidiş	edgü = iyi, hayır
könmek = düzelmek, iyileşmek, doğrulamak	kutadmak = kutlu kılmak

"Onlar gitti, fakat iyi adları kaldı. Bu adlar daima saygı ile anılacaktır. Böyle kişiler, gerçekten insan mıdır, yoksa yaptıkları iş melek işi midir? Ey bilgin kişi, bir de görü ver dünyanın bugünkü durumunu. Bilgili ucuzlamış, değerini yitirmiş, bir tarafa çekilmiş, tutunuyor. Akıllı dilsiz olmuş, ağzını açmıyor. Helâlin ancak adı

kalmış, haram kapışıyor, buna doyan yok. Güvenilir kimse kalmamış, vefa yerini cefaya bırakmış. Doğru yolda yürüyen adam nerede?

*Küdezsü Ugan Teyri imanımız,
Kötürsü bu fitne, bela isiz iz.*

Korusun Güçlü Tanrı imanımızı,
Cötürsün bu fitneyi, belâyı ve kötü izleri.

SÖZLÜK

küdezmek = korumak
Ugan = gücü yeter, kadir

isiz = kötü

+

Yıl 462, bu yapıtı yazıp bitirdim. Ey okuyucu, bundan hisse al. Hangi yola gideceğini az çok açıkladım. Ben kendime ün, san ya da iyi ad dilemedim. Bunu okuyan, benim için dua eder diye düşünmedim.

*Unutma mini ay okıglı tırig,
Özüm dünya kodsâ töşense yirig.*

Unutma beni ey yaşamakta olan okuyucu,
Ben dünyayı bırakıp yere (toprağa) döşensem.

SÖZLÜK

okıglı = okuyan
tırig = diri, yaşayan

kodmak = koymak, bırakmak

Ey Tanrım, bütün sana inananları yarlığa, bütün günahlarımı da bağışla. Doğru yolu göstermiş olan Savcıya bin selâm. Ey Tanrım, komşun olan O'nun Dört Eşine de benden tükenmez selâm ulaştır.

4. Yapıtın sonundaki 3 ek (beyt: 6521-6645)

Kutadgu Bilig'in aslı burada biter, yapıtın sonundaki ekler başlar. Bunlar üç tane'dir (125 beyt). Birincisinde, Balasagunlu Yusuf, gençliğine açır ve yaşlılığını anlatır. İkincisinde, yaşamakta olduğu çağın bozukluğunu ve dostlarının çektiği üzüyü söyler. Üçüncüsünde de kendi kendini öğütler ve bilginin övgüsünü yineler.

Birinci ekten (beyt: 6521-6564) beyitler:

*Yorıglı bulut teg yigülikni idum,
Tüpi yıl keçer teg tırigliğ tükettim.*

Yürüyen bulut gibi gençliğimi geçirdim,
Tipi yeli geçer gibi yaşamımı tükettim.

*İsizim yigütlük, isizim yigütlük,
Tuta bilemedim men sini, terk kaçıtım.*

Yazık gençliğime, yazık gençliğime.
Tutabilemedim ben seni, tez kaçırdım.

*Temam ergüwan teg kızıl meşim erdi,
Bu küñ zaferan urgın eñde tarıttım.*
Tam ergüwan gibi kızıl idi benzim,
Bugün safran tohumu ektim yüzüme.

*Yıparsıg kara başka kafur aşudum,
Tolun teg tolu yüz kayuka ilettim?*

Misk gibi kara başıma kâfur örttüm,
Dolun(ay) gibi dolgun yüzü nereye ilettim?

*Yaruk yaz teg erdim, tümen tü çiçeklig,
Hazanmu tüşüttüm, kamugni kurtum.*

Parlak bahar gibi idim, önbin renk çiçeklerle,
Sonbaharımı çiğnedim, hepsini kuruttum.

*Kadıñ teg bodum erdi, ok teg köni, tüz,
Ya teg egri boldı, egildim töñütim.*

Kayın (ağacı) gibi idi boyum, ok gibi doğru, düz,
Yay gibi eğri oldu, eğildim, büküldüm.

*Yaltı keldim erdi, yaltı kirgü yırke,
Nelük dünyaka özni munça işittim?*

Yahn geldimdi, yahn gireceğim yere,
Niçin dünyaya kendimi bunca ısıttım?

*Sen ök sen yazuk yarlıkağlı İdim bir,
Suyurka mini sen, yazukum unuttum.*

Sensin günahlarımı yarlıgayan Tanrım biricik,
Bağışla beni sen, günahlarımı unuttum.

SÖZLÜK

yorıglı = yürüyen
ıdmak = göndermek, salmak, geçirmek
tüpi = tipi
yıl = yel
isiz/esiz = yazık!
terz = tez, çabuk
kaçıtımak = kaçirtmak
urug = tohum
eñ = yüz, çehre
tarıttımak = ektirmek, ekmek
yıpar = misk
aşumak = örtmek
kayuka = nereye
yaruk = parlak

yaz = bahar
erdim = idim
tümen = 10000
tü = renk
hazan (Fars.) - sonbahar, güz
tüşüttmek = üstüne basmak, çiğnemek
kadıñ = kayın ağacı
köni = doğru
ya = yay
töñütmek = eğmek, eğilmek, bükülmek
nelük = niçin, neden
isitmek = ısıtmak
ök = pekitme, obartma edatı
uysurkamak = bağışlamak

İkinci ekten (beyt: 6565-6604) beyitler:

*Turayı, barayı, ajunug kezeyi,
Vefalig kim erki ajunda tileyi?
Kalkayım, varayım, dünyayı gezeyim,
Vefalı kim var ki dünyada, arayayım?*

*Kamug arzu buldum, kişi bulmadım men,
Kalı balsa arzum yüziğe bakayt.*

*Bütün arzularımı buldum, insan bulmadım ben,
Eğer bu arzumu bulsam, yüzüne bir bakayım.*

*Apañ balsa men bir vefalıg, akt er,
Eginke yüdeyi, közüme urayt.*

*Eğer bulursam vefalı, cömert kişi,
Sırtıma yükleyeyim, gözüme süreyim.*

*Yigüm ot köki bolsu, yağmur suvı tap,
Ediz kum tüneyi, tagar ton kedeyi.*

*Yiyeceğim ot kökü olsun, yağmur suyu yeter,
Bir kum yağınında tüneyim, çul giysi giyeyim.*

*Atı kaldı yalñuk, kişi kulı bardı,
Bu kul kaçça bardı?, udu r. en barayı.*

*Adı kaldı insanın. insan(hk) niteliği kayboldu,
Bu nitelik nereye gitti?, ardından ben gideyim.*

*Nelük artadı halk, negü öñdi kodu?
Kayu ödke tuştum, ya kayda turayı?
Neden bozuldu halk, niçin göreneği bıraktı?
Hangi çağa rastladım, ya nerede durayım?*

*Kamug edgü bardı, törü öñdi ilti,
Kişi soñı kaldı, ne edgü bulayı?*

*Bütün iyiler gitti, yasa ve göreneği de götürdüler,
Kişi artığı kaldı, iyileri nasıl bulayım?*

*Olar bardı, kaldım bularını bile men,
Negü teg yortıy, ne kulın yarayı?
Onlar gitti, hunlarla kaldım ben,
Nasıl hareket edeyim, ne gibi huylarla bağdaşayım?*

*Çadan teg ükerler, çibun teg sorarlar,
Köpek teg ürerler, kayusun urayı?*

*Akrep gib sokarlar, sinek gibi emerler,
Köpek gibi ürerler, hangisini vurayım?*

*İlahi, ruzi kul sevüg Savcı yüzün,
Yime Tört Eşiniñ yüzünü köreyi.*

*Tanrım, nasip eyle sevgili Savcımın yüzünü,
Bir de Dört Eşinin yüzünü görmeyi.*

SÖZLÜK

turmak = kalkmak, durmak	artamak = bozulmak, kötüleşmek
barmak = varmak, gitmek, kaybolmak	negü = niçin, nasıl, ne gibi
kezmek = gezmek	öñdi = yasa, örf, görenek
erki = soru ve şüphe edatı	kodmak = koymak, bırakmak
tilemek = aramak, dilemek	kayu = hangi
kalı = eğer	öd = zaman, çağ
apañ/abañ = eğer	tuştamak = rastlamak, kavuşmak
eğün = sırt, eğin	kayda = nerede
yüdmek = yüklemek, yüklenmek	iltmek/eltmek = iletmek, götürmek
urmak = vurmak, sürmek	soñ = son, artık
yimek = yemek	yormak = yürümek, hareket etmek
suv = su	yaramak = yaramak, uygun gelmek, bağdaşmak
tap/tapı = bir şeyi yeter saymak, yetinmek	çadan = akrep
edis = yüksek, yüksek yer, yağın	tikmek = sokmak, delmek
tagar = çul, çuval	çibun/çibün = sinek
ton = giysi, don	sormak = emmek, sormak
kedmek = giymek	ruzi kılınak (Fars.) = ihسان etmek, nasip eylemek
yalñuk = insan	Savcı = Savcı (haber getiren), Peygamber
kulık/kulık = kılış, huy, gidiş, nitelik	Tört Eş = Dört Eş (ilk dört Sahabeler)
udu = arka, art	yime/yeme = yine, dahi, bir de
nelük = neden?	

Üçüncü ve son ekten (beyt: 6505-6645) beyitler:

Bilgisiz yürek, til negüke yarar?

Bilig birle, suv teg kamugka yara.

Bilgisiz yürek, dil neye yarar?

Bilgi ile, su gibi, kamuya yara.

*Neçe bildiñ erse takı bir tile,
Biligli tegir, kör, tilekke sora.*

*Ne kadar da bilsen, bir ara,
Bilgili, bak, dilediğine sorarak erişir.*

*Bilig bir teniz ol, uçı yok tüpi,
Neçe suv kötürgey semürgük sora.*

*Bilgi bir denizdir, ucu, dibi yok,
Ne kadar su götürebilir (eğer) serçe emerse?*

*Bilig bil, kişi bol, bedügil özün,
Ya yulka atangıl, kişide yıra.*

*Bilgi bil, adam ol, yükselt kendini,
Ya da hayvan adını al, insanlardan iraklaş.*

*Elig sundum uş men biligni tilep,
Söziğ sözke üzdim, şaşurdum ura.*

El uzattım, işte ben bilgi dileyerek,
Sözü söze kattım, yan yana sıkıştırdım.

*Keyik tağı kördüm bu Türkçe söziğ,
Anı akru tutum yakurdum ara.*

Geyik gibi gördüm bu Türkçe sözü,
Onu yavaşça tuttum, onu aldatarak yaklaştırdım.

*Sıkadım, sevittim, köyül birdi terk,
Taki ma beliler birerde yere.*

Okşadım, sevdirdim, gönül verdi tez,
Yine de ürküyor, ara sıra irkiliyor.

*Sunup tutmuşmça ederdim söziğ,
Kelü birdi ötrü yıparı bura.*

El uzatarak tuttuğumda sürdürdüm sözü,
Geli verdi sonra misk kokusu.

*Köni sözledim söz, irig hem açığ,
Köni sözni yüdgen ukuşlug ere.*

Doğru söyledim sözü, sert ve acı,
Doğru söze dayanabilen akıllı insandır.

*Okıglıka artuk ağır kelmesün,
Özüüm uzrı koldum aç a hem yora.*

Okuyana fazla ağır gelmesin,
Benim özürümü diledim, açıklayarak ve yorarak.

*Yıl altmış iki erdi, dört yüz bile,
Bu söz sözledim men, tutup can süre.*

Yıl dört yüz altmış iki idi,
Bu sözleri söylerken ve tuttuğum can sürerken.

*Tükel on sekiz ayda aydım bu söz,
Ödürdüm, adırdım, söz evdip türe.*

Tam on sekiz ayda söyledim bu sözleri,
Seçtim, ayırdım, söz toplayıp derleyerek.

*Yadım tü çiçek teg yadı kin burar,
Ötünüm men, ünü tüketim, tura.*

Çeşitli çiçek yaygısı gibi kokusu misk buramı,
Hikâye ettim ben, kesin olarak tamamladım, (işte) duruyor.

*Ay Yusuf, kerek sözni sözle köni,
Kereksiz söziğ kizle, kılga kora.
Ey Yusuf, gereken ve doğru sözü söyle,
Gereksiz sözü gizle, zararı olur.*

*Sağa ok sığındım, Bayat, sen küdez,
Bu gaflet usındın mini odgura.
Sana sığındım, Tanrım, sen koru,
Bu gaflet sanusından beni uyandır.*

*Sağa yazdı, sindin küredi özüm,
Bu kün signu keldim sağa yalvara.*

Sana karşı günah işledim, senden kaçtı özüm,
Bugün sığınmaya geldim sana, yalvararak.

*Ya Rab, yarlıkagıl kamug müminig,
Telim rahmetiğdin tükel turgura.*

Ya Rab, yarlığa bütün iman sahiplerini,
Bol rahmetinden hepsini alakoyma.

*Tegür Savçımızka tümen miş selâm,
Tözü Tört Eşiğe takı ertüre.*

Eriştir Savcımıza yüz binlerce selâm,
Dört Arkadaşının her birine de erdire.

SÖZLÜK

sormak = aramak, sormak
tegmek = erişmek, değmek
teşiz = deniz
tüp = dip
neçe = ne kadar, nice
semirgük/semirgük = "büç, büç" diye öten
küçük kuş, semgur, serçe
ödütme = büyütme, yükseltme
yılka = hayvan
atanmak = ad almak
yızamak = iraklaşmak
sunmak = el uzatmak, sunmak
uş = işte
billemek = dilemek
tizmek = dizmek, katmak
keyik = geyik
tag = ...dek, ...ca, gibi
akru = yavaş, yavaşça
yakurmak = yaklaştırmak
armak = aldatmak

sıkamak = okşamak, el ile sığamak
sevitmek = kendini sevdirmek
terk = tez
taku = dahi, yine de
ma = pekitme edatı
beliyemek = ürkmek
birerde = ara sıra, bir bir
yermek/ermek = beğenmemek, irkilmek
odermek = izlemek, kovalamak, sürdürmek
ötrü = sonra
yıpar = misk
burmak = iyi koku yaymak
köni = doğru
irig = iri, sert
açığ = acı
yüdmek = yüklenmek
yüdgen = yüklenebilen, dayanabilen
artuk = artık, fazla
uzr (Arap.) = özür
kolmak = istemek, dilemek

aça = açıklayarak
 yora = yorumlayarak, yorarak
 tükel = tam
 aymak = söylemek
 ödürmek = seçmek
 adarmak = ayırmak
 evdimek = toplamak
 tirmek/termek = dermek, derlemek
 yadam = yaygı, sergi
 tü = renk, çeşit
 yd = koku
 kin = misk
 ötünmek = hikâye etmek

itnü = kesin, bitmiş olarak
 tüketmek = tamamlamak
 kor = zarar
 ok = fiilde pekitme edatı
 küdmek = gütmek, korumak
 usmak = sanmak
 odgurmak = uyandırmak
 yazmak = günah işlemek
 küremek = kaçmak
 telim = bol, çok
 tugurmak = durdurmak, alakoymak
 tegürmek = eriştirmek, ulatmak, değirmek
 tözü/tözi = her bir

IV. "Kutadgu Bilig"ın Değerlendirilmesi

1. Genel konular

Karahanlı devleti iki ulusal ansiklopedici yetiştirmiştir, ikisi de Türkçü ve Türkçeci: biri Balasagunlu Yusuf, öbürü Kaşgarlı Mahmut. Yapıtını, Türkçenin enginliğini ve güzelliğini göstererek, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazan Kaşgarlı, dilci, etnograf, tarihçi, gramerci, diyalektolog, coğrafyacı, haritacı, folklorcu, şair, paremiyolog (= atasözü bilgini) ve Arabist olarak belirmiş, Balasagunlu Yusuf da şu alanlarda ansiklopediciliğini ortaya sermiştir: Din, mitoloji ve dinler tarihi, felsefe, ruhbilim, bilgi kuramı, eğitim-öğretim, aile düzeni, ahlâk, kadın, içki, atasözü bilimi, yasa ve töre bilgisi, devlet ve saray örgütü, siyaset ve diplomatlık, ordu ve süslemek (strateji ve taktik), tarih, coğrafya, budun bilgisi, tören ve şölen düzeni, sofraya görgüsü, ulusal spor ve oyunlar, düş yorma, gökbilim, matematik, zooloji, edebiyat, şiir sanatı, sahne sanatı, sağlık bilgisi, aççılık, tarım, hayvancılık ve ürünler, tecim, mal, el sanatları, maliye, para, ulaşım.

Genel amacı ülküsel ve tükel bir kişinin, ülküsel bir devletin ve başbuğun nasıl olmak gerektiğini, yurt başbuğuna ve yurttaşlara düşen ödevleri ve ahlâk kurallarını bildirmek ise de, Balasagunlu Yusuf yukarıda sıralanan konuların ayrıntılarına da girmiştir. Bu ansiklopedik yapıtta serpilli, yer yer de düzenli ve toplu olarak bulunan bu bilgi parçalarını şöyle özetleyebiliriz:

Gökbilim alanında, Balasagunlu Yusuf, yapıtının V. babında 7 kat *evren*'de (= felek) dolaşan 7 *yulduz*'u (= yıldız, gezegen) Türkçe adlarıyla saymış, 12 *ükek*'in (= burç) adlarını da Türkçe olarak vermiştir. *Kutadgu Bilig*'in hikâye bölümlerinde (III. ve IV. bölümler) de, Ögdülmüş akşam yatarken, sabah da kalkarken, Yusuf, gerçek bir ozan kalemiyle günün kararmasını ve ağarmasını betimlediği sırada, tam bir uranograf (= gök yüzünü betimleyen bilgin) gibi ayın, gezegenlerin ve takımyıldızların gecenin gökyüzünde devinin yolunu çizmiş ve belli saatlerde nerede bulduklarını birer birer bildirmiştir: *Ülker*, *Yitiken* (= Yedi Kardeşler), *Yıldırık* (= Öncü), *Adgır* (= Akyıldız) v.b. Coğrafya alanında, yazar, mevsimleri saymış, yapıtının türlü yerlerinde de dört ana yönü anmıştır: *kuz* (= kuzey), *ir* (= güney), *dogar* (= doğu), *batar* (= batı). Ayrıca *ajun* (= acun, dünya), *kalık* (= gök), *tolun* (= dolunay), *bulut* (= bulut), *yaşın* (= şimşek), *korum* (= kaya), *ögüz* (= ırmak), *yul* (= kaynak), *oprı* (= dere, çukur), *öz* (= dere, vadi), *kol* (= vadi, yamaç), *teğ* (= bataklık), *yazı* (= ova) gibi coğrafya terimlerini de betimler gibi kullanmıştır.

Bu alanda *Rum* (= Bizans), *İran*, *Hind*, *Maçin* (= yukarı Çin), *Hıta* (= orta Çin) yurtlarına da değinmiş, Çin-Türkistan ipek yolunun ve *arkı*'ların (= kervan) önemini de bilmıştır.

Matematik alanında, yukarıda gördüğümüz gibi, yıldız falcılarını (Yılduzcular) anlatırken, bu bilimin başlıca bölümlerini ve işlemlerini önümüze sermiştir: *Oklides* (= Eukleidés), *hendese*, *hesap*, *darb*, *taksim*, *tefrık*, *kesir*, *tazif* (= 2 ile çarpma), *tansif* (= 2 ile bölme), *cezir* (= kök), *mişahat* (= ölçme), *cebr-ü mukabel* (= cebir) v.b. Renk adları *Kutadgu Bilig*'de çok boldur: "renk, boya" anlamına: *tu*, *bodug*, *çüvüt*, *öy*; sonra *al*, *kızıl*, *kızgul* (= boz ile kırmızı arası), *çal* (= alaca ile kırmızı arası), *arsal* (= kumral), *yaşıl* (= yeşil), *kök* (= mavi), *sarıg* (= sarı), *yağız*, *kara*, *ak*, *örüy* (= açık renk, ak), *yipün*/*ypün* (= lotus çiçeğinin rengi, parlak kırmızı, fırfırı) v.b.

Yapıtın IV. babında imrendirici "Bahar Şiiri", aynı zamanda zooloji terimleri kitabından koparılmış bir sayfa gibi geliyor okuyana: *Art arda kızı* (= kuzu), *kıl* (= yaban ördeği), *kökış* (= guguk), *tüir* (= dişi deve), *ular* (= erkek keklik), *kara çunguk* (= kara karga, kuzgun), *sandvaç* (= bülbül), *elik* (= dişi kâraca), *külmiz* (= erkek karaca), *sıgun* (= erkek geyik), *mygak* (= dişi geyik), *as* (= kakım) v.b. Yapıtın başka yerlerinde de kuşlardan *kugu* ya da *ürüy kuş* (= kuğu), *kara kuş* (= kaya kartal, tavşancıl), *çavlı* (= şahin), *turna*, *kaz*, *ördek/ödrek*, *ügi* (= baykuş), *semürgük* (= semgür, "bük, bük" öten, serçeeye benzer küçük kuş), *yugak* (= kaz'a benzer bir su kuşu) v.b.*

Balasagunlu Yusuf, genç denecek bir yaşta sağlığı sarsılmış olduğu için hastalığın, hekimlerin (*emçi*, *otaçi*) ve ilaçların yabancı sarmamıştır. O çağın inançlarına göre Yusuf da Aristo'dan kalma 4 başlıca "karşıtlık" ilkesini (sıcak, soğuk, kuru, yaş) benimsemiş, Hippokratés'in ortaya koyduğu 4 "hult" (Yun. *kholé*, *melankholé*, *aima*, *phlegma*) görüşüne de katılmıştır. Buna göre, insandaki 4 "hult" (= temel sıvı, Lat. humor) ve o çağdaki hekimlerin inandığına göre, bunların etkileri şöyledir: 1. *sarıg* (= sarı safra, öd, Lat. bilis) ters, aksi tabiatlı olmanın, 2. *sevda* (= kara safra, manihulya, Lat. melancholia) üzgün, neşesiz tabiatlı olmanın, 3. *kan* (Arap.

* *Kitabü Divanı Lüğati't-Türk* ele alındığında, bu listeye kuş adlarından birçok katmalar yapılabilir: *tevi kuş* (= devekuşu), *korday* (= kaşıkkuşu), *yun kuş* (= tavus), *kuburga/koburga* (= baykuş), *us* (= akbaba), *laçın* (=doğan), *karkuy/karkuy* (= atmaca), *turumtay* (= şahin), *süğün* (= süllün), *çullık* (= çulluk), *turuga/toruga* (= çayırkuşu), *übgük* (= ilibik), *şığırçuk* (= şığırçık), *karlıgaç* (= kirlangıç), *kökürçken/kökürçkün* (= güvercin), *takıgu/takıgu* (= tavuk), *erkek takıgu* (= horoz), türü saptanamayanlardan *ay*, *yayan* (= bir karga türü), *tartar* (= kumruya benzer bir kuş) v.b. Karahanlı Türkçesinde hayvan adları pek çeşitli ve boldur. Örneğin, "deve" için şu karşılıklar var: *tive/teve* = deve, *buğa* = deve aygırı, *atan* = iğdiş edilmiş deve, *tüir* = dişi deve, *botak* = ana sütünden kesilmiş deve yavrusu, *torum* = genç deve. Bitki adları da çeşitlidir. *sünük* = çınar, *söküt* = söğüt, *keirik* = gürgen, *tograk* = kavak, *kadıy* = kayın, *tavılgaç* = kızıl söğüt; *kebez* = pamuk, *yagak* = ceviz, *kosik* = fındık, *şekirük* = fıstık; *sarıg erük* = kayısı, *tülüğ erük* = seftali, *kara erük* = erik; *turma* = turp, *sarıg* = havuç, *çamgur* = şalgam, *bütürge* = patlıcan; *bugday*, *arpa*, *yüğürlüğü* = dan, *murç* = karabiber, *adrik* = ayrık otu, *azgan* = kuşburnu, *artuş* = ardeş, *yitim* = ketentohumu, *yorınca* = yonca; *kağun* = kavun, *arbuз* = karpuz, *yigde* = ığde, *habak*, *alma/alımla* = elma, *armut*, *üzüm*, *atya* = ayva, *sogun/sogan* = soğan, *samsarak/sarmsak* = sarımsak, v.b.

dem, Lat. sanguis) sıcak tabiatlı olmanın, 4. *balgam* (Lat. phlegma) da soğuk tabiatlı olmanın kaynağıdır; bu dört temel öğenin, insan vücudundaki çokluğu ya da azlığı, hastalık doğurur. O çağın hekimliğine göre, Yusuf bunları çok iyi biliyordu (bap LXX-VI: Ögdülmiş'in Oğurmuş'a düş yorumunu anlatması).

Balasagunlu Yusuf, bilgi ve bilgi kuramını da ele almıştır. Önce, kendi terimlerine göre, *us*, "akıl"dır (Lat. mens), *ukuş* da "anlayış" (Lat. intellectus). Yusuf'un özdeyişlerinden biri "anlayışı bir meşale"ye benzeter (*yula ol ukuş*) ve "kör için bir göz" (*karaguka köz*) olduğunu söyler. Yunanlılardan Homeros da "ışık" demek olan *phōs* sözcüğünü "insan" anlamına da kullanmıştır. Eflatun, gözü, içimize konmuş, yanıp bitmeyen ve dışarıya yansayan bir tanrısal ateş diye tanıır. İç ve dış ışınların birleşmesinden de duyu ve bilgi doğar. Sanskrit dilinde *veda*, "bilgi" demek olduğu gibi, aynı kökten Latince *video* sözcüğü de "görmek" anlamına gelir. Yusuf'a göre (bap: XXVI, XXVII), insan bilgisiz doğar. Tanrı ona akıl (*us*) ve anlayış (*ukuş*) verir, bu yolla da insan bilgi edinir. Bu konu Batıda da John Locke'dan (1632-1704; *Essay Concerning Human Understanding*, 1690) David Hume'a (1711-1776; *Enquiry Concerning Human Understanding*, 1748), Immanuel Kant'a (1724-1804; *Kritik der reinen Vernunft*, 1781-1787, *Kritik der praktischen Vernunft*, 1790) ve günümüze dek filozofları ve psikologları uğraştırmış, "insanoğlunun anlayış yetisi", bunun ölçüsü ve niteliği tartışılmıştır. Balasagunlu Yusuf'un ileri sürdüğü gibi, görgüçülüğü (İng. empiricism) kuran Locke'a göre de bilgi "innate" (vehbi, doğuştan var olan) değil, sonra beş duyu, yani algı (idrak, perception) yoluyla edinilir. Locke'un bu yargısını izleyen David Hume, algıların bizi aldatabileceğini ileri sürmüş ve bu yüzden, algı yoluyla elde edilen bilgiye güvenilemeyeceğini söyleyerek şüphecilik (scepticism) doğurmuştur. Daha sonra Kant da "insanın anlayışı" nı ele alarak onun sınırlı olduğunu bildirmiş, bu sınırları çizmiş ve kurallarını formülleştirmiştir. Balasagunlu Yusuf ne belirli bir görgüçü ne de belirli bir şüphecidir. Ona göre, insan yalnız algı yoluyla değil, akıl ve anlayışla ve hele bilgileri dinlemekle, işittiğini usa vurmakla öğrenir. Bu nedenle Balasagunlu Yusuf'ta şüphecilik aramanın yeri yoktur. Aristo'ya ve Kant'a göre, bilgi, "ulam" (kategori) denilen genel kavram kalıplarına döküldükten sonra edinilir (Aristo'ya göre 10, Kant'a göre 5 ulam). Kant'a göre biricik saltık (mutlak, absolute) kavram, doğuştan var olan Tanrı kavramıdır. Balasagunlu Yusuf, Kant'ın ya da Aristo'nun "ulam"larına baş vurmamışsa da, genel ve saltık kavram olarak, Tanrı kavramını, doğal ve imana bağlı bir kavram diye kabul etmiştir. Bilgi konusunda Balasagunlu Yusuf saltıkçı (absolutist) ve yanılmazcı (infallibilist) değildir. Ona göre insanın bilgisi sınırlı olabilir, fakat bilgi, bize göre, bilgidir. İnsan, insan ölçüsünce bilinen bilgi ile yetinmelidir. Bilgi bir güç, bir erdemdir. Bilgisiz insanın hayvandan farkı yoktur; bu gibi insanlar yer yüzünde hayvan gibi yer (Fr. végéter), içer, eğlenir, öler, giderler. Bilgi ve yanlış konusunda bkz. Ernst Mach: *Erkenntnis und Irrtum* (1905, 5. bas. 1926; Fr. dan çeviri: Sabri Esat Ander [Siyavuşgil]: "Bilgi ve Hata", 1935). Bilimin sınırları için bkz. R. Kurth: *Von den Grenzen des Wissenschafts*, München 1953. Bilmek, inanmak ve şüphelenmek konusu için bk. K.W. Lowth: *Wissen, glauben und Skep-*

sis, Göttingen 1963. Çağdaş bilgi kuramları için bkz. T. E. Hilt: *Contemporary Theories of Knowledge*, New York 1961.

Tarih, Türk eskilikleri, atasözleri ve edebiyat alanında, *Kutadgu Bilig*'de Musa'dan, İsa'dan, Büyük İskender'den, Lokman'dan ve Türk büyüğü Alp Er-Tuğa'dan söz edildiğini yukarıda gördük. Yapıtta sık sık Türk atasözlerinin serpiştirildiği de dikkatimizi çekti. Hatta bu sözleri, yazarın adlandırdığına göre sınıflandırdığımız; birinci sınıfta: *Avıçga sözi* (yaşlı insan sözü, asıl atasözü), *ögrüg sözi* (akıllı insan sözü), *ukuştlg sözi* (anlayışlı insan sözü); ikinci sınıfta: *Bililgig sözi* (bilge sözü); üçüncü sınıfta: *Şair sözi*. Bundan başka, Balasagunlu Yusuf, bölge paremiyolojisi (= atasözü bilimi) de yapmış ve Ötüken begi, Uç Ordu begi, Uç Ordu hanı, Yağma begi, Türk hanı, Ulugkend begi, Böke yavgusu, İla atlıgı, İla begi, İlkend begi, Türk buyruku gibi büyüklerin tarihe geçmiş olan ünlü sözlerini de yapıtına almıştır. Yapıtta atasözlerini sayısı yüzlercedir.

Balasagunlu Yusuf, İran ve Arap edebiyatını, hele Firdevsi'nin *Şahname*'sini de iyi biliyordu. Aruzu, vezinleri iyice öğrenmişti. Önünde hiç bir Türkçe örnek bulunmadığı halde, kendisi mütekarip vezininde, Türk edebiyatının ilk yapıtını ortaya koymuştur. Aynı zamanda Hint, Soğdak ve İbrani edebiyatının yabancıca da kalmamış ve birkaç yerde özellikle *suri İbrî*'yi (= İbrani sureleri), yani Mezmuru anmıştır. Yabancı dillerden her halde Farsçayı, Arapçayı, Soğdakçayı ve Çinceyi de biliyordu. Yazı sanatı alanında, düz şiirden başka, dramatik-allegorik sahne sanatı kendisini etkilemişti. Bu sanattan esinlenerek, *Kutadgu Bilig*'ini canlı bir diyalog, yer yer de gerçek bir sahne yazısı olarak kaleme aldı. Bu kadarla kalmayarak, yapıtının kahramanlarını allegorik kişiler kılığıyla sahneye çıkardı.

•••

Kutadgu Bilig'in devlet, yurttaşlık, yasa, saray örgütü, görevliler, yönetim, töre, ordu ve toplum katmanları konusunda verdiği bilgiler, ilerde yabancı alanda karşılaştırılmak üzere, burada özetleyelim. Yurdun, devletin ve hükümetin başında *ilig* sanını taşıyan bir başbuğ vardır. O, yukarıda Yeni Eflatunculuk-Farabi-Balasagunlu Yusuf karşılaştırması bölümünde açıklandığı gibi, "feyz" (emanation) yoluyla, Tanrı-Yalavaç aşamalarının hemen altında "yalavaç hırkasını giymiş" olan ve en yüksek orunda bulunan yöneticidir. Batı'da, bu çağda ve daha sonraları, kral, Hz. Âdem'in ardası ve "tanrısal hak" (İng. divine right) ile tahta oturmuş sayılırdı. Karahanlılarda devlet başkanı da buna benzer bir durumda idi. Avrupalı düşünürlerin kimisi (Th. Hobbes, J. J. Rousseau vb.), bir tarafta devlet ile yöneten, öbür tarafta da yönetilen halk toplumu arasında, yazısız olduğu halde geçerli sayılan saymaca bir "toplumsal anlaşma" (Fr. contrat social) bulunduğunu sanmışlardır. Karahanlıların *ilig*'i de, yurttaşlara böyle bir anlaşma ile bağlı bulunuyordu. Balasagunlu Yusuf bu anlaşmayı her iki tarafa düşen üçer noktaya bağlamıştır: O, ilkin halkı ahyor ve onun *ilig*'den üç şey beklediğini açıklıyor: 1. Gümüşün ayarını (*kümüş tyarı*) düştürmemek; 2. doğru yasa (*köni törü*) çıkarmak; 3. kervan yollarını güven altında

tutmak. Bu üç noktanın en önemlisi *köni törü*'dür. Törü ya da yasa, her devlette bulunur; ne var ki kimi yasalar "doğru" (*köni*) olmayabilir. Balasagunlu Yusuf, *törü* sözcüğünü hemen her yerde *köni* sıfatı ile birlikte kullanmış ve *ilig*'i, *köni* olmayan yasa çıkarmaktan sakındırır. Osmanlıcada *adalet* ile *hakkaniyet* ayrı ayrı şeylerdir. *Adalet*, devletin çıkardığı yasaya göre doğruyu yanlıştan, suçtan ayıran yazılı bir yargı ve esastır. *Hakkaniyet* ise iyiyi kötüden, doğruyu eğriden ayırmak üzere Tanrının bizlere, kullarının bilinç ve vicdanına koyduğu duygudur. Balasagunlu Yusuf *köni* demekle "adalet" i değil "hakkaniyet" i anlatmak istemiştir. Yazar, *törü* (= yasa) sözcüğüne *köni* (= doğru) sıfatını eklemekle, bugün "hukuk devleti" (Alm. Rechtsstaat) dediğimiz devlet türünün niteliğini anlatmak istemiştir; yani, devlet yönetiminin, temel insanlık haklarının, yurttaşın yasal korunmasının, anayasa ve yasal düzenle saptanması ve bütün bunların inanca altına alınması, ki *törü*'nün devlet yasalarının üstünde bulunan ahlâk duygularına ve insan haklarına dayanan "temel yasa" (Alm. Grundrecht) demektir.

İlig ve yurttaşlar arasında bulunan saymaca anlaşmanın ikinci bölümü *ilig*'in isteklerini ve halktan beklediklerini ele almaktadır. Yine üçlü olarak: 1. Buyrukları yerine getirmek ("köni törü" ye göre), 2. vergileri vaktinde ödemek, 3. *ilig*'in dostlarını dost, düşmanlarını da düşman bilmek. Buna karşı, devlet görevlilerinin (*tapugı*) de *ilig* üzerinde hakları vardır. Bu konu bu başlıkla ayrı bir "bap" olarak *Kutadgu Bilig*'de işlenmiştir. Görevlilerin *ilig* üzerindeki hakkı, "hakkaniyet", insanlı tutum, usa yatkin buyruk, yedirme içirme, iyi bakım, emek değerlendirme ve ödüllemidir.

İki taraflı bu esaslara göre, halk, *ilig*'in yönetimi, buyruğu, "raiyyet" i altında bulunur, dinci erkini kuşanmış olan *ilig*'i "dinin izzeti" (*din izzı*), "şeriatın dini", "devletin nasr-ı muini" olarak tanır. O, dengesi tam olan üç ayaklı bir oturacakta yer almış yargıçtır; yanında kılıç, acı ot ve şeker vardır. Kılıçla yargılar, suçlulara acı ot içirir, haksızlığa uğramış olanların hakkını arar ve şekerle onların gönlünü alır. Bey (*ilig*), bey olarak ve beylikle doğar. O, hem kılıç, hem kalem adamıdır, askerdir, bilgindir. *Kutadgu Bilig*'e göre, "Yurdu alan onu kılıçla almıştır, yurdu tutan da onu kalemle tutmuştur". Devlet örgütünde ve yönetimde *ilig*'in türlü yardımcuları vardır; yukarıda görüldüğü gibi, alt aşamalardan başlayarak: hilbaşı, on-çadır (*on otag*), sübaşı, ilbaşı, hacib (Türk. *tayagı*), ağacı, ılımgı, öge, kökayuk, mançbeg, çağrıbeg, tiginbeg, çavlıbeg, yavgu, yuğruş, ilbeg, er ögi, vezir. Vezirin giysisi ve kılığı iki yerde anlatılmıştır; Ay-Toldı'nın kılığı: *Vezir* giysisi, mühür, tuğ, davul, kuşak, zırh; Ögdülmiş'in kılığı: vezir giysisi, mühür, at, koşum, hilat (= değerli kumaş ya da kürkten yapılmış kaftan). İlig, şu üç işe seçkin kimseler aramalıdır: 1. Adalet bakanı (*kadı*), 2. *ilig*'in ardası olacak kimse (*halifet*), 3. başbakan (*vezir*). Bu sınıflamaya göre, devlet örgütünde kamutay ya da parlamento ve senato (*comitia*, forum vb.) yoktur; ayrıca yargıç (*tribunus*, *aedilis* v.b.) sınıfından da söz edilmemiş, kurum adları da verilmemiştir. Buna karşılık *kara budun* (Yun. *dēmos*'un karşılığı olsa gerek) anılmıştır. Yapıtın bir yerinde *kara budun* (*kara 'am budun*), toplumun alt katmanı

olarak tanıtılmış, başka bir yerde de şu üç dilimden oluştuğu söylenmiştir: 1. *Bay*'lar (= zenginler), 2. *orta kişi*'ler (= orta halli kişiler), 2. *çıgay*'lar (= fakirler). Devlete faydalı olan üç tür insan vardır: 1. *Alp* (= cesur) kişi, 2. *bügü bilge* (= akıllı, bilge) kişi, 3. *teğiz uz* (= anlayışlı ve becerikli) kişi. Yapıtta yer, yer *bulgak*'tan da (= karışıklık, fesat, ayaklanma) söz edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'te resmi çizilen devlet, kut ve gönenc arama ve bunları sağlama üzerine kurulmuştur. Toprak sorunu (Fr. question agraire) söz konusu değildir. Yurdun yönetim düzenini şu üç sınıf sağlar: 1. *Bilge alimler*, 2. *muhtesib*'ler (= başta ordu olmak üzere, düzen gücünü sağlayanlar), 3. *tapuççular* (= yönetim görevlileri).

Karahanlı devleti saray örgütünde ilig'den sonra şu aşamalar bulunmaktadır: 1. *Vezir*, 2. *sübaşı* (= ordu komutanı), 3. *ulug hacib* (= mahbeyinci), 4. *kapugbaşı* (= saray baş kâhyası ve teşrifatçısı), 5. *yalavaç* (= elçi), 6. *bitigçi ilmgâ* (= sır kâtibi), 7. *acı* (= sayman), 8. *aş-başçı* (= aşçıbaşı), 9. *idişçi başı* (= içkici başı). Bunlardan *kapugbaşı* (Lat. majordomus'un, ianitor ve ostiarius'un karşılığı), sarayın güveniyle görevlendirilmiştir; aynı zamanda ordu komutanı sübaşının da yardımcısıdır. *Kapugbaşı* her sabah bütün görevlileri gözden geçirir, bunların dileklerini ilig'e bildirir; görevlilerin ödüllene ve üstelenmelerini de ilig'e önerir; görevlilerin dileklerini ilig'e bildirir. *Ayakçı*'lıktan (= uşaklık), *tamgaçı*'lıktan (= daingacı) yukarıya doğru görevde üstelene geleneği vardır. *Tapuççular* iki sınıftır: 1. *Görevliler*, 2. *kullar*. İlig bunları giydirme, yedirip içirme ve barındırma zorundadır. Ayrıca, ilig'in bunlara karşı insaflı davranması, iyi çalışanları ödülleme ve üst görevlere alması beklenir. İnsanlığa aykırı davranırsa, karşısında Tanrı'yı görecektir. *Tapuççular*dan da ilig'e bağlılık, doğruluk, çalışkanlık, görgü ve *törü tolu* (= düzen bilgisi) beklenir. *Yalavaç*, yani elçi, doğrudan doğruya ilig'e bağlı olup, kendisinden geniş bilgi, görgü, anlayış, akıl uzluğu ve toplum eğlenceleri bilgisi (cirit, çevgen, av, satranç v.b.) beklenir. Görevi vezirinki kadar önemli olan bir yüksek görevli de ordu komutanıdır, yani *sübaşı*. *Balasagunlu Yusuf*, *sübaşısı* anlatırken "sü söylemek" (= strateji ve taktik) alanındaki geniş bilgisini de ortaya sermektedir; ordu örgütü: *piyade* (Lat. pedites), *süvari* (Lat. equites), *okçu* (Lat. sagittarii), türlü silâhlar, *mızrak*, *balta*, *orduya at yetiştiren igdişçi*'ler v.b.; *savaş*: *ilerleme*, *gerileme*, *akın*, *düşmanı aldatma*, "til" alma, *tutsaklar*, *ordu ahlâkı*, *askerleri kayırma*; ayrıca *av*.

Balasagunlu Yusuf, toplum katmanlarını ve türlü yolak ve uğraşları saymayı da unutmamıştır: *Başta*, yukarıda anlatılan kara budun, sonra *Ali oğulları* (*Alevi*'ler), *bilginler*, *hekimler* (*ebçi*, *otaçı*), *efsuncular* (*muazzim*'ler), *düş yorucuları*, *müneccimler*, *şairler*, *tarimcılar*, *saticılar*, *el sanatları ustaları* (*uzlar*) ve *fakirler* (*çıgay*'lar), her sınıfın erdemleri ve olumsuz tarafları ile birlikte.

Kutadgu Bilig'den Karahanlı devletinin tecimi üzerine de bir fikir edinmek olanağı vardır. Yapıtta Çinden, Hintten, Bizanstan (*Rum*) gelen tecim eşyası sayılmaktadır, Çin-Türkistan kervan (*arkış*) yollarından, özellikle *ipek* yolundan söz

edilmektedir. Bu yoldan Türkistan'a gelen eşyadan: *torku/turku* = *ipekli kumaş*, *ed* = *ipekli dokuma*, *agt* = *epekli ve sırmalı kumaş*, *çit* = *nakışlı Çin ipeklisi*, *kez* = *ipekli Çin kumaşı*, *zümüküm* = *Çin ipeklisi*, *yurun* = *ipekli kumaş*, *tülvir* = *ipekli örtü*, *perde*, *burçın* = *ipekli kumaş v.b.* Ulaşımı sağlayan yük hayvanları: *at*, *aygır*, *kısrak*, *deve*, *katur*. Karahanlı bayanların bezenmesine yarayan eşyadan: *yinçü* = *inci*, *erdini* = *iri inci*, *sata* = *mercan*, *yıpar* ve *kin* = *ikisi de misk*, *ytd* = *hoş koku*, *kafur* = *kâfuru*, *tütsük* = *tütsü*, *kedük* = *giysi*, *könlek* = *gömlek*, *kaftan*, *kürk*, *küjek* = *perçem*, *egin* = *peçe*, *bilezük*, *tolgag* = *küpe*, *bagırdak* = *kadın göğüslüğü*, *bezek* = *nakış v.b.* Tecimde: *ülgü* = *terazi*, *asıg-yas* = *kazanç-yitim*, *faiz* v.b. El sanatları uzları olarak: *temürçi* = *demirci*, *etiükçi* = *ayak-kabıcı*, *kumaçı* = *derici*, *srçı* = *cilâcı*, *bedizci* = *boyacı*, *işekçi* = *döşekçi*, *okçı yaçı* = *okçu yaycı*, ayrıca *aşçı*, *kuşçı*, *tafarçı* = *yük taşıyıcı v.b.* Hayvancılık ürünlerinden: *kımız*, *süt*, *yüy*, *yag*, *yogurt*, *kurut* = *peynir*, *yadım* = *yaygı*, *kidiz* = *keçe*, tarımda *urug* = *tohum v.b.* Yemek ve içkide: *aş*, *et*, *göl balı*, *göl şurubu*, *çerez* (Arap. nukul), *yemiş*, *simiş* = *semirmelik yiyecek*, *arpa suyu* (Arap. fuka), *sofra suyu* (Fars. mizâb), *bal suyu* (Fars. cüleybin), *göl suyu* (Fars. cülâb), *sindirim içkisi*, *kuvvet içkisi*, *müşhil içkisi*, *şarap*, *baharat*: *otlar v.b.* *Aş* ve *şölen* türleri: *küdenke aş* = *düğün şöleni*, *sünnet aşı*, *at aşı* = *ad*, *san alma aşı*, *togum aşı* = *doğum şöleni*, *koldaş aşı* = *arkadaşlar yemeği*, *yog aşı* = *cenaze aşı*, *boşug aşı* = *izirli aş*; *yemektan sonra konuklara dağıtılan tiş teri* = *yük kirası*, *biçeş* = *aş armağanı v.b.* Ve bu şölenler, aşlar, çağrılar sırasında gösterilmesi gereken *sofra görgüsü* ve *göreneği*: *Eti sıyırma*, *bıçak kullanma*, *yeme biçimi*, *konuşma v.b.* Ayrı bir konu olarak, *düş yorumu*; *düş türleri*: *Gece düşü*, *gündüz düşü*, *düş ve mevsimler*, *düş ve düşü görenin yaşı*, *karışık düşler*, *yorumsuz düşler*, *iyiye yorma*, *düşe ve yaşa göre verilecek ilâçlar* ve yapılacak *sağaltma çabaları*: *Müşhil*, *kan alma*, *beyin yıkama v.b.* Ayrı bir konu olarak *spor*: *Tavla*, *satranç*, *güreş*, *cirit*, *çevgen*, *okçuluk*, *kuşçuluk*, *av v.b.* *Eğitim-öğretim* konusunda: *Baba öğütü*, *çocuğu evde okutma* ve *okutmağa erken başlama*; *kâğıt*, *divit*, *mektup v.b.*

•••

Önemli bir konu olarak, *kadın*. *Doğuda*, özellikle eski *Yakındoğuda* olduğu gibi, *Karahanlı Türklerinde* de, *doğan çocuğun erkek olması yeğ* sayılırdı. Ne var ki bunu söylemekle birlikte *Balasagunlu Yusuf* bir yerde kızların gönlünü okşayarak şu *heyte* yer vermiştir:

Bu mundag kişiler bolur idi kız,
Bu kız kızlık kaldı kız atı kız.

Böyle kişiler çok nadir olur,
Bu değerli nadirlikten, nadirin adı kız kaldı.

Karahanlı Türkçesinde kız sözcüğü iki anlama gelmekte idi: biri "kız", ikincisi "değerli, pahalı, nadir şey"; *kızlık* da "değerlilik, nadirlik" anlamına idi. Buna karşılık, *Balasagunlu Yusuf*, *kadının ash et* olduğunu da bildirmekten çekinmemiş ve erkek-

leri sakındırmıştır: *Tişi aslı et ol*, “dişinin aslı ettir” diye. Karahanlı Türkçesinde “ca-riye” kavramı için 7-8 sözcük kullanılmakta idi. Kadın konusunda Balasagunlu Yusuf’un tutumunu, davranışını gereği gibi değerlendirebilmek için, Karahanlı Türklerinin kendi İslâmlıklarının ilk yüzyılını yaşamakta olduğunu unutmamak gerekir. Yusuf, okurlarını “kadına saygı göster” (*agir tut tişig*) diye öğütlemiş, olur olmaz erkekleri, anlamadan, denemeden eve sokmamalarını, evdeki hizmetçilere (*elig as-rakt*) de dikkat etmelerini istemiştir. O, bütün kızları, evlilikten önce hep *silig kız* (= temiz kız, bakire) olarak görmeyi arzulamıştır. Evlenme konusunda, erkeklerle, *sakıtk tişi* (= iffetli kadın) aramalarını ve bu nitelikte olan *urugluk tişi* (= soylu kadın), *bay tişi* (= zengin kadın) ve *körklig tişi* (= güzel kadın) gibi kadın türlerinden üstün tutmalarını öğütlemiş, babalara da “kızınızı erken evlendirin” demiştir.

2. Ahlâk ve din

Kutadgu Bilig'in başlıca niteliklerinin biri de onun bir “öğüt kitabı” (penname) olmasıdır. Din konusunda Balasagunlu Yusuf Sünnî bir Müslüman olup, bu dinin bütün Türklerde ve Orta Asya yurtlarında yayılmasını dilemektedir. 960 yılından önce Orta Asyadaki Türkler, Manicilik ve Hristiyanlık sürelerini geçirdikten sonra Buddha'cılıkta durmuşlardı. Yurtlarında, Buddha'nın yurdu Hint'in, Zarathustra'nın yurdu İran'ın, Kung-fu-dzi'nin yurdu Çin'in, Şamanı Kök-Türklerin ve eski Türk mitolojisinin (Ötüken ormanı v.b.) etkileri vardı. Karahanlı devletinin batı bölümü, alt-katman olarak, Buddha'cı Soğdak'ların ve Orta İran dillerinden biri olan Soğdakçanın üzerinde oturuyordu. Öncülleri olan Uygur Türkleri, Buddha'cı olmuş, yazılarını Buddha'cı Soğdakların alfabelerinden geliştirmişti. Balasagunlu Yusuf da *Kutadgu Bilig*'ini Uygur harfleriyle yazmış ve bu yapıtta Buddha'cı alt-katmandan kalma Sanskrit ve Soğdak asıllı birçok terimler kullanmıştır: “cennet” anlamına *uştmaş*, “şeytan” anlamına *yek*, “dünya” anlamına *ajun*, “melek” anlamına *firişte/ferişte*. “misafirhane, imarethane” anlamına *muyan* gibi. İslâmın Allah terimi *Kutadgu Bilig*'de, “bismillah” formülünün dışında, hiç geçmiyor; bunun yerine Tanrı, Ugan, Idi, Bayat terimleri, çok seyrek olarak da Arapça Rab kullanılmıştır; “Peygamber”e Türkçe olarak *Yalavaş*, “Dört Sahabe” ye de yine Türkçe olarak *Tört Eş* denmiştir. Ay-Toldı ilig'in başkentine gittiğinde bir muyanlık'ta (Buddha'cı imareti) kalmıştır. *Kut* (saadet) terimi de *mana* denilen saadet verici “gizli güç” kavramına bağlı, Buddha'cı Uygur Türklerinden kalma bir mirastır; eski Türk hakanlarına verilen *İduk-kut* (= Kut sahibi) sanı da bu kavrama bağlı bulunmaktadır (bu konuda daha geniş bilgi için bkz. A. İnan: “Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar”, *Türk Kültürü* dergisi, sayı 98, 1970, s. 112-126). Gerçekten, *Kutadgu Bilig*'de yeni ihtida etmiş bir ulusun ruh belirtilerini sezmeğe güç değildir. Bu alanda Prof. Saadet Çağatay bir adım daha ileri giderek, *Kutadgu Bilig*'in zahit kahramanı Ovgurmuş'ın Buddha'cı olduğunu ileri sürmüştür (bkz. “*Kutadgu Bilig*'de Ovgurmuş'ın Kişiliği” adlı yazısı, *Türk Dilî Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1967, s. 39-49), buna karşılık Ögdülmiş'in de “hamd edilmiş, Muhammed” anlamına alarak, İslâmın peygamberini temsil ettiğini söylemiştir (bkz.

“Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş” başlıklı yazısı, *Türk Kültürü* dergisi, sayı 98, 1970, s. 95-111). Sayın Saadet Çağatay'ın her iki sanısı da doğru olabilir. Daha önceki sayfalarda belirtildiği gibi, *Ovgurmuş* sözcüğü “uyanmış”, *odgurmak* da “düşünce sonunda anlamak, dalgıdan uyanmak” anlamındadır; *ögdülmiş*, “öyülmüş”, *ögdül* de “ödül” anlamına gelir. Sanskrit dilinde *buddha* sözcüğü “aydın, aydınlanmış” demektir. Ne var ki, *Kutadgu Bilig*'de Ögdülmiş, dağda Ovgurmuş'ı görmeğe gittiğinde, her kez onu ibadette bulmakta, ilig de mektuplarında onu “cuma namazını halkla birlikte” şehirdeki camide kılmağa çağırılmaktadır. İlig, Ovgurmuş'ı ihtida etmeğe değil, onun bir Müslüman olarak bu dini yaymak, “kâfirlerle”, yani Buddha'cılarla savaşmak için şehre inmesini istiyor. *Kutadgu Bilig*'deki tanıma göre, *yek* (şeytan), “din hırsızı” (*din ogrısı*), “kâfir” de “din düşmanı”dır. İlig'in bu çağrısı çok yerinde idi, çünkü 1212'de Karahanlı devletini yıkanlar “kâfir”, yani Buddha'cı Moğol boyu Kara-İttay'lar oldu.

3. İslâm ve tasavvuf

İlig'in ağızıyla Balasagunlu Yusuf'un halkçı, faydacı (utilitaire) ve yararçı (pragmatiste) olarak Türk topluluğuna yaptığı genel çağrı şu sözle özetlenebilir: *Asıgılg bol*, yani “faydalı ol!” Hristiyanların ünlü bir azizi vardı: Suriye'de, dünyadan uzaklaşarak 3 (kimi yazarlara göre 9-20) metre yükseklikte bir sütun üzerinde 40 yıl, “münzevi bir zahit” olarak yaşayan ve böylelikle ahirette cennete gideceğini uman Sütuncu Simeon (Yun. Symeon Stylitēs, 390-459). Bu adamın insanlığa ne faydası dokunmuştur? Faydasız bir bencil örneği. *Kutadgu Bilig*'de de Ovgurmuş bu umutla dağda “münzevi bir zahit” olarak yaşıyordu. İlig ona, ahiretin bu yolda kazanılmayacağını, bu iş için halka, Müslümanlığa faydalı olmanın kesin bir koşul olduğunu söylemiştir. *Kutadgu Bilig*'in “kıyamet ve ahret bilgisi” (Fr. eschatologie) felsefesi budur: “Faydalı ol!” Bu görüş ve bu özendirme, bir taraftan Gazzali (ölm. 1111), öbür taraftan Türklerde de Ahmet Yesevi (ölm. 1166) tarafından yeni formüllemekte olan tasavvufa, dalgıya, münzevilığe ve zahitliğe karşı, kurtuluş yolunu etkinlikte ve faydacılıkta gösteren ilk tepkidir. Balasagunlu Yusuf bu alanda “kaderci” de değildir; *ödlek* dediği “alın yazısı”nı erdemle yemneği de düşünmektedir: *Asıgılg bol, edgünlük kül!* (= faydalı ol, iyilik yap). Tanrı'ya, ailemize (ana-baba, eş, çocuk), başkalarına karşı olan saygı ve ödevlerimizi yapmakla kalmayarak, kendimize karşı olan ödevimizde de kusurda bulunmamak. Kendimize karşı olan başlıca ödevimiz bilgi edinmektir: Okumakla, “ulumu akli ve nakli” ulemalarını, bilgileri, bilgeleri dinlemek. Tanrı bizi hayvan olarak değil, insan olarak yaratmıştır. Ödevimiz bilgi edinmek, kendimizi yükseltmek, ve ölürlen, ruhumuz Tanrı'ya, vücudumuzu da ana toprağa teslim ederken, ruhumuz erdemle dolu olarak, vücudumuz da “aşâğılık toz”a (Lat. pulvis inferior) değil, “üstün toz”a (Lat. pulvis superior) çevrilmeğe hak kazanmış olarak dünyadan ayrılmaktır.

4. Bilgi ve erdemler

Balasağunlu Yusuf bize "bilgi ediniz, adam olunuz, kendinizi yükseltin" (*bilig bil, kişi bol, bedügil özüü*) öğütünü vermiştir. Burada "yükseltmek" kavramı uygarlık (civilization), yani konut, yol, ışık, su, giysi, besin, süs, gönenç) alanındaki nesnel kalkınma için değil, kültür (culture) alanında tinsel (ruh, us ve bilgi) kalkınma, yükselme anlamına kullanılmıştır. İnsan nasıl bilgi edinir, adam olur ve kendini yükseltir? Amerikalı düşünür, şair, denemeci ve filozof Ralph Waldo Emerson (1803-1888), "Denemeler"inde ("Essays", I, 1841, II, 1844), bize bunun yolunu göstermiştir. İlk iş olarak "kendine güven" (İng. self-reliance), yani "kişinin kendi yeteneklerini, yargı ve 'iç sermaye'sini, ruh ve us gücünü bilmesi, bunlara inanması, güvenmesi ve bu yolda kazandığı ruh bağımsızlığı". İkinci iş olarak "üst ruh"a (İng. over-soul) katılma, yani "evrende bütün ruhların birleşmesinden meydana gelen ve kişisel bilinçten aşkın bulunan canlı ruh, dirimsel tözü, besin edinmek". Bu duruma geldikten sonra bilgi edinmek, sonsuz olarak bilgi biriktirmek, bunları yoğurmak ve bir "kültür hamuru" yapmak, sonunda da, nasıl bir tohum toprağa düşüp kendini "gerçekleştirip" bitki oluyorsa, insan da canlı, ruhlu ve düşünür bir yaratık olarak "kendini gerçekleştirme"lidir (İng. self-realisation), yani gelişmesini, sağlanabilen son aşamaya vardırması, insandaki gizil gücün tüm gelişimini sağlayabilmek yetkinliğine erişmelidir. Emerson'ın "tüm adam"ı (İng. entire man) ve "gerçek adam"ı (İng. genuine man) budur: Kendi özüne inanan, gerçeği söyleyen, gerçeği düşünen ve gerçeği yapan bilgün adam. Bilgi erdemden doğar, erdem de bilgi doğurur. Emerson'ın dediği gibi: "erdemın yerini tutan başka bir şey yoktur" ve en yüksek yasalar ruh yasalarıdır. İngiliz düşünürü Thomas Carlyle (1795-1881, *Sartor Resartus* yapıtı, 1835) da buna benzer bir öğüt vermiştir: Ülküsel olmayan işlere "sonsuz hayır!" (İng. everlasting no), "ruhu besleyen, yükselten işlere de "sonsuz evet!" (İng. everlasting yea). Bunların hepsi 1069'da Balasağunlu Yusuf'un Karahanlı Türklerle aşladığı fikir ve öğütlerin paralelindedir: Bilgi bil, adam ol, kendini yükselt, Balasağunlu Yusuf, Batı filozoflarının bugün "oluşma çabası" (Lat. nısus formativus, Alm. Bildungstrich) dedikleri ruh ve us gücüne inanmıştır.

İşte Yusuf'un bizden istediği erdemler: *köni* (= doğru), *edgü* (= iyi), *biliglig* (= bilgili), *ukuşlug* (= anlayışlı), *bağrsak* (= merhametli), *serimlig* (= sabırlı), *akı* (= cömert), *talı* (= seçkin), *tüzün* (= soylu) olma; yedirme, içirme, giydirme, para dağıtma, iyi ad bırakma, halkı güvenç, gönenç, sevinç içinde yaşatma, fakirlerin hacı olan cuma namazına katılma, "dünyanın ayıpları"ndan sakınma (3 zevk: 1. yemek-içmek, 2. erkeği avutan kadın, 3. sağlıklı yaşama; buna karşılık 3 düşünme: 1. dünya, 2. gövde, 3. şeytan); dilin *erdem'ini* (fazilet), *mün'ünü* (kusur, nakise), *asg'nu* (fayda) ve *yas'mı* (zarar) bilme; dönec saadete ve dünya nimetlerine güvenmeme, gönül zevkini göz zevkından üstün sayma; büyüklerle ve kadına saygı, çocuklara sevgi, hizmetçilere de insaf gösterme. Ve şu kötülüklerden de kaçınma: *haram*, *küç* kullanma (zulmetmek), *yalgan* (yalan), *ogruluk* (hırsızlık), *neş sukı* (mal tamahı), *saranlık* (cimrilik), *küvezlik* (kibir), *kirtüçlük* (kısırcaşlık) *arkuk kalınc* (inat), *tevlık*

(dolan), *uwıstızlık* (utançsızlık), *kovdaşlık* (oburluk), *yaysaklık* (gevezelik); *içkü* (içki), *zina*.

Kutadgu Bilig'den bütün bu konuları içine alan bir demet özdeyiş: 1. Bilgiyi büyük, anlayışta ulu bil; seçkin kulu bu iki şey yükseltir. 2. Anlayış ve bilgiyi anlatan dildir. 3. Bilgisizin sözü kendi başını yer. 4. Söz, deve boynu gibi yularlıdır, nereye çekersen oraya gider. 5. Yaşamı sermaye yap, bunun faizi iyiliktir. 6. Kötü sövülür, iyi övülür. 7. Eğer bir bilgine eşikte bir yer düşerse, o eşik baş köşeden üstün olur. 8. İki türlü yüce insan vardır: Biri bey, öbürü bilgin; üçüncüsü hayvandır. 9. Misk ve bilgi birbirine benzer, insan bunları yanında gizli tutamaz. 10. Şu dört şeyin azını az görme: Ateş, düşman, hastalık, bilgi. 11. Akıl karanlık gecede bir meşale gibidir. 12. İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür. 13. Hırsız ve dolandırıcının eli bilgiye erişemez ve onu alamaz. 14. Sevinç istersen, o kaygı ile birlikte gelir; huzur istersen o zahmet ile birlikte bulunur. 15. İnsan kendisini sevdirirse, onun kusuru en büyük erdem sayılır. 16. İnsanoğlu bir kervana benzer, konak yerinde sürekli kalmaz. 17. Akıl süsü dil, dilin süsü söz, insanın süsü yüz, yüzün süsü de gözdür. 18. Nimet tam olursa, insan yiyecek bulamaz. 19. Bilginin sözü bilgisiz için göz olur. 20. Soylu insan ölse de soyu kahr. 21. Beylik çok iyi bir şeydir, ne var ki daha iyi olanı yasadır ve onu doğru uygulamak gerekir. 22. Halkın yükünü hafifleten kimse insanların iyisidir. 23. Halkın içinden yükselip zenginliğe eren insanın dili ve sözü tatlı olmalı, kendisi de alçak gönül göstermeli. 24. Saadetin ayağı kaygandır. 25. Saadeti kendine bağlamak için 10 koşul vardır: a. alçak gönüllü ve tatlı dilli olmak, b. aşırıktan sakınmak, c. kötü işlere yanaşmamak, ç. toplanmış olan malı yerine harcamak, d. yaşamını, işini ve davranışlarını düzenlemek, e. büyüğe saygı göstermek, küçüğe şefkatli olmak, f. kibirle başkalarını incitmek, g. kendini içkiye vermemek, h. eli ve dili ile oyuna karışmamak, ı. davranışlarında doğru olmak. 26. İnsan kıt değil, kıt olan insanlıktır. 27. Hoşlanılmayan insanlar şunlardır: Yalancılar, aç gözlüler, acleciler, her işte öfkelenenler, içkiye düşkün olanlar, hırsızlar. 28. İyi insan hep iyilik eder, yaptığını insanın başına kakmaz, kendi çıkarını düşünmez ve bir karşılık beklemez. 29. Doğru insan, gönlünü çıkarıp avucuna koyarak başkaları önünde mahcup olmadan dolaşabilen insandır. 30. İyi, yokuş tırmanmak gibidir, güçtür; kötü şey iniş gibidir, kolayca elde edilir. 31. Elden gelirse, kötülüğün inadına iyilik yap. 32. Cimri kendi malını kendisinden esirger, nasıl olur da başkasının hakkını verir? 33. Kara başın düşmanı kırmızı dildir. 34. Bilgin kişinin sözü toprak için su gibidir, su verilince nimet çıkar. 35. Vücutun besini ağızdan, ruhun besini ise kulaktan gelir. 36. Çok dinle fakat az konuş, sözü akıl ile söyle ve bilgi ile süsle. 37. Soluk alıp vermenin sayısı bellidir. 38. Göz için örtü olabilir, fakat gönül için örtü yoktur. 39. Dinlemek söylemekten daha iyidir, insan dinlemekle bilgün olur. 40. Şahit nerede ise hüccet de oradadır. 41. Bilgisizin ibadete dalmamasın bilgilerin uyumasının sevabı daha çoktur. 42. Öldükten sonra çocuğu kalan bir baba için "yaşamıyor" denemez. 43. Sana kim sövse sen onu övmelisin. 44. Eğer zalim sana zulmederse sen onu bağışla, din yolu budur. 45. Adaletle dayanan yasa, bu göğün direğidir. 46. Gönül kimi severse, göz daima onu görür. 47. Dünyanın tepesi nimet ise,

dibi de mihnettir. 48. Şeytan din hırsızdır. 49. Ömrün tamamı üç gün sürer: Yarın, dün, bugün. 50. İster şeker, helva, ister arpa, darı yemiş olsun, doyup yatan sabah yine aç kalkar. 51. Tanrı kula iki göz ve iki kulak vermiş, biri ile bu dünyaya bakarsa, biri ile de ahrete bakmalıdır. 52. Yalnız ibadete güvenerek ibadette aşırı gitmemeli. 53. Faydasız insan diriler arasında bir ölüdür. 54. Üç şeye yakın olma: Yanar ateş, akar su, beylerin şan ve şerefi. 55. Üç şeyden uzak dur: Beylik taslama, yalan, cimrilik. 56. Tuz ekmek yedir ve güler yüz göster, bu iki davranış insanı kendine ısındırır. 57. Şu iki türlü kimseden uzak dur: İftiracı, gammaz, ve ikiyüzlü çıkarıcı. 58. Kızı çabuk evlendir. 59. Evleneceksen kendinden aşağı derecede biri ile evlen, onda yüz güzelliği değil, güzel huy ara. 60. Oğlunu ve kızını evde eğit, bu işi başka ellere bırakma. 61. Çocuklara bilgi ve edep öğret. 62. Kadının aşlı ettir. 63. Hizmetçilere eziyet etme, güçlerinin üstünde olan iş verme, Tanrı'yı karşında bulursun. 64. Elin darıda ise başkalarına sızmanma. 65. Hisseli işlere girişme ve böyle işe mal yatırma. 66. Taşan ırmağa komşu olma, hisara yakın durma. 67. Ev almak istersen komşusunu sor, yer almak istersen suyunu sor. 68. Boğazına hakim ol, onun esiri olma. 69. İnsan ölü incedir, o bir sırçaya benzer, kaba söz söyleme, kırılır. 70. Boğazdan hem can hem hastalık girer. 71. Sonunda, hakanın elinde de kalacak olan iki bez parçasıdır. 72. İnsan, işinde ancak danışmakla başarıya ulaşır. 73. Şu üç insana değer ver: a. gözü pek kişi, b. bilgin kişi, c. becerikli kişi. 74. Halka yük yükleme, yükü kendin taşı. 75. Cömert, gümüş dağıtan değildir; cömert, canını feda ederek insanın hakkını veren kişidir.

Her dinde olduğu gibi, burada da birtakım öğütlerle karşı karşıyayız. Çoğu dinlerde öğütler buyruk biçiminde verilmiş, buyrukların çoğu da yasaklama niteliğini taşımıştır. Balasagunlu Yusuf'ta yasaklama varsa da, öğütlerin çoğu, okuyanı olumlu işlere özendirme, etkinliğe itme amacı ile verilmiştir. Kimi dinlerde görülen misilleme, kötülüğü kötülükle, zoru zorla karşılama, "dişe karşı diş, göze karşı göz" ilkesi *Kutadgu Bilig*'de yoktur. Tam tersine, *İncil*'de de olduğu gibi, Balasagunlu Yusuf kötülüğü iyilikle karşılama insancıl ilkesine bağlı kalmıştır. "Sana söveni öv", "sana zulmedenı bağışla", gibi.

* * *

5. Kutadgu Bilig'in mesajı

Kutadgu Bilig, böylece, ansiklopedik, ayrıntılı bir yapıt olmakla birlikte, bir tümdür, bütündür. Bu bütün, bir ana temel üzerine oturtulmuş, çatısı da birkaç ana direk kurulumuştur. Bundan 900 yıl önce bu binanın temeli, insanın her iki dünyadaki saadetini sağlayabilmesi için atılmıştır. Ana direkleri de, erişilecek mutluluğa yön gösteren işaretlerdir. *Kutadgu Bilig* görkemli bir şehre benzer. Pırıl pırıl parlayan sokaklarını onun kutsal beyitlerinde görürüz. Bunlardan kimi Tanrı buyruğu, kimi uyarma, kimi öğüt, kimi sakındırma, kimi de yasaklamadır. Bunların başhcalarını, yapıtın tümünden seçerek, yukarıda öbek öbek topladım. Bunlar, yapıtın özetiyle birlikte göz önünde bulundurulursa, değeri bir kat daha yükselir.

900 yıl önce Balasagunlu Yusufun bize verdiği mesajdaki öğütleri şöyle sıralayabiliriz: Tanrı'ya bağlı bulunma; ölümü ve ahreti unutmama; akıla ve bilgiye değer verme; çocukları okutma; dinlemek ve okumakla bilgi edinme; her işte doğruluk arama; temiz düşünce sahibi olma; dünyaya ve geçici zevklere düşkün olmama; dile, boğaza, nefse hakim olma; zor kullanmaktan, hırsızlıktan, yalandan, içkiden, haksızlıktan, kaba sözden, dedikodudan, gevezelikten ve acelecilikten kaçınma; sabırlı, cömert, hayırsever olma; yapılan bir iyiliğe karşılık beklememe; disiplin, doğru yasa, düzen ve adalet sağlama; iffet ve namusa sınıksız bağlı olma; kötü arkadaş edinmeme ve bozgunculara katılmama; büyüğe ve kadına saygı, çocuklara şefkat, hizmetçilere de insaf gösterme; gelenek ve göreneklere bağlı bulunma; her işte ılımlı davranma; hesaplı iş görme; daima ağır başlı, tok gözlü, alçak gönüllü olma; önemlilerden biri de, iyi ad bırakmağa çalışma.

Yapıtın başında önemle açıkladığı gibi, Yusuf, son eklerde de yine ele alıp üzerinde durduğu bir konu vardır: *Bilgi*, insanı hayvandan ayıran bilgi, karanlık gecede meşale gibi bize ışık tutan bilgi, erdemin başı olan bilgi, Eflatun'un, Farabi'nin üzerinde durduğu bilgi, erdemi doğuran bilgi. İslâma göre de bilgi toplamak ve öğrenmek her Müslüman için bir farzdır. 1615'te Bostancızade Yahya Efendi'nin dediği gibi "bilim padişahlıktan üstündür; ilim ve kültür yolunu seç, bu yolda çaba göster." Ve günümüzde de yüce Atatürk'ün "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" özdeyişi, aynı düşüncü, inanışı ve öğütü doğrulayıp desteklemektedir. Balasagunlu Yusuf, *Kutadgu Bilig*'ini işte bu temel üzerinde oturtmuştur.

V. Dünya Edebiyat Çevresi İçerisinde “Kutadgu Bilig”

Kutadgu Bilig eskiden yalnız Türkistan’da değil, bütün doğu yurtlarında tanınmış ve sevilmişti. Sonradan yapılan eklerin anlattığına göre, türlü yurtlarda türlü adlarla tanınıyordu: Çin Türklerinde “Edebü’lmülük”, Maçin’de “Enisü’lmemalik” ya da “Enisü’lmemleke” ya da “Ayinü’lmemleke”, doğu ilinde “Ziyetü’lümera”, İran’da “Şahnamei Türki” ya da “Pendnamei mülük”, Turan’da da öz adıyla “Kutadgu Bilig”.

Kutadgu Bilig’in her türlü yayımı (tıpkıbasım, çevriyazı, çeviri, makale halinde kısa incelemeler, değerlendirmeler v.b.) yapılmıştır. Fakat en esaslı olanı, yani dünya edebiyatı çerçevesi içerisinde incelenmesi, yazarını bekliyor. Genel olarak *Kutadgu Bilig*’de başlıca iki kolda toplanabilen şu yazı sanatı ve fikir yazısı türleri karşılaştırmalı olarak izlenip incelenebilir. Bir “pendname” (öğüt kitabı) ve “düsturname” (kural kitabı) olarak, birinci kolda, ahlâka değgin öğretici konuşmalar (Alm. Lehrgespräche), özdeyişler, hikmet öğretisi (Alm. Weisheitslehre) ve bilgi (Yun. epistemē, Alm. Kenntnis) övgüsü; bir “siyasetname” (yönetim bilgisi, Fr. miroir de princeps, Alm. Fürstenspiegel) olarak da devlet kuramı (Alm. Staatstheorie), yasa felsefesi (Alm. Rechtsphilosophie), siyaset ahlâkı (Alm. Politische Ethik) ve ülküsel devlet (utopia) kuramı. Bu küçük yapıtta bunların hepsini gereği gibi yapamayacağımız apaçık ortadadır; daha çok, tablolar ve serpiştirme örneklerle yetinmemiz gerekmektedir. Eski Doğuda her şey başlangıçta olduğu için, bu türler birbirinden kesin olarak ayırt edilmemiş, din kavramı da bunlara karışmıştır. Aşağıda çizdiğimiz tabloda, bu yüzden, türlü kollar birbirine girişmiştir.

••

A. Bir “Pendname” ve “Hikmet” olarak:

Ahlâk ve hikmet öğretisinin eskiliği M. Ö. 3000 yıllarına kadar çıkar. Eski Mısırlılar bu türe *sboyet* derlerdi. Bu yolda, hiyeratik harflerle yazılı yapıtların sayısı oldukça çoktur. Bunların en eskisi ve en ünlüsü, firavun İssi’nin başbakanı Ptah-hotep’in M. Ö. 2870 sıralarında Mısır okullarında kullanılmak üzere yazdığı yapıttır. Burada, *Kutadgu Bilig*’de verilen öğütlerle denestirilerek üzere, örnek olarak, bu yapıttan bir özet çıkarıyorum: “Tanrıların sevgilisi prens ve başbakan Ptah-hotep, bilgisizlere bilgi vermek, doğruluğu öğretmek, kendisini dinleyenleri kutlu ve mutlu

kılmak, işitip de söz dinlemeyenleri kargılamak için konuşuyor: Bildiğinle büyükleme ve ona güvenme. Bilgiden faydalandığın gibi, bilgisizlerden de faydalanmayı bil, çünkü bilgi ve sanatın sınırı yoktur ve hiç bir bilgin ya da sanatçı yetkin, üstün ve eksiksiz sayılamaz. İyi bir söz, değerli yeşil taş gibi gizlenmiştir; insan onu köle bir kadın ya da fakirlerin fakiri olan bir kimsenin yanında da bulabilir. –Gerçek her şeyden üstündür, onun erdemi de sonsuz, ölümsüz olup yaratılışından beri sarsılmamıştır; onu çiğnemek isteyen er geç cezasını bulur. O, doğru bir yol gibi önümüzde uzanmaktadır; ondan sapmamalı. – Konuk olarak bir yemeğe gittiğinde, önüne konulanı ye, başkaların önündekine bakma. Ev sahibi seni selâmladıktan sonra konuş; o gülerse sen le gül. – Sana emanet edilen bir şeye, bir göreve, bir araçlığa ve genel olarak güvene ihanet etme. Gerçeğe sıkı yapış, kızma, ağzını bozma. Bu işte büyük küçük farkı yoktur. – Bu dünyada yükselmiş olanları kiskanma, onları beğenip alkışla, yüreğinden kötü bir şey geçirme. – Oğluna Tauri korkusunu öğret ve onu doğruluk yolunda yetiştir. Gidişi iyi olursa beğeni göster, suç işlersen onu cezalandır. – Kadınlardan sakın. İster eşi ol, ister kardeşi, ister komşusu, ister arkadaşı ya da tanıdığı, ölünü bil. Dış görünüş insanı çeker, değerli sandığın şey sırça çıkar. Küçük bir albeni sende bir düş, boş kuruntu yaratır, sonra kendini ölüm kapısında bulursun. –Aç gözlülük iyileşmeyen bir hastalıktır. O, babayı, anayı, eşi, kardeşi üzer, sıkıntıya düşürür. O, bütün kötülükleri içine toplamış olan bir bohqadır. Doğruluğu kılavuz alan biri doğru yaşar, ölür, gömülür. Fakat cimriliğinden dolayı, aç gözlünün mezarı bile olmaz. – Halini vaktini düzelttikten sonra evlen ve bir yuva kur. Eşini sev, onun yeri evdir, onu yedir, içir, giydir, hastalığında ilâç ver. Onu süsle ve sevindir. O, sahibi için iyi bir tarladır. Cömert ol, fakat onu evde başat kılma. – Arkadaş seçeceğin kimseyi önce konuşmakla dene, niteliğini yokla, sonra yaklaş ve ona yüreğini aç. – Konuşma bir sanattır, bunu bil ve öğren. Güzel sözlerle kapılma, işittiğini tart, doğruyu eğriden ayırmasını bil. Dinlemeyi de öğren. Akıllılardan, bilginlerden faydalan. İşitmek, dinlemek, konuşmaktan iyidir. Bilgi gözden ve kulaktan girer, akıl bunları sindirir. Babanı ve yaşlıları dinle, kötülerden örnek alma. – Sağlam ol ve firavuna hizmet et. Eğer bu sözlerimi dinlersen, doğru yolu bulmuş olacaksın. Gerçekten şaşma, doğruluktan sapma.” Bu öğütler M. Ö. 2870 yıllarında, yani *Kutadgu Bilig*’den 4000 yıl önce verilmiş öğütlerdir. İki yapıt da aynı paraleldedirler. İkisi arasında daha yakın ve ince karşılaştırmalar yapılabilir. Bu yapılırken, “Kutadgu Bilig” in Müslüman Türklerin ilk öğüt kitabı olduğu unutulmamalıdır.

Eski Mısır’dan eski Mesopotamya’ya geçtiğimizde, bu alanda, Sumerlilerin “aile yasası” nı (M. Ö. 3500), Akkadlıların da 1945–1947 kazılarında 1948’de ortaya çıkarılan Eşnunna (Tell Harmal) şehrinin 59 maddelik yasasını, az sonra da kral Hammurapi’nin (M. Ö. 1728–1686) 282 maddelik ünlü yasasını buluruz. Elde bulunan Sumer yasası, eski bir tümün kalıntısı olup, “ana ittisu” denen bu dizinin 7. levhası kişisel yasa parçalarından değildir ve oldukça sert yargılarla doludur. Eşnunna yasası, daha çok çarşı pazar, adam yaralama, öldürme gibi konuları ele almıştır. Ahlâk konusunda, örneğin, Sumer yasası şöyle der: “Kadın kocasına ihanet ederse ırmağa atılıp öldürülür; erkek ihanet ederse ceza olarak para öder”. Hammurapi yasası

(141. madde) şöyle yargılar: "Eğer evli bir kadın zinada yakalanırsa, kadın, suç ortağına bağlanarak ırmağa atılır." Hammurapi yasasından 300 yıl sonra, M. Ö. 1350 sıralarında Eski Anadolu'da Suppiluliuma ya da oğlu Murşili zamanında meydana getirilen 200 maddelik Hitit yasasına göre (197. madde), "eğer biri dağda rastladığı bir kadını zorlarsa cezası ölümdür; eğer bu zorlama şehirde olursa kadın ölümlerle cezalandırılır; kadının kocası zina işleyen bu çifti öldürürse ceza görmez."

Eskiçağ Yakındoğu yasalarından Uzakdoğu'ya geçtiğimizde, yine *Kutadgu Bilig*'deki özdeyişlerle karşılaştırılabilen ahlak görüşleri ve üsözler buluruz. Çinlilerin üç büyük din önderi vardı: Lao-dzi (Lao-tse, M. Ö. 604-531), Kung Fu-dzi (Conficius, M. Ö. 551-479) ve Meng-dzi (Mencius, M. Ö. 372-289). Bunların en ünlüsü olan Kung-Fu-dzi'dan birkaç özdeyiş: "Düşünce katılmamış araştırma ve inceleme faydasız, araştırma ve inceleme katılmamış düşünce de tehlikelidir. Eğer biri eski bilgisini yenilerse başkalarının öğretmeni olabilir. Erdem hiç bir zaman ve hiç bir yerde tek başına kalmaz, daima komşu kazanır. Erdem dört şeyden olmalıdır: 1. Dışarda insanlarla olan ilişkin, evde birini konuklyormuşsun gibi saygılı olsun; 2. bu kişilerle konuşma ve davranışın, bir sunakta Tanrı'ya adak sunuyormuşsun gibi temiz ve pürüzsüz olsun; 3. başkasının sana nasıl davranmasını istiyorsan sen de ona öyle davran; 4. evinde ve yurttan hiç bir yanlış şeye yandaş olma. Biri bana devlet yönetmek sanatının ne olduğunu sorarsa, şöyle cevaplandırırım: Halkı doyurmak, asker bulundurmamak ve halktan yasalara itaat ve doğruluk beklemek; yasalara itaattan ve doğruluktan hiç vazgeçilemez." Meng-dzi'dan bir iki özdeyiş: "Başarılı bir devlet başkanı halkın arkadaşı ve babasıdır; onların sevincine katılır, acılarını paylaşıp. Yanlışını, suçunu bilmek ve bunu açıkça söylemek büyük bir erdemdir; en yüksek aşamada bulunan yöneticilerin ve devlet başkanlarının da yapması gerekir. Halkın gönlünde artık yeri bulunmayan başkanlar düşürülür. Önemde halk birinci yeri, tanrılar ikinci yeri, krallar da son yeri tutarlar. Akıllı bir kral yurdunun genişliğini değil halkın gönencini, bilgiyi ve doğruluğu sever." Lao-dzi'nin özdeyişlerinden: "Şu üç şeyi üstün tanı: Merhamet, parayı yerinde kullanma, alçak gönüllülük; bunlardan önce doğruluk gelir. Yalandan ve aldatmadan kaçın. Kendini yüksek görme ve hizmet etmeği sev. Bilgiden daha üstün değerli bir şey yoktur; bunu bilmek bir erdemdir. Bilgi-insanı çalışmaya sürmeli; bilip oturmanın faydası yoktur (krş. Türk atasözü: "yatanın yürüyene borcu vardır.") Çok konuşmak ruh dengesinin bozuk olduğunu gösterir. Yeterli sınırını geçme; yetinmek duygusu başlı başına bir zenginliktir."

Aynı amaçla Çin'den Hindistan'a indiğimizde Vedacılık, Brahmacılık, Buddhacılık ve Hinduculuk inançlarında geçen ahlâkla ilgili sözler buluruz. Vedacılıktan örnekler: "Tanrı sevdiği insana güç ve bilgi verir. Tanrı'nın gölgesi, insanın tuttuğu yola göre hem ölümsüzlük hem ölümdür. Cömert adamın zenginliği hiç tükenmez, cimri ise hiç teselli bulmaz. Zenginlik bugün birine, yarın öbürüne gelir, bu çarkın dönüşünü kimse bilemez. Eller birbirine benzer, ama gördükleri ve başardıkları iş farklıdır." Brahmacılıktan: "Öz varlık, bilgidir; her şeyin nedeni, bu bilgidir. Zenginlik, yüksek orun, dünya nimetleri dış giysilerdir; bunlarla bengilik dünyasına gi-

rilmez; insan çıplak gelmiş, çıplak gidecektir. Yurdu yönetenin ödevi doğruluğu korumak, kötülüğü cezalandırıp kovmaktır. Hükümdar, aldığı vergiyi halk için kullanmalıdır. Yönetimde baş kılavuz yasa ve doğruluk olmalıdır" (Manu ve "Upaniśad"-lar). Buddhacılıktan: "Dokuz günah vardır: 1. haksız olarak adam öldürmek, 2. hırsızlık, 3. zina, 4. yalan, 5. açgözlülük, 6. bile bile yanlış tarafı tutmak, 7. kinden dolayı yanlış yola sapmak, 8. iyi düşünmeden yanlış yola sapmak, 9. korkudan yanlış yola sapmak. Hiç zor kullanma, kötü arkadaş edinme; herkesle iyi geçin; kadını peşinden koşma; isteklerini ölçülü tut; zenginliğe özenme; bu dünyaya bağlı olma; merhametli ol; bilgi edin. Yaşamının kılavuzu şunlar olsun: Doğru görüş, doğru istek, doğru söz, doğru davranış, doğru yaşayış, doğru çaba, doğru düşünüş, doğru öz hesaplaşması ve yargılaması" ("Lakhana suttanta", "Khaggavisana sūtra", "Benares va'zi"). Hinduculuktan: "Bütün insanlar özgürdür; kaderlerine bu özgürlük yolundan giderler. Erdem ödül kazanır, kötülük ceza görür. Aynı güneş, ışık ve sıcaklık herkesin başına düşer, insanların bunlardan faydalanma yolu türlü türldür. Doğanın aklı yaratık aklından üstündür. Ruh hem bilgidir hem de bilen. İnsan kendi ölçüsünde bilginin dış sınırları, öbür ucuna varmağa çalışmalıdır. Bilgi güç ve güvendir; o, varlığın başı, ortası ve sonudur" ("Vedanta sūtra", "Purana" ve "Tantra"). Brahmacıların en kutsal yazılarından biri olan "Bhagavad-gītā"dan: "Ölümden sonra viücut yok olur, ruh ise yaşamağa devam eder. Ben bilge kişileri çok sever, onlar da beni severler. Ben yol, destek, başbuğ, tamk, barmak, sığınak ve arkadaşım. Bana gerçek bağlılıkla yükümlenler bendedirler, ben de onların içindeyim. Kendi doğru gidişleri ile, her şeyin kaynağı olana, uşuz bucaksız bu evreni meydana getirene saygı ve iman gösterenler, Üstün Olgunluğa erişeceklerdir." Hintlilerin *nüi-sāstra* denilen ve ahlâk öğreten, bunun yanında da *artha-sāstra* denilen ve siyaset öğreten yazı türleri vardır. Tek mısralar ya da beyitler şeklinde ortaya konan bu yapıtlardan en eskisinin Chāṇakya adlı bir yazarın kaleminden çıkmış olduğu sanılır. Bunların yanıbaşında ahlâk öğreten hikâyeler derlemesi olan "Panchatantra"nın (= Beş kitap) özeti "Nārāyaṇa"nın ortaya koyduğu 4 ciltlik "Hitopa leśa" (= Faydalı bilgi) gelir. Bunda "Yolcu ile Kuş", "Brahman ile Üç Hırsız", "Yılan ile Kurbağa" gibi öğretici hayvan masallarına rastlanır. Hintliler Brahmacılıktan Buddhacılığa geçince, ahlâki yükseltme amacıyla, Buddha'nın, doğumundan önce girdiği türlü şekilleri anlatan ve *jātaka* (*cataka* okunur; Pali dilinde = "doğum") ve *avādana* (Sanskrit. = "büyük icraat") denilen hikâyeler ortaya kondu. Buddhacı Uygur Türkleri bu edebiyattan geniş ölçüde çeviriler yaptılar; bunlardan biri, biri akıllı öbürü akılsız olan Kalyāṇaṅkara ve Pāpaṅkara adlı iki kardeşin hikâyesidir (İhçemize çevirisi: T. D. K., 1940). Bizdeki öğretici hikâye "Kelile ve Dimne", gerisin geri Farsça, Süryanca, Arapça ve Pehleviye yoluyla Sanskrit dilindeki "Karataka Damanaka" hikâyesine dayanır. Hintliler öğretici şürler de ortaya koymuştur. Bu alanda Bhartrihari önde gelir. İşte bir örnek: "Bilgi: Biraz bir şey öğrendiğimde, sevincimden görmez olmuş aklım kendini "alim-i küll" ilan etti; fakat bilgim biraz daha ilerleyince, beynimdeki ateş tavsadı ve bilgisiz bir ahmak olduğumu anladım." Ortaçağ güney Hindistanında, Madras'ta, Tiruvaḷḷuvar (M. S. 600 sıraları) adında ünlü bir şairin Tamil

dilinde yazdığı "Kural" (= beyt, mesnevi) başlıklı bir özdeyiş kitabı vardır. "Ar-am" (= erdem), "Porul" (= mal) ve "İnbam" (= aşk) şeklinde üçe bölünen bu yapıttan özdeyişler: "Öldürmemek iyiliğin doruğudur; yalan söylememek bundan hemen sonra gelir" ("Erdem). "İnsan eşerek kum içinden su çıkarır; araştırmak da bilgi edinir" ("Mal"). "Aşkta nazlanarak somurtmak tuza benzer; fazla tuz yemeğin tadını kaçıır" ("Aşk").

İran'da Zerdüşçülüğün kurucusu Zarathustra, ahlâk yolunda şunları söylemiştir: "Evrende iyi, kötüyle; ışık, karanlıkla; doğru da eğri ile çarpışmaktadır. İyi ve doğru olan, bize bitkileri yağmurla yetiştirir, hayvanları besler. İyi ve doğru olan düşümsü, söyleyiş, isteyiş ve kılışları alkışlamalıdır. Doğru hayat yaşamak borcumuzdur; böylece her iki dünyayı kazanmış oluruz. Işığın, iyinin, doğrunun izinden giden günah işlemez. Ruhumuzu bu niteliklere açık tutmalıyız" ("Avesta"). İran'da Sasanlılar çağında birçok "siyasetname" ve "pendname"ler vardı. Sasanlı Hüseyin Anuşirvan (531-579), Sanskrit dilinden Pehleviceye bir "pendname" çevirtmiştir. Arap yazarı el-Mukaffa *Ainname*'yi Sasanlıların Pehlevicesinden çevirdi. Sasanlıların ilk nazırı Geyhani, halife ve emirler için *Kitabü'l-âin*'i yazdı.

İbraniler yazında birçok tür ve fikirleri Sumer, Asur-Babil ve Eski Mısır kaynaklarından almışlardır. "Eski Ahit" teki "Eyup" (İbr. Iyyôbh, Yun. Iôb, Lat. Job), "Süleymanın Meselleri" (İbr. Mişlê, Yun. Paroimiai Solomontos, Lat. Proverbia) ve "Vâiz" (İbr. Kôheleth, Yun. Ekklesiastês, Lat. Ecclesiastes) kitapları İbranilerin *hâlmâh*'ını (= hikmet) içine alır. İşte bunlardan birkaç örnek: "Eyup"tan: "O zaman Rab kasırganın içinden Eyub'a cevap verip dedi: Bilgisizce sözlerle takdiri karartan bu adam kim? Şimdi kuşağımı beline vur, erkek gibi; sana sorayım da, bana anlat. Ben dünyanın temellerini atarken sen nerede idin? Bildir, eğer sende anlayış varsa. Mademki biliyorsun, onun ölçülerini kim koydu? Ya da denizi kapılarla kim kapadı, mağrur dalgaların burada duracak, dediğim zaman? Sen ömründe sabaha emrettin mi, fecrin yerini kendisine öğrettin mi? Kadirin işini kötü gören onunla çekişir mi? Tanrı ile davalaşan cevap versin. O zaman Eyup, Rabba cevap verip dedi: İşte ben değersiz bir şeyim; Sana ne cevap vereyim? Sen her şeyi yapabilirsin, bilirim. Anlamadığım şeyleri söyledim. Şimdi ise seni gözüm gördü. Tozda ve küldede tövbe eylemekteyim." - "Süleymanın Meselleri"nden: "Rab korkusu bilginin başlangıcıdır. Gümüş kazanmaktansa hikmet kazanmak iyidir ve onun kârı halis altındır. Zorba adama imrenme, hikmet kazan, anlayış kazan. Ey tembel, karıncaya git, onun yollarına bak da hikmetli ol! Yazın ekmeğini hazırlar, biçim zamanında yiyeceğini toplar. Basiretli adam bilgi toplar ve saklar. Alçak gönüllülük izzetten önce gelir. Kendini ağzın değil, başkaları övsün. Barışıklıkla kuru bir lokma, kavga ile ziyafet dolu evden iyidir. Zevki seven yoksul olur. İyi ad büyük zenginlikten üstün tutulmalıdır. Açık azarlama örtülü sevgiden iyidir. Ata kamçı, eşeğe gem ve akılsızların sırtına değnek. Çukuru kazan içine düşer. Sütü sıkamak yağ çıkarır, burunu sıkamak kan çıkarır, öfkeyi sıkamak kavga çıkarır." - "Vâiz" den: "Boşların boşu, Vâiz diyor, her şey boş. Her şeyin zamani ve göklerin altında her işin vakti var; Susmanın vakti var, söy-

lemenin vakti var. İnsanın bütün emeği ağız içindir, yine canı doymaz. İyi ad hoş kokulu yağdan iyidir. Bir adam için akılsızların şarkısını işitmektense, hikmetlinin azarını işitmek iyidir. Bir şeyin sonu başlangıcından iyidir. Sağ köpek ölü aslandan iyidir. Ey genç, tazelüğünde sevinçli ol, ancak bil ki Tanrı seni hükme götürecektir. Gençliğinin günlerinde seni Yaradan'ı hatırla!"

Görüldüğü gibi, İbranicilerin *hâlmâh*'i, yani "hikmet"i Tanrı korkusu, iyilik, doğruluk erdemleri etrafında toplanmıştır. Hele Vâiz'in sözleri, bizdeki Odgurmış'ın sözlerini çok yakından andırır. Bu hikmeti, Milât sıralarında İbrani ve Yunan felsefeleri birbirine karıştığı günlerde Hellenleşmiş bir Yahudi, İskenderiyeli Philôn (Yun. Philôn ho Aleksandreu ê Ioudaios, M. Ö. 25-M. S. 50), Yunanca yazdığı yapıtlarla, en çok onun yazdığı sanılan "Düşünlü bir Yaşantı Üzerine" (Yun. Peri biou theôrêtikou, Lat. De vita contemplativa) adlı kitapla, batı dünyasına, Yunanlılara aktardı.

Yunanlılar çok erken bir çağda, M. Ö. VII. yüzyılda yaşamış oldukları sanılan "Yedi Bilgeler"den (Yun. Hepta Sophoi) kalma atasözlerine sahiptiler. Bu sözlerden birkaçı, örneğin "Kendini tanı" (Yun. gnôthi sauton) özdeyişi, Delphoi'deki Apollôn tapınağının duvarına kazılmıştı. Bundan sonra Solôn (M. Ö. VII-VI. yy.; "Logos parainetikos" = Özdeyişler), Theognis (M. Ö. VI. yy.), Milêtos'lu Phôkylidês (M. Ö. VI. yy., Özdeyişler), Pythagoras (M. Ö. VI. yy.; "Khrysa epe" = Altın mrsalar) gibi hukukçu, şair ve bilginlerden de hikmet sözleri kalmıştır. Eflatun'la Aristo'nun konumuzla ilgili görüşlerini, yapıtımızın başında Farabi ile Balasagunlu Yusuf'u ele alırken gördük: Eflatun'dan *Şölen* (To symposion), *Yasa ve Yasama* (Nomoi ê peri nomothesias), *Siyaset ve Kral* (Politikos ê peri basileias) *Cumhuriyet* ya da *Devlet* (Politeia ê peri tês dikês), *Erdem* (Peri tês aretês); Aristo'dan *Atina Anayasası* (Politeia tön Athênaiôn), *Eudemos'a Ahlâk* (Êthika Eudêmeia), *Nikamakhos'a Ahlâk* (Êthika Nikomakheia), *Büyük Ahlâk* (Êthika megalâ).

B. Atasözü ve Özdeyiş türü olarak:

Eski Yunanlılarda "hikmet", "mesel", ya da "atasözü", "özdeyiş" anlamına *paroimia* teriminin kullandığını, şiirde de bunun için özel bir konuşma türünün geliştirilmiş olduğunu görürüz: *paroimiakon metron*, yani $\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma\sigma$ (krş. *Kutadgu Bilig*'de kullanılan mütekarib vezni: Faülün, faülün, faülün, faül, $\sim\sim\sim\sim\sim\sim\sim\sim\sim\sim$). Bu konuda Yunanlı Epiktêtos'tan (50?-138; *Epiktêtou Diatribai* ve *Egkheiridion* = Elkitabı) örnekler: "Usu olan bir kimsenin yalnız usa aykırı gelen şeylere katlanmaması gerekir; usa uygun olan şeyler çekilir. İstemini ucuza satma, fiyatını yüksek tut. Hayvan da yer, ıçer, uyur, oynar, yaşama ve doğayı gönenir; fakat insan başkadır, Tanrı'dan ona yüksek bir şey katılmıştır: Bunu bil ve kendini hayvandan ayırmaması öğren. Sen dünyanın

önemsiz bir harcı değil, yeryüzünde onun efendisidir; bunu da bil. Yaşamı gönen, onu boşuna harcama, özgür yaşa ve ulu gönüllü ol. Tanrı'nın yüzünü görmeğe hazırlan. Hayatta etkin ol; köşede oturup sütnineni bekleme. Kendinden kötülüğü, cimriliği, kıskançlığı, korkuyu, uyuşukluğu, ölçüsüzlüğü, çapkınlığı uzak tut. Kadere karşı gelme, fakat sen de kusurda bulunma. Söylenenleri kötüye yorma, fikir ve kamış özgürlüğünü tanı. Yasalara uy, karşı gelme. Akla, bilgiye önem ver. Sokrat her sorunu usa vurmakla çözmüştür."

Roma'da Iulius Caesar gerek askerlerini gerek halkı düşmanla çarpışmaya özendirmek için özdeyişler toplamıştı ("Ad agentis"). Bu ve daha sonraki çağlarda, Roma'da yaşayan Yunanlı filozof Zēnōbios, Karadeniz Ereğlisinden (Hērakleia) Dioge-neianos (M. S. II. yy.) atasözleri topladılar, Aisōpos da hikmeti hayvan masallarıyla anlattı. Latin edebiyatında Marcus Valerius Martialis'in (40-104) *Epigrammata*'sı ("İğnelemeler", 1557 tane) ile Decimus Junius Juvenalis'in (55-135) *Satyræ*'si ("Yergiler", elde bulunanlar 16 tane) bu alanın ön sırasında yer alırlar. Martialis'ten örnekler: "Dul Erkekle Dul Kadın"dan: "Fabiüs bütün karılarını gömer, Christilla bütün kocalarını eritip yok eder, gerdekte yanan meşaleler çarçabuk ölü döşeklerini aydınlatır; ey Venus, bu iki kahramanı birleştir, döl döş bereketli olacak, tehlikeli bu iki kişiye de tek bir cenaze alayı yetecek." - "Hekim ile Hasta" dan: "Hastalığında, ey hekim, acele geldin, beraberinde yüz öğrenci de getirdin; çok ilginç bu olguyu görmek için, yüz kişinin elleri beni yokladı, poyraz soğuğundan buz kesilmiş ellerle; önce hende ateş yoktu, şimdi ateşler içindeyim, sağ ol usta hekimim." Juvenalis'ten: "Yükseliş": "Baş köşelere özeniyorsan kötülüğe hazırlan, cezası ölüm, hapis ya da sürgün olan suntuurlu bir cinayet işle; erdem para etmez, geçer akçe değildir, insanı aç bırakır; insanlar cürüm ve kıyıcılıkla konak, kâşane ve devlete sahip olmuşlardır. Söyle, bir oğulun karısı para tamahı ile namussuz bir yatağa yatarsa, karı, kız ve gelin satılık olursa, yasa ve toplum düzeni de bunu önleyemezse, hangi erkek post döşeginde gözlerini yumup rahat uyuyabilir? İşte o zaman bu satırlar öfke ve gazap fişkırrır." Roma'da III. yüzyılda Latin yazarı Dionysius Cato'nun meydana getirdiği atasözleri kitabı Ortaçağ Avrupasında en çok okunan bir yapıt oldu. V. yüzyılda St. Augustinus'un (354, 430) ortaya koyduğu ünlü *De civitate Dei* (= Tanrı şehri) adlı kitap, tarih felsefesi yapıtlarının en eskisi olup, "Tanrı şehri" ni "dünya şehri" ile karşılaştırmış, her ikisinin doğuş ve gelişimini izlemiş ve "adillerin akıbeti"ni incelemiştir. İğneleme türü alanında Bizanslı Theodōros ho Stoudites (759-826) ile Ioannēs Mauropous (XI. yy.) birer *Epigrammata* meydana getirmişler, Ortaçağ sonlarında öğretici mesel ve hikâyeler derlemesi olan Latince, anonim *Gesta Romanorum* (= Romalıların Kılıçları, XIII. yy.) ile İtalyan Leone d'Assise'nin Latince *Speculum perfectionis* (= Mükemmeliğin aynası, 1227) adlı yapıtı bizi Humanizma ve Rönesans çağına ulaştırmıştır. Ortaçağ ve Rönesans yüzyıllarında Erasmus ve başkaları aynı alanda çalıştılar, Rabelais, Cervantes, Shakespeare gibi ünlü yazarlar da kendi yapıtlarını bu gibi sözlerle süslediler. Latince de bu nitelikte olan sözlerle genel olarak *proverbium* denmişti. Fakat bu tür işlene işlene alt-türler de doğurdu. 1948'de T. D. K.'nda iki arkadaşıla (Mehmet Ali Ağakay, Ali Ulvi Elöve) işlediğimiz

Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü'ne göre, "proverbe"e (darbi mesel) atasözü, "adage"a *eski söz*, "maxime"e (hikmet) *uz söz*, "aphorisme"e (vecize) *öz söz*, "sentence"a *sağ söz*, "devise"e (şiar) *ülküllük*, "epigramme"a *igneleme*, "satire"e (hiciv) *yergi*, "dicton"a *demece*, "fable"a da *hayvan masalı* diyoruz. Atasözü bilgisine, genel olarak, Fransızca *parémiologie* (< Yun. *paroimia*) denir.

XV-XVI. yüzyıllarda Avrupa'da "ahlak oyunları" (İng. morality plays) denen allegorik piyesler oynanmış; 1420'de Kempe'li Thomas (Thomas a Kempis) adlı Alman *Imitatio Christi* başlıklı Latince yapıtıyla halkı iç arınmaya, iç yaşama ve iç teselliye çağırmış; 1473'te Beauvais'li Vincent'in Latince *Speculum Majus*'unda yer alan "Ahlak Aynası" (Speculum morale), erdemleri övmüş, öfke, cimrilik gibi kusurları da yermiştir. Bu yüzyılın sonlarında, Latince yazar Yunanlı Michel Marulle Tarhanicote'un "igneleme"leri yayımlanmıştır (1497). XVI. yüzyılın başında, Hollandalı büyük humanist Desiderius Erasmus (1467-1536), *Adagiorum Chiliades* ("Binlerce Eski Söz", 1500), *Enchiridion* ("Elkitabı", 1504), *Encomium Moriae* ("Deliliğe Övgü", 1509), *Colloquia Familiaria* ("Teklifsiz Söyleşiler, 1518) adlı Latince kitaplarında ince alayla eskiyi yıkmış, yeniyi kurmağa çalışmıştır. *Deliliğe Övgü* adlı başyapıtı, arkadaşı, İngiliz humanisti Sir Thomas More'un (Lat. *morus* = "deli") şerefinedir. Yapıtta, "Delilik Tanrıçası" konuşmaktadır. "Mutlu adalar" denen yerde, bütün insanların ve tanrıların gerçek babası olan ve gençlik peşinden koşan Plutus (Lat. = zenginlik tanrısı) adlı baş tanrının kızı olarak doğmuştur. Arkadaşları arasında Sarhoşluk, Bilgisizlik, Benellik, İki Yüzlülük, Unutkanlık, Tembellik, Eğlence, Taşknlık, Sapıklık, Derin Uykudlı kişiler bulunmaktadır. Delilik tanrısıl bir niteliktir. "Bayağı deliler" arasında avelar, mucitler, oyuncular, soylular, sanatçılar gibi takımlar vardır. "Baş deliler" takımını ise öğretmenler, profesörler, şairler, konuşmacılar, yasacılar, teologlar, krallar ve papalar meydana getirir. Kadınlar, erkeklerden daha "deli" oldukları için yakışıklıdır; erkeklerle biraz akıl buluştuğu için daha kaba yapıldır. Yapıtta her şey semboliktir. Savaş, maddecilik, üstünlük, "akıllı geçinme", bozuk gelenek ve görenekler kıyasıya yerilmiş, knanmış, Rönesansa doğru yol açılmıştır.

XVII. yüzyılda François de Sale'nin Fransızca *Introduction à la vie dévote*'u (1609), Jeremy Taylor'ın İngilizce *Holy Living* (1650) ve *Holy Dying* (1951) adlı yapıtları halkı dindarlığa çağırmış (son iki kitaba göre üç başlıca erdem: ağır başlılık, adalet, dindarlık), John Bunyan'ın ünlü *Pilgrim's Progress*'i (1678) de bir dindarın bu dünyadan öbür dünyaya yaptığı allegorik yolculuğu romanlaştırmıştır. Bu yüzyıl ahlâk alanında söylenip yazılan özdeyişlerin parlak çağıdır: Fransızlardan François La Rochefoucauld dukası (1613-1780): *Réflexions ou Sentences Morales et Maximes* (1664; 541 özdeyiş), Marquise de Sablé'nin, abbé Jacques Esprit'nin, Jean Domat'ın "maxime" leri, Antoine Méré'nin *de Règles de vie qui doivent guider l'honnête homme*'u (Hayatta namuslu insana yol gösterecek kuralları). Aynı yüzyılda Çekli Jan Amos Komenský (Comenius, 1592-1670), *Labyrint svéta a ráj srdce* (Dünyanın labirenti ve gönlün cenneti, 1622) adlı ünlü

yapıtı ile dünya kargaşalıklarını yermiş ve selameti iç yaşamda, gönlin cennetinde bulmuştur. Bu çağın “öz söz ve sağ söz” ustası olan La Rochefoucauld’dan örnekler: “İki yüzlülük, erdemsizin erdemliye sunduğu saygıdır. Dalkavukluk, kendini beğenmişliğin geçer akçeye çevirdiği kalp paradır. Erdem, ırmak sularının denize dökülüp karıştığı gibi, kişisel çıkarlar içinde yok olabilir. Erdemlerimizin çoğu, maskelenmiş erdemsizliklerdir; istediklerimizi özgürce ve ceza görmeden yapabilmemiz için biz bunlara birer okşayıcı ve namuslu ad takarız. Alçak gönüllülük, çoğunca, başkalarını baskıya alabilmek için geçici olarak boyun eğmektir. Kimi insanlara kötülük etmek, onlara iyilik etmekten daha az tehlikelidir. Vücut yorgunluğu akıl yorgunluğuna vakit bırakmaz; fakir de mutluluğunu bunda bulur. İnsanları incelemek kitap okumaktan yeğdir. Yüksek niteliklere sahip olmak yetmez, onları yerinde kullanmasını da bilmelidir. Hayran olduğumuz kişilerden daha çok, bize hayran olanları severiz. Gerçek arkadaşlık gerçek aşktan daha kıttır. Aşk süresince bağışlama da sürüp gider. Aşkdan tutkuya geçilir, fakat tutkudan aşka geçilmez. Kadınlar ilk aşklarında aşklarını, ondan sonrakilerde ise aşkı severler. Bütün kadınlar flörtçüdür; kimini korkaklık, kimini de akıl frenler. Aşkın en büyük mucizesi, düşmüş bir kadının aşk yolu ile kurtarılmasıdır. Kadınların cehennemi ihtiyarlıktır. İki şeye dik bakılmaz, biri güneş, öbürü ölüm.”

XVIII. yüzyılda İngilizlerden William Law 1729’da *A Serious Call to a Devout and Holy Life* adlı yapıtıyla, halkı duaya ve hayır işlemeğe çağırır ve kuta bu yoldan erişileceğini bildirmiştir. 1758’de İsveçli mistik Emanuel Swedenborg (1688-1772) *De coelo et inferno ex auditis et visis* (İşitildiğine ve görüldüğüne göre gök ve cehennem) adlı Latince yapıtıyla gök ve cehennemi birbirleriyle karşılaştırmış ve ruh yaşamının buna göre ayarlanmasını istemiştir. XIX. yüzyılda da İngiliz filozofu Herbert Spencer (1820-1903) *The Principles of Ethics* (Ahlâkın İlkeleri, 1892-1893) yapıtıyla, insan yaşamının ve gidişinin evrimini ele almış, kutun ve mutun niteliğini anlatmış, bencillikle insanseverliği karşılaştırmış, salt ve bağımlı ahlâk farkını göstermiş, devletin ödevlerini bildirmiş, gelecek için de tasarımlar önermiştir. Bilginin değeri konusunda, Alman filozofu J. G. Fichte (1762-1814) 1800 yılında *Bestimmung des Menschen* (İnsan Ne İçin Yaratılmıştır) adlı yapıtında başlıca şu noktaları belirtmiştir: 1. İnsanda “bileceğim!” diye bir güdek ve çaba vardır, 2. Doğa ile ilgili bir de “şüphe” vardır, 3. Bilgi her şeye yetmez, 4. İman güdek ve yazgıyı tamamlar.

Ahlâk konusunda yukardan beri özetlenen fikir, öğretici ve özdeyişler, *Kutadgu Bilig*’deki paralelleri ile karşılaştırılmak üzere buraya kondu.

C. Bir “Siyasetname” olarak:

Kutadgu Bilig bu nitelikleriyle olarak ele alındığında, onunla denestirmek üzere yine bir kitaplık dolusu yapıtıyla karşılaşıyoruz. Başlıca konu ülküsel (ideal)

devlet, ülküsel devlet başkanı, ülküsel yasa ve ülküsel yönetimdir. Bu konuya giriş olarak da onun felsefesi gelir, yani hükümetin kuruluşu, amacı, niteliği ve görevi.

Bu konunun uzmanlarından kimine göre, hükümetin en eski esası “oymak” (tribus) değil, akrabalıktı (baba tarafı akrabalığı: *agnatio*, ana-baba tarafı akrabalığı: *cognatio*); yani anaerkinine ya da ataerkinine dayanan ve çok kocalı ya da çok karılı esastan tek karılı ataerkinine doğru gelişen “aile” (familia). Baba aynı zamanda hem “bey” (princeps), yani “aile başkanı” (pater familias), “baba otoritesi” (patria potestas) ile “şef”, hem de “papaz” dı (sacerdos). Aile genişledikçe “hanedan”ı (tribus), “klan” (clan) meydana geldi ve “yurt” (patria, Alm. Land) kavramı yerleşti. Daha ileri aşamalarda, Yunanlılarda “fratri” (phratría), “fili” (phylé), “asilzade” (eupatridés) “hükümdar kral” (arkhôn basileus), Romalılarda da *curia*, *comitia*, “kral” (rex), “hükümdar erki ve otoritesi” (imperium), “imparator”, “yasa” (ius, lex; Romalılarda ünlü “12 levha yasa” [Duodecim Tabulae] “decemvir”ler zamanından, M. Ö. 451-450 yılından kalmadır, “yargıç” (judex), “din işleri başkanı” (pontifex maximus), halk arasında da tabakalanma (“patris”ler: patricii; “pleb”ler: plebii; “proletar”lar: proletarii; “işçiler”: aetarii; “konuklar, yabancılar”: peregrini; “kara budun”: vulgus; “hür yurttaş”: civitas libertas) v.b. kavramlar yerleşti.

Eskiden ilkel çağlarda insan, toplumun içine bir “durum”la (status), yani babasının, ailesinin “durum”uyla doğardı (krş. *Kutadgu Bilig* de: *atası beg erse oğul togdı beg; oğul toğsa beg hem ataları beg* = babası bey ise oğul da bey olarak doğar; oğul bey doğarsa ataları da beydir). Doğan, bu “durum”da yaşar, bu “durum”da ölürdü; yükselme yoktu. Bu bir “kast” (caste) durumu idi. Belli bir kastta bulunmakla hem itibar kazanır, hem de yasanın koruma ve savunması altında bulunurdu. Bireyler durumlarını değiştirmek, yükselmek için bir devrimi, bir köklü değişikliği beklerlerdi. Bu değişiklik, bireylerin yüksek yetenek kazanmasıyla meydana gelebilirdi. Bu kurama karşı başka bir kuram ileri sürülmüştür: “Toplumsal anlaşma” (contract social) kuramı. Buna göre, bireyler, aralarında bir anlaşma yaparak kendi bireysel haklarının bir bölümünden vazgeçerek, onu, kendi seçtikleri “ortak otorite”ye, yani bir başkasına, bir “hükümet”e bırakırlar. “Herkesin herkese karşı savaşması”ndan, yani anarşiden kaçınmanın tek yolu böyle bir anlaşma ile önenebilirdi. Bu fikirde olan başlıca düşünürler şunlar olmuştur: İngilizlerden Richard Hooker (*Laws of Ecclesiastical Polity* adlı yapıtında, 1594), Thomas Hobbes (*The Leviathan or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil* adlı yapıtında, 1651; buna göre, bir zorunluluk olan “saltık yönetim” [absolutism] esası, hükümdarın “tanrısal hak”ıdır, bunu kabul etmek gerekir. “Leviathan”, yapmacık insanların “toplumsal anlaşma” ile kurdukları doğal cumhuriyet [commonwealth] ya da devlettir) ve John Locke (*Essays on Civil Government*, 1685 ve 1690; ilk yazısıyla Locke, kralların “tanrısal hak”ı kavramını baltalamağa ve bunların Hz. Âdem’in torunları olduklarına değgin inancı yıkmağa çalışmış ve böylece özgürlüğü savunmuş; ikinci yazısı ile de, tam aksine “saltık yönetim”i övmüş ve bu alanda

"toplumsal anlaşma" istemiştir. Bu üç İngilizden 100 yıl sonra, Fransızlardan J. J. Rousseau, *Toplumsal Anlaşma* (Le Contrat social, 1762) adlı yapıtı ile, insanları gerisin geri "doğa yasası"na çevirebileceğini sanmış ve dayanaksız kuramlar ortaya koymuştur. Yapıtı şu sözlerle başlar: "İnsan özgür doğar, ama her yerde ona kelepçe ve ayakbağı vurulmuştur. Yönetilir ve birtakım yasalara itaat etmek zorundadır." Sonra şu açıklamalar yapılır: Devletin esası güç değil, irade, istektir; hukuk devleti bu genel isteğe dayanmalıdır. Dört bölümde şu konular ele alınmıştır: 1. Anlaşma (mukavele) yoluyla meydana gelen sivil topluluğun türeyişi; 2. Egemenlik kuramı ve genel irade; 3. Devletin anayasası; 4. Sivil din. Rousseau, siyasal erke hak kazandıran niteliğin zenginlik ve soyluluk olduğunu ileri süren eski görüşü yıkmak ve devletin yönetimine bu devleti kendi üretici emeği ile ayakta tutan emekçilerin katılması istemiştir. Fakat esasında, "toplumsal anlaşma" kuramı, önce şu kuramı kabul etmekle başlar: Kişioğlunun yaptığı yasaların dışında, onun üstünde ve onun öncülü olarak, "doğa yasası" vardır. Hobbes'a göre, insan yapısı "adalet" ten daha çok Tanrı vergisi "hakkaniyet"e (İng. equity) dayanan "doğa yasası" ya da "doğal yasa" şunu der: Doğru ol, alçak gönüllü ol, merhametli ol, başkalarının sana ne yapmasını istersen sen de onlara öyle yap; yani bir çeşit "gentlemen's agreement", centilmenler anlaşması, Ahlâk bakımından kabul edilebilir bir kuram sayılabilirse de, "toplumsal anlaşma", tarihte, ön-tarihte hiç görülmemiştir; böyle bir kuruluşa ve örgüte rastlanmamıştır. Bunun aksine, Aristo'nun dediği gibi, "insan politik bir hayvan" olarak, "doğal yasa" yerine "ulusal yasa"larla örgütlenmiş ve eski çağlardan beri devletin tanrısal bir kaynaktan çıktığına inanmış, kralların "tanrısal hak"ını da tanımıştır. *Kutadgu Bilig*'de bu esası benimsemiştir: Yukarıda açıkladığı gibi, Yeni Eflatunculuk (Plötinos) - Farabi - "feyz" kuramı - Tanrı - Yalavaç-ve "yalavaç hırkasını giymiş" sanılan ilig (bey).

Yeryüzünde meydana gelen ilk uygar topluluklara yasa verenler de bu esastan ayrılmamışlardır: Eski Mısır'da Menes, Girit'te Minos, Hindistan'da Manu, İsrail'de Musa, Atinalılar'da Drakön ile Solön, Spartalılar'da Lykourgos, Romalılar'da da Numa Pompilius. Bunlardan Drakön, yasacı olarak "zalim" sayılmıştır. Atina ve Sparta yasaları "şehir-devlet" (poleis) yasaları idi. Sparta'da yurttaşlar "eşitler"di (homoioi), alt katmanı "helot"lar (heilotēs) meydana getirirdi, köle sayısı azdı, Yunanlı yabancı komşular (perioikoi) ayrı sayılırdı. Bir süre sonra "eşitler" ikiye bölünerek "alt aşama" (hypomeiones) sınıf ortaya çıktı. Şehir-devlette iki kral (basileus) vardı. "Apella" denilen geniş ve tüm halk toplantısı yapılır, parlamento ve senato niteliğinde olan 28 kişilik "ihtiyar meclisi" (gerousia) seçilirdi. Yönetim ve yargı, kralların temsilcisi olan ve "gerousia" tarafından da onaylanan 5 "bakan" (ephorēia) bırakılır, 7-30 yaş arasında her erkek asker disipliniyle devletçe eğitilir, görevlerde kullanılır, 30 yaşına geldiğinde zorunlu olarak evlenir, yine asker disipliniyle yaşar, "toplum yemek"lere (syssition) katılır ve 60'ına kadar devlete vergi öderdi. Atina başka idi. M.Ö. 752'den sonra orada artık kral yoktu; iki kralın yerini, seçimle gelen 9 "başbuğ" (arkhōn) almıştı. Eskiden kral (arkhōn basileus), süel yetkisini "süel başbuğ" (polemarkhōs) bırakırdı. M. Ö. 752'den sonra 9 "arkhōn" dan biri "baş arkhōn" (arkhōn

epōnymōs) oldu, bir başkası da yine "süel arkhōn" görevinde bulundu, din işleri de "arkhōn kral" (arkhōn basileus) sanmı taşıyan bir arkhōn' a bırakıldı. Yönetim işlerine yardımcı olarak da 6 "yasacı yargıç" (thesmothetēs) alındı. Bu yasacılardan Drakön, M. Ö. 621 yılında hemen her suçlu ya da ölüme ya da köleliğe gönderen insafsız bir yasa meydana getirdi. Bu yasayı M. Ö. 594'te Solön'un yasası izledi. Drakön zamanında 401 kişiden olma bir "meclis" (boule) vardı; aristokrat (eupatridēs) toprak sahiplerinin tarlalarını işleyip ürünün 1/6'ini ücret olarak alan "altıcı"lar (hektēmoroi) yeni kanunla çok sıkıştırıldılar. Yeni "yasacı" (nomothetēs) olarak iş başına gelen Solön, Atina yasasını "geleneksel yasa" (patrios politeia) haline getirdi, "yükleri hafifletti" (seisakthēia), varlığa ve vergiye göre şehir halkını dört sınıfa ayırdı: 1. "pentakosiomedimnon" (500 ölçük [medimnos] tahıl, yağ ya da şarabı olanlar, yani zenginler), 2. "hippēis" ("atlılar", 300 ölçüğü olanlar), 3. "zeugitai" (çiftçiler, 200 ölçüğü olanlar), 4. "tentēs", ırgatlar. Solön, bu dördüncü sınıfı da şehrin büyük kurulu olan "ekklēsia"ya aldı. Arkhōn'lar birleşik olarak görev görmeye başladı. Yasama organı olan "boule"de değişiklik yapıldı, bu kurula getirilecek her iş önce "400'ler Kurulu"ndan, arkhōn'ların yargıları da yeni kurulan ve "heliaia" denilen demokratik bir genel kuruldan geçirilmeğe başlandı. "400'ler Kurulu"na yasa işleri için "prytaneis" denilen yardımcı bir yarkurul eklendi; "areis pagos" bir anayasa yüksek denetim kurulu şeklini aldı. "Dēmos" denilen halk topluluğunun katmanları şunlardır: 1. "pedieis" (zenginler), 2. "paralioi" (orta halliler), 3. "diakrioi" (fakirler); krs, *Kutadgu Bilig*'de 1. "baylar" (zenginler), 2. "orta kişiler" (orta halliler), 3. "çıgaylar" (fakirler).

Ç. "Devlet Bilgisi" olarak:

Atina Anayasası (Politeia tōn Athēnaiōn) adlı yapıtında Atina'ya değgin bu bilgiyi veren Aristo'ya göre üç tür hükümet şekli vardır: 1. Kral erki (monarşi, Yun. monarkhia), 2. Beyler erki (aristokrasi, Yun. aristokratia) ya da, bunun bir değişigi olarak: Değerliler erki (zenginler ve şerefi sevenler, Yun. timokratia) 3. Toplum erki (demokrasi, Yun. dēmokratia). Bunlar kimi vakit çığırından çıkarak yozlaşır, 1. Kral erki, zorba erki (tiranlık, Yun. tyrannis) olur, 2. Beyler erki, takım erkine (oligarşi, Yun. oligarkhia) çevrilir, 3. Toplum erki de ayakta kalmı erki (oklokraşi, Yun. okhlokraşi) ya da büsbütün yozlaşarak, erksizlik (anarşi, Yun. anarkhia) şekline girer. J. J. Rousseau da bu şekilde düşünmüştür. 1919'dan bu yana, teknikleşen dünyanın yönetimi için "teknikçiler erki" (İng. technocracy, W. H. Smyth) de istenmiştir; kapitalizmin üstün olduğu yerlerdeki hükümetlere de yer yer "zenginler erki" (İng. plutocracy, Yun. ploutus = zengin) denmektedir. Ne de olsa "yönetim" (idare, Lat. administratio) "hizmet" kavramına bağlıdır; "eskiden "nazır", şimdi "bakan": "bakan"ın Latince *minister* = hizmetçi, görevli, bakan, Lat. *ministro*, *ministrare* = hizmet etmek. *Kutadgu Bilig*'de Tanrı'nın feyzinin feyzi olan ilig vardır, parlamento, senato ve herhangi bir halk topluluğu, örgütü, kurulu, kurumu, derneğinden söz edilmemiştir; ilig'in baş danışmanı (er ögü), başbakanı (vezir), ba-

kaukları ve atadığı görevliler vardır. "Âlim"ler (bilgeler) sınıfı her halde "ulema"yı, "aklı ve nakli" bilim büyüklerini de içine almıştır. Yönetiminin başlıca amacı, sık sık belirtildiği gibi, halkın gönenci idi.

Devlet ve hükümet konusunda klasik yazarlardan Montesquieu, *Yasaların Ruhunu* (De l'Esprit des Lois, 1748) adlı yapıtında, cumhuriyeti, aristokrasiyi, monarşiyi, despotluk-tiranlığı gözden geçirmiş, en iyi hükümet şeklini İngiltere krallık tipinde bulmuştur: "şartlanmış krallık", 1215'te kralın yetkilerini Magna Charta ile kısıyan, 1628'de I. Charles'a "Haklar Dilekçesi"ni (Petition of Rights) veren, 1629'da ona "Büyük Sitem" i (Great Remonstrance) okuyan, 1649'da onu ölüme cezalandıran, 1689'da II. Charles'a karşı yurttaşın yasal hakkını korumak için, ona "Habeas Corpus" yasasını kabul ettiren özgür İngiliz hükümeti. Bundan birkaç yıl sonra, İngilizlerden Jeremy Bentham, *Hükümet Üzerine Bir Yazı* (Fragment on Government, 1776) ile *Ahlâk ve Yasama İlkeleri* (Principles of Morals and Legislation, 1789) adlı yapıtlarıyla, hükümetin, faydacı (utilitarian) ilkeler üzerine kurulmasını istemiştir, yani "en büyük halk çoğunluğunun en büyük ölçüde kut ve gönenci". Buna göre de ahlâk ve siyaseti ayarlama, hükümet şeklini saptama, zevk ve acıyı hesaplama, insanın etkinliğini inceleme, suç ve cezaları değerlendirme. Yine aynı yıllarda, Amerikalılaşmış İngilizlerden Thomas Paine, *İnsan Hakları* (The Rights of Man, 1790-1792) adlı yapıtında, doğal hakları hükümetin verdiği haklarla karşılaştırmış, ileri fikirler önermiş, yeni sistemleri ve Fransız Devrimini tutumcu İngiltere'ye karşı savunmuştur. XIX. yüzyıl ortasında Fransızlardan Auguste Comte, *Olguçul Siyaset Sistemi* (Système de Politique positive, 1851-1854) adlı yapıtında, felsefede kurduğu "olguculuk"u (positivisme) siyasete de uygulamıştır. İnsanlıkla (humanité) ilgili yeni kavramlar, bu açıdan insanlık, toplumsal sorunlar, ödevler ve haklar; insanlığa tapma, "olgucul takvim", yani insanlığa hizmet etmiş olanları takvime geçirecek, belli günlerde onları anmak, şereflelendirmek. İngilizlerden Stuart Mill, *Özgürlük Üzerine Bir Deneme* (Essay on Liberty, 1859) ile *Faydacılık* (Utilitarianism, 1863) adlı yapıtlarında, düşünüş ve tartışma özgürlüğünü savunmuş; bireyciliğin (individualism), insanlar için gönencin bir koşulu olduğunu söylemiş; bireyler üzerinde toplum yetkisinin sınırlandırılmasını istemiş; adaletin, faydacılığa göre ayarlanmasını önermiştir. Yine İngilizlerden Herbert Spencer, *Toplumbilim Araştırmaları* (The Study of Sociology, 1876) ile *Toplumbilim İlkeleri* (The Principles of Sociology, 1876-1896) adlı yapıtlarında, "evrimci" (evolutionist) bir tutumla, çağdaş uygarlık için toplumbilimin önemini belirtmiş, özgür düşünce ile birlikte disiplin de istemiş, ayrıca aile toplumbilimini, siyasal örgütlenmeyi, yasayı, mülkü, toplumun sanayileşmesini, "betimlemeli toplumbilim" (descriptive sociology) şeklinde incelemiştir.

Devlet bilgisi (Alm. Staatslehre), yasama bilgisi (Alm. Verfassungslehre), yasa felsefesi (Alm. Rechtsphilosophie), devlet felsefesi (Alm. Staatsphilosophie), devlet kuramı (Alm. Staatstheorie), siyaset ahlâkı (Alm. Politische Ethik) alanlarında, *Kutadgu Bilig* daha birçok modern yapıtlarla karşılaştırılabilir: Örneğin, J. C.

Bluntschli: *Allgemeine Staatslehre* (Genel Devlet Bilgisi, 1875), G. ve E. Küchenhoff: *Allgemeine Staatslehre* (Genel Devlet Bilgisi, 5. bas. 1967), Ch. H. MacHwain: *The Growth of Political Thought in the West* (Batıda Siyasî Düşüncenin Gelişmesi, 13. bas. 1963), G. Mobius - O. H. von der Gabelentz: *Politische Theorien* (Siyasî Kurumlar Tarihi, 3. bas. 1963), L. Strauss - J. Cropsey: *History of Political Philosophy* (Siyasî Felsefe Tarihi, 1963), G. Salomon - Delatour: *Moderne Staatslehren* (Modern Devlet Bilgileri, 1965), F. W. Foerster: *Politische Ethik* (Siyaset Ahlâkı, 4. bas. 1956), N. Luhmann: *Theorie der Verwaltungswissenschaft* (Yönetim Bilgisi Kuramı, 1966), W. Thieme: *Verwaltungslehre* (Yönetim Bilgisi, 1967), K. C. Wheare: *Modern Constitutions* (Modern Anayasalar, 2. bas. 1966), ve 1913-1914 yılında ders kitabı olarak okuduğum şu yapıt: Woodrow Wilson: *The State - Elements of Historical and Practical Politics* (Devlet - Tarihsel ve Kılgsal Siyasetin Ana Öğeleri; Son Konuları: Özet: Anayasal ve Yönetimsel Gelişmeler; Hükümetlerin Niteliği ve Şekilleri; Yasa: Niteliği ve Gelişimi; Hükümetin Görevi; Hükümetin Amacı, New York, 1889 ve son baskılar). Ayrıca bkz. E. A. Westermarck: *The Origin and Development of Moral Ideas* (Ahlâkla İlgili Fikirlerin Doğuşu ve Gelişimi) 2 cilt, 1906-1908.

Devlet konusunu burada kapatmadan önce, bu kapsama bağlı bulunan Atatürkçülüğe ve Atatürk devletçiliğine de kısaca değinmek yerinde olacaktır. Atatürk, siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel yönleri bulunan ilkelerini yalnız kuramsal, ülküsel olarak değil, kılgsal, uygusal olarak da ortaya koymuş, gerçekleştirmiş ve yaşattırıştır. Egemenlik ulusundur; devlet işlerine din karışmaz; eğitim-öğretim bilginin, yeni harflerle, köye kadar götürmüştür; halkevleri kurulmuştur; yaşamda en gerçek kılavuz bilimdir; acunda barış, yurttaki barış; toplumda sınıf ve ayrıcalık yoktur; yurttaşlık haklarında erkek ve kadın eşittirler; Türk olarak batıya yönelmişizdir; uygarlık yasası gelmiş yerleşmiştir; ilerlemede herkes için fırsat eşitliği sağlanmıştır; iş yasası vardır; sömürücülük yasaktır; devlet, emek ve emekçiyi korur, bu alanda her şeyi düzenler; Türk, övün, çalış, güven (Atatürkçülük için son olarak bkz. Prof. Dr. Suna Kili: *Kemalizm*, Robert Koleji, İstanbul, 1969).

•••

D. Bir "Utopia", "Devlet Romanı" ve "Prenslerin Aynası" olarak:

Bu alanda ele alınacak son konular, yine *Kutadgu Bilig*'le karşılaştırılmak üzere şunlardır: "utopia" lar, "devlet romanları" (Alm. Staatsromane) ve "prenslerin aynası" (Fr. miroir des princes, Alm. Fürstenspiegel).

a. *Utopia*: Utopia, adını İngilizlerden Sir Thomas More'un 1516'da yayımladığı "Utopia"dan almışsa da, ondan önce bu nitelikte olan iki başyapıt yazılmıştır, biri Eflatun, öbürü Cicero tarafından. Biz burada, en önemli utopiaları biraz ayrıntılı olarak taneleyecek, öbür başlıca yapıtları da bir iki satırlık nitelikle yetineceğiz.

1. Eflatun (Platón, M. Ö. 427-347: “*Hē Politeia ē peri tēs dikēs*” = Devlet ya da adalet üzerine, M. Ö. 389 ile 369 arasında yazılmıştır): Genel olarak “Devlet” ya da “Cumhuriyet” adıyla tanınan, yukarıda da söz konusu olan, 10 bölümlü bu diyalogun önemli konuları, başlıca konuşan Sokrat olmak üzere, şunlardır: Ahlakla siyaset birbirinden ayrılamaz; yalnız erdemliler gerçek saadete erişme yolunu bilir; insan kendini erdeme zorlamalıdır; devletin ödevi erdemli kişi yetiştirmektir; birey devletin bir üyesidir; ruhta üç bölüm bulunduğu gibi, şehirde de üç sınıf vardır: El sanatçıları ile irgatlar, asker, hukukçularla filozoflar; birinci sınıfta ılımlık, ikincide yiğitlik, üçüncüde de bilgelik bulunmalı; bireysel adalette olduğu gibi, toplumsal adalet de bu üç sınıfın birbiriyle uyumunu yolu ile sağlanmalıdır; bu işi kolaylaştırmak için bireylerin bencilliğini, kişisel çıkarları yenmek gerekir; bunun için de mal, mülk, çocuk ve kadın, toplumun ortak malı haline getirilmeli, erkekli, kadınlı, çocuklu olarak birlikte yaşamalı, çalışmalı, yemeli, içmeli, yatmalı; devlet, evlenmeleri denetlemeli; çocuk devletçe yetiştirilmeli; üreticilere, işçilere ve köylülere yeteri kadar mal hakkı tanınmalı; herkesin toplumdaki yeri ve aşaması, amiklik ve yeteneğine göre olmalı; görevlere yetenekli kişiler atanmalı; devlet, düzen ve uygulama, bilgili, güçlü, akıllı, adil ve doğru olmalı; yönetim, bilginliğe dayanmalı; askerler akıncı değil, savunucu ve koruyucu olmalı; gereksiz inceleme ve kabahaktan sakınmalı; vücudu jimnastikle, ruhu da müzikle eğitilmeli; devleti yönetmek için ya yöneticiler filozof, ya da filozoflar yönetici olmalı; filozof, tüm bilgiye susamış, bu bilgiyi, yanılan kamuoyuna karşı koyan kişidir; “adalet devletin olduğu gibi bireylerin de erdemidir”, “bir erdemini çoğunu devlette bulmamız, azını bireylerde bulmamıza yardım eder”; insanların çoğu, karanlık bir mağaraya gitmiş olan ve dışarda yanan ateşin başka insanların mağaralarının içine yansıttığı gölgeleri görüp gölgeyi gerçek varlık sanan ahmaklara benzer; filozof yönetici, bu yanlış halka gösterip düzeltmeye çalışmalıdır. Eflatun, *Şölen* (Symposium) adlı yapıtında da benzer konuları tartışmıştır.

2. Marcus Tullius Cicero (M. Ö. 106-43: *De republica* = Cumhuriyet üzerine, M. Ö.51): Altı bölümlü bu diyalogla Cicero, Eflatundan esinlenmiştir. Yapıt, *Devlet* ten daha ılımlı ve gerçeğe daha yakındır. Roma'nın tarihi ve o çağdaki durumu esas alınmıştır. Ele alınan üç konu şunlardır: Devlet şekli, anayasa, adalet. Önce monarşi, aristokrasi, demokrasi tartışılmış, bunların ayrı ayrı tek başlarına değerli olmadığı söylenmiş, Roma'da olduğu gibi, her üç şeklin katıştırılarak düzgün bir bütün haline getirilmesi uygun görülmüştür. Anayasanın tek bir kişi tarafından değil, yüzyılların tecrübesi göz önünde bulundurularak, halk tarafından yapılması önerilmiştir. Toplum yasaları, gereklikten ve güçten doğar, buna da adalet denir. Yapıtın sonunda Scipio Aemilianus bir düşünür, babalığı Scipio Africanus ona görünür ve vatana iyilik edenlere ölümsüzlük vaat eder.

3. Sir Thomas More (Lat. Morus, 1478-1535: *De optimus rei publicae statu sive de nova insula Utopia* (= En iyi cumhuriyet durumu ya da “Hiç-bir yer” adlı yeni ada, 1516): Latince bu yapıtı yazarken More, örnek olarak Ksenophôn'un *Kyrou paideia'sını* önünde bulundurmuş ya da ondan genel olarak esinlenmiş olabilir.

Utopia'nın yazılmasında, Eflatun'un *Politeia'sı*, 1498'de Amerika'nın ortaya çıkarılması, Thomas More'un Avrupa işlerinin gidişi üzerindeki gözetimleri ve düşünceleri de rol oynamış olabilir. Kitaptaki *Utopia*, düşünsel bir adadır ve yeni bir aya benzer. Söзде, oradan Raphael Hythloday adında biri İngiltere'ye dönmüş ve Thomas More'a adadaki durum üzerine bilgi vermektedir. Verilen bu bilgiye göre, ülküsel bir cumhuriyet olan bu adada 54 büyük ve aynı tipte yapılmış, güzel şehir vardır. Gelenek, görenek, kurum, örgüt ve yasaları birdir. Önder ve başkanları, en orta boylular olan Amaurote adlı bir kimsedir. Her şehrin aynı sayıda çiftlikleri ve orada çalışan tarımcıları vardır. Bunların yarısı her yıl şehre döner, şehirden de aynı sayıda yurttaş çiftliklere gider. Her 30 aile, “siphogrant” denilen bir görevli seçer: her 10 “siphogrant”, “tranibore” denilen daha yüksek aşamalı bir görevliye bağlıdır. Caniler, köle olarak çalıştırılır. Toplumcu kavramları olan More, bu yapıtında İngiltere'deki yolsuzluklara işaret etmiş, hürsuzların idam edilmesini, topraktan alınan yüksek kiralara, topraklarını sürmeyen toprak sahiplerini, tarımcıların gerilemesini, yaşam pahalılığını, ahlaksızlığı, piyasayı tekelleri altına almış olan ağgözlü zenginleri hep kınmıştır. *Utopia*'da yaşam toplumsaldır; tembelliğe hiç göz yumulmaz, fakat zorunlu çalışma kısa tutulmuştur; fabrikalar genel gönenci sağlayabilecek kadar çalışır. Herkesin öğrenimi tamdır, herkes kültürlü, faydalı edebiyatla ilgilenir. Herkes toplu halde (communal) yaşadığı için, çalışmadan, üretimden, tüketimden geniş ölçüde tasarruf edilmektedir. Fakir yoktur, fazla mal biriktirmek kimsenin aklına gelmez. Altın ve gümüş hergünlük kaplar, kelepçe ve ayakbağı v.b. şeyler için kullanılır, demir, bakır gibi; altının başka bir değeri yoktur. En yüksek ülkü, genel saadetin ve gönencin sağlanmasıdır. Genel görevliler bireylerden üstün tutulur; yasaya aykırı davranışların cezası köleliktir. Yasaların sayısı pek azdır, çünkü insanları birçok yasalara bağlamak, bunların ezberlenmesini zorunlu tutmak, bireyleri gereksiz olarak uğraştırır, yorar ve özgürlüklerini kısıtlar. Savaşı kimse sevmeyiz. Boş kalmış olan toprağı işlemek isteyenleri engelleyenlere karşı savaşıdır. *Utopia*'da türlü dinler vardır, fakat put ve suret yasaktır. Herkes, başışladığı nimetler için Tanrı'ya dua ve teşekkür eder.

4. François Rabelais (1494-1553: *Gargantua et Pantagruel* (= Gargantua ile Pantagruel, 5 bölüm, 1533-1567): Alaylı bir kahramanlık romanı biçiminde yazılmış bir utopia'dır. Sir Thomas More'un “*Utopia*” sından etkilenmiş olabilir. Başlıca kahramanları şunlardır: Dev bir kral olan Grangosier, (= İri boğaz) oğlu dev Gargantua, torunu dev Pantagruel, bunun açıkğöz ve çapkın arkadaşı Panurge, dinç ve etkin bir din adamı olan Frère Jean. Rönesans çağında yazılan bu utopia'da Rabelais, ortaçağın skolastik tutumunu yermekte, bilgiyi ve yaşamı onun dar görüşlerinden ve baskısından kurtarıp, geniş çevrenlere, neşeye, gönence, ansiklopedik etraflı öğrenime kavuşturmak istemektedir: Din ve mezhep ayrılıkları nedeni ile yapılan savaşlar gülünçtür, rahip ve rahibeler erkin yaşamalı, evlenmeli, insanlar yemeli, içmeli, borçlanmalı, çalışıp ödemeli ve bu güzel dünyayı gönenmelidir. Yaşamın belgileri şunlardır: “Dilediğini yap” (Fay ce que voudras) ve “İç”

(Trinckl), çünkü insan gülmek için yaratılmıştır. Rabelais gençliğinde rahiplikten çekilerek Montpellier Üniversitesin'de okumuş ve hekim olmuştur.

5. John Valentin Andrea (1586-1654: *Rei publica Christianopolitanae descriptio* (= Christianopolis - "Hristiyan şehri" - cumhuriyetinin betimlemesi, 1619): Dinsel bir utopia'dır, "pietist" ve "mistik".

6. Tommaso Campanella (1568-1637: *Civitas solis* (= Güneş şehri, 1623): Bir İtalyan filozof tarafından Latince olarak yazılan bu utopia, Ksenophôn'un *Kyrou paideia*'sından, Eflatun'un da *Politeia*'sından esinlenmiştir. Buna göre, Güneş büyük bir şehirdir; Güneşlilerin örgütü ve yaşamı, Eflatunda ve Thomas More'da açıklanan toplumsal bir düzen üzerine kurulmuştur. Zenginlik, yönetim, din, çalışma, savaş hep toplumsal kavramlara uygun olarak gösterilmiştir.

7. Sir Francis Bacon (1561-1626: *Nova Atlantis* = Yeni Atlantis, 1626): Büyük filozof Bacon da bu yapıtı Latince olarak yazmış ve utopia'sını bir adada kurulmuş ülküsel bir topluluk olarak betimlemiştir. Sözde, Pasifik Okyanusunda bulunan Bensalem adındaki bu adayı gezen bir kimse orada Hristiyanlık, bilimsel araştırma ve felsefe üzerinde kurulmuş bir devlete rastlar. Araştırma özgeğinin adı "Süleyman'ın Evi" dir (Solomon's House). Bu adadan kimse ayrılmaz. Yalnız, arada bir "Işık Tüccarları" (Merchants of Light) denilen kimseler gidip dünyayı dolaşır, yeni buluşları ve yeni fikirleri öğrenip adaya haber getirirler. "Atlantis", tarihten önce Atlas Okyanusunda batmış olduğu sanılan bir karaya verilen addır. Bacon'a göre "Yeni Atlantis", bunun, Pasifik Okyanusunda bulunmuş olan bir benzeridir.

8. S. Golt: *Nova Solyma* (= Yeni Kudüs, 1648). Teokrasi ilkesi üzerine kurulmuş bir din utopia'sıdır.

9. James Harrington (1611-1677: *The Commonwealth of Oceana* = Oceana Cumhuriyeti, 1656). Bu İngiliz devlet kuramcısının yapıtında yine Okyanusya'da Oceana adı verilen hayali bir adadayız. Adada Olphaus Megaletor adında biri ülküsel bir cumhuriyet kurmuştur. Buna göre cumhuriyet en iyi devlet rejimidir. Adada mülkün dengesi, hangi sınıfın yönetmen olacağını bildirir; mülk çoğunlukla topraktır; toprak daima çoğunluğun elinde kalmalı, azınlığın eline geçmemelidir; hükümet görevlileri daima belli bir süre için oyla seçilmelidir.

10. Gabriel de Foigny (1630-1692: *La terre australe inconnue: les aventures de Jacques Sadeur* = Bilimleyen güney karası: Jacques Sadeur'un maceraları, 1676). Sıradan bir keşiş olan yazar, Orta Avrupa'da kısa bir geziden sonra manastırına kapanmış ve hayali bir dünya gezisinin hikâyesini utopik bir biçimde yazmıştır. Kitabın kahramanı Jacques Sadeur, Thomas More'a uyarak ülküsel bir dünyayı betimlemeye çalışmış, mülkü toplumun malı olarak göstermiş, dinin de öğretilerini, papazsız ve ayınsız "doğal bir din" olmasını istemiştir.

11. D. Vairasse: *L'histoire des Sevarambes* (= Sevarambe'ların hikâyesi, 1677). Üretimde ortaklaşacılık (collectivisme) ilkesi üzerine kurulmuş bir toplumun

utopia'sıdır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Fransız iktisatçılarından Charles Fourier ile Etienne Cabet'de, İngilizlerden de Robert Owen'de bunun etkisi görülür.

12. Bernard de Mandeville (1670-1733: *The Fable of the Bees* = Arıların Masalı, 1714). Alt-başlığında "ya da kişisel erdemsizlikler, toplumsal yararlar" (private vices, public benefits) denmektedir. Şiir olarak 1705'teki ilk yayımında başlık "Homurdayan arı kovani ya da namuslu kişilere çevrilen hileciler" (The Grumbling Hive, or Knaves Turn'd Honest) idi. 1714'teki baskıda düzyazı bir önsöz vardır. İngiltere'ye yerleşmiş olan Hollandalı bu hekimin yapıtında İngiltere'nin 1705'teki durumu (Yedi Yıl Harbi) yerilmektedir. Ayrıca, doğal olarak insanın alçak bir yaratık olduğu söylenmekte, toplum ve devlet birbirini sokup yok etmeğe çalışan arılar kovanına benzetilmektedir. Yazara göre insanın davranışları iyi ve kötü ya da değerli ve değersiz, alçak ve yüksek biçiminde ikiye ayrılmaz; her erdemlin kökünde bençillik bulunur. İnsan doğuştan kötüdür. Filozoflarla devlet adamları, yönetimi ve toplumun dayanışmasını yalınlaştırmak amacıyla "yüksek yaşam" kavramını yaratmışlardır, ki gerçekte bir hayaldir. Dünyayı yöneten güç, erdemsizlik, zenginlik ve gününü gün etme isteği ve çabasıdır. İnsan daima bunun için çabır ve yaşar. Bu nitelikte, yani olumsuz olan bir utopia'ya "anti-utopia" (Alm. Gegenutopie) denir.

13. Daniel Defoe (1660-1731: *Robinson Crusoe*, 1719). Bir gezi ve macera romanı, hatta çocuk ve gençlik hikâyelerinin başyapıtlarından biri sayılan bu roman, gerçekte, köklü bir siyasal romandır. Yazarı Daniel Defoe siyasetle de uğraşan bir adamdı. Partisi hükümet erkini yitirince, Defoe, özünü bu romanı yazmakla doyurdu: "Siyasette yenildim, ama yarattığım adamın kralı oldum." demek istedi. Uyuğu da vardı, bir cuma günü yabanıl kıyıyalardan kurtardığı ve Cuma (Friday) adını verdiği adam. Adada Robinson egemendir, uyruğunun kendine kesin boyun eğmesini ister ve onu yere yatırarak ayağını başının üstüne koyar. Bu tutum, Defoe'nun otoriter, bireycil (individualiste), uygar ve disiplini sever olduğunu gösterir. "Robinson Crusoe" bir roman tipi olmuş, fırtına sonunda böyle ıssız adalara düşme olayını konu alan romanlara "robinsonade" denmiş, J.J. Rousseau "doğal hayat"ı bundan esinlenerek ileri sürmüş (*Emile* romanı, 1762), bu yolda 1813'te İsviçreli Alman yazarı Johann Rudolf Wyss, *İsviçreli Robinson* (Der schweizerische Robinson) adlı bir roman yazmıştır.

14. Jonathan Swift (1667-1745: *Gulliver's Travels into Several Distant Remote Nations of the World* = Gulliver'in, yeryüzündeki birçok uzak uluslara yaptığı geziler, 1726). Bu yapıtı da, esasında, cüceler ve devlet yurtlarını anlatan bir çocuk romanı olmayıp, felsefi büyük ve eşsiz yergidir, acı bir "karşı-utopia" (anti-utopia). Romanın kahramanı Lemuel Gulliver, cerrah, kaptan ve gezgin olarak gördüğü yerleri ve insanları anlatır: Lilliput'taki cüceler, Brobdingnag'daki devler, Laputa'daki "soyut aydınlar", Balnibarbi'deki "Yüce Akademi", Glubbdubdrib'deki şihribazlar, Luggnagg'daki Struldbrug denilen "ölümsüzler", adsız bir adada Yahoo denilen aptal insanları yöneten Houyhnhnm adlı akıllı atlar, kişiöglunu, dünya kül-

türünü, uygarlık denen durumu köküne kadar yeren korkunç bir tablodur; önemsiz şeylere ölçsüz değer veren, pireyi deve yapan insanlar (devler) gerçekte çok önemli olan şeyleri, küçük gören, önemsemeyen insanlar (cüceler) v.b.

15. Johann Gottfried Schnabel (1692-1752: *Die Insel Felsenburg: wunderliche Fata einiger Seefahrer* = Felsenburg - kaya şehri - adası: Birkaç denizcinin yal-
gını, 4 cilt, 1731-1743). Bir papazın oğlu olan yazar, bir ara berberlik, cerrahlık yap-
tıktan, askere de gittikten sonra, gezgin olarak şurayı burayı dolaşmış ve bu "robin-
sonade"ı meydana getirmiştir. Albert Julius adında biri fırtına sonunda düştüğü gü-
zel ve verimli bir adada, ülküsel bir şehir-devlet kurar: "Kaya şehri" (Felsenburg).
Bu, "Robinson Crusoe" da da olduğu gibi, uygarlıktan bir "sürgün" değil, bir "sı-
ğınma"dır. Yapıtta, XVII., XVIII. yüzyıl Almanyası'ndaki durum, adadaki ülküsel,
utopik durumla karşılaştırılmış ve eleştirilmiştir.

16. Ludvig Holberg (1684-1754: *Nicolai Klimii iter subterraneum* (= Niels
Klim'in Yeraltına İnişi, 1741). Danimarkalı büyük sahne yazarının Latince yazdığı
bu yergili utopia'sı, Montesquieu'nün *Fars Mektupları* (Lettres persanes, 1721)
kalıbında, toplumsal alışkanlıkları, yanlış öğretiyi ve inançları, dinsel önyargıların, si-
yasal yaşamı, aşk ilişkilerini, kadınları, çapkınları, zenginleri kınamaktadır. Hikâ-
yede, Niels Klim, bir gün kuyuya indiğinde ip kopar, Klim sonsuz olarak düşer, önce
Nazar gezegenine ulaşır, sonra Martinia'ya geçer ve oralarda gördüklerini, başından
geçenleri anlatır. Yayınlanır yayınlanmaz büyük tartışmalara yol açan bu yapıt
az sonra "Niels Klims underjordiske Rejse" başlığıyla Dançaya da çevrilmiş-
tir. Holberg'in aynı nitelikte olan *Sganarels Rejse til det philosophiske Land*
(Sganarelle'in felsefe yurduna yaptığı yolculuk, 1754) adlı bir yapıtı da vardır.
Sganarelle, Molière'in yarattığı, "halkın sağduyusu"nu temsil eden bir tiptir.

17. S. Berington: *Denkwürdigkeiten Gaudentios von Lucca* (= Lucca'lı
Gaudentios'un anıları, 1753). Almanca bir "robinsonade" dir.

18. Morelly (öz adı ve doğum, ölüm yılları belli değildir; XVIII. yüzyıl: *Nauf-
rage des îles flottantes ou la Basiliade du célèbre Pilpai* = Yüzer Adalardaki
Deniz Faciası ya da Ünlü Pilpai'nin [= ünlü Hintli brahmin bilgini, "Kelile ve Dim-
ne"deki Beydeba] Şahnamesi, 1753). XVIII. yüzyılın bu Fransız filozofu ve "Babeuf"
çülük'ün (babouvisme) öncüsü, bu utopia "robinsonade"ında, toplumun kuruluş
ilkelerine ve "doğa yasası"na değinmiş, "eşitlerin bildirisi" (Manifeste des Egaux)
niteliğinde olan fikirleri savunmuştur. Aynı yazarın *Code de la nature ou la véri-
table esprit de ses lois* (Doğa kodu ya da doğa yasasının gerçek ruhu, 1755) adlı bir
yapıtı da vardır.

19. Stanislas Leszczyński (Polca: Stanisław Leszczyński, 1677-1766: *Entre-
tiens d'un Européen avec un insulaire du royaume de Dumocala* = Bir Avrupalı'nın
Dumocala Adası Kralığı Yurttaşları İle Görüşmesi, 1756). Polonya kralının Fransız-
ca olarak yazdığı bir utopia'dır, bu türün bir kral tarafından yazılan biricik örneği.
Aydın krallık devlet şekli savunulmuştur.

20. Dr. Samuel Johnson (1709-1784: *Rasselas, Prince of Abyssinia* = Ras-
selas, Ethiopia Prensi, 1759). Ünlü İngiliz yazarının felsefi bir kısa romanıdır. Esas
konu, kut (saadet) aramaktır. Eski Ethiopia'da (Habeshistan), kral ardası saptanın-
caya kadar, prens ve prensesler uzak bir yerde kapatılırdı. Prens Rasselas da kardeş
ve kızkardeşleriyle birlikte bu duruma düşer. Kapatıldıkları yer güzel ve verimli bir
vadidir. Rasselas bir süre sonra bıkar ve kızkardeşi Nekayah, nedimesi Pekuah ve
şair İmlac ile birlikte, kutun ne olduğunu anlayabilmek için kutlu insan aramağa çı-
karlar. Bir ara kut, us ve anlayışın önemini, isteklerin de dizginini çekmeyi bilen bir
filozofata bulunduğu sanılır, fakat bu adam yıkıma uğrayınca bu öğretinin iflas etti-
ği anlaşılır. Rasselas ve yanındakiler her yerde kuta acı ve tasa karıştığını görürler.
Sonunda Pekuah bir manastıra girmeğe, Nekayah öğretmeni, Rasselas da bilgini ve
kral olmaya, İmlac ise yaşamını gelişi güzel sürmeğe karar verirler. Hepsi yurtlarını
arzularlar ve yeryüzünde en iyi yerin orası olduğunu kabul ederler.

21. Louis Sébastien Mercier (1740-1814: *L'an 2440: rêve s'il en fut jamais*
=2440 Yılı, Eğer Gerçekten Olmuşsa, Bir Düş, 1770). Bir hayal ve öncüleme (anticipa-
tion), yani yıllar sonra olacak, olması beklenen, sanılan, umulan ve dilenen şey-
lerin hayalini kurma utopia'sıdır. Yazar 1770 yılında, 1670 yıl sonra Fransa'da gö-
rülmesi istenen güzel şeyleri düşlemiş, ruhundaki istek ve dilekleri cisimleştirerek,
bunları bir düş olarak anlatmıştır.

22. James Burgu: *Account of Cessares*, İngilizce bir "robinsonade" utopia'sı.

23. Nicolas Edme Restif de la Bretonne (1734-1806: *La découverte australe*
par un homme volant = Uçan Bir Adamın Güneydeki Buluşu, 1784). Ünlü Fransız
romancısının "robinsonade" utopia'sı.

24. Johann Jacob Wilhelm Heinse (1746-1803: *Ardinghello und die glückseli-
gen Inseln* = Ardinghello ya da Kutlu Adalar, 2 cilt, 1787). Alt başlığına göre,
XVI. yüzyıldan bir İtalyan hikâyesi olup Alman edebiyatının "Fırtına ve Dürtü"
(Sturm und Drang) çağındaki "estetik ahlaksızlık" ve "güzellik kültürü"nü bi ürü-
nüdür. Mektuplar şeklinde yazılmıştır. Özgürlüğü, güzelliği ve gücü seven Arding-
hello adında bir İtalyan genci Floransa'da, Garda'da, Cenova'da, Roma'da ve Vene-
dik'te aşkı yaşar, Atina'daki Pantheon'da yapılan bir görüşmede Sokrat öncesi doğa
felsefesi ve kozmik Eros ululanır, "Bütün'e batıp gömülmeğe" istenir. Sonunda, Pa-
ros ve Naksos adalarında Özgürlük-Güç-Güzellik üçlüsünün temeli üzerinde utopik
bir cumhuriyet kurulması kararlaştırılır. Nietzsche öncülerinden bir yapıttır.

25. Friedrich Leopold von Stolberg-Stolberg (1750-1819: *Die Insel* = Ada,
1788). Goethe ve Herder'in arkadaşı olan bu Alman şairi ve diplomatı da "Fırtına
ve Dürtü" (Sturm und Drang) çağıının bir adamı, Rousseau'nun özgürlük ilkesinin
ve çağın hastalığı olan "ruh erksizliği"nin bir yoldaşı olmuştur. Koşuk ve düzyazı
katışımı olan *Ada*, bu etkinin altında yazılmış romantik bir "robinsonade" dir.

26. Jean-Baptiste Say (1767-1832: *Olbie ou Essai sur les moyens de réformer*
les mœurs d'une nation = Olbie ya da Bir Ulusun Tôresini Düzeltme Çareleri Üzeri-

ne Bir Deneme, 1800). Adam Smith taraflısı olan bu yazar, faydacı (utilitaire) ilkeleri ortaya koymakta, makine ve sermaye etmenlerinin düzene konmasını istemektedir.

Fransız Devrimi sırasında Paris'te arka arkaya "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi" (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, 1789) ile "İnsan ve Yurttaş Bildirisi" (Déclaration de l'homme et du citoyen, 1793 ve 1795) yayımlanmış, 1898'de de "İnsan Hakları Birliği" (Ligue des droits de l'homme) kurulmuş, XIX. yüzyıl ortalarına doğru doğal bilimlerde ilerlemeler olmuş, toplumsal gelişmeler görülmüş, teknikleşme gelişmiş, buna göre yaşamı da köklü olarak yeniden düzenlemek ve toplumsal güçlükleri yenmek gerekmiştir.

1863'te Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Abraham Lincoln, modern demokrasinin temeli olan "halkın hükümeti, halkın eliyle ve halk yararına" ilkesini ortaya koymuştur.

27. Etienne Cabet (1788-1856: *Le voyage en Icarie* = İkaria'da gezi, 1845). Sanayide işbirliği (cooperation) taraftarı olan İngiliz Robert Owen'in yolunu tutan bu toplumsal filozof, bu yapıtında Lord Carisdall adında bir İngiliz'i sözde Yunanistan'daki İkaria bölgesinde gezdirir. Orada, bu tezini tanıtlamak için, sözde Eflatun, İsa, Rousseau, Montesquieu, Robespierre, Napoléon ile lordu görüştürür, bunlarda toplumsal ilerleme fikirleri bulur: Toplum, her şeyin sahibidir; kişi, doğadan yabancılaştırılmıştır; böyle olunca kişi kişiden de yabancılaştır.

28. 1863-1897 arası, Jules Verne'in (1828-1905) utopik fikirler de kapsayan "geleceklik romanları" (Alm. Zukunftromane) yıllarıdır: *Balonda beş hafta* (Cinq semaines en ballon, 1863), *Yerin Merkezine Yolculuk* (Voyage au centre de la terre, 1864), *Yerden Aya* (De la terre à la lune, 1865), *Kaptan Hatteras'ın Maceraları* (Les aventures du capitaine Hatteras, 1866), *Kaptan Grant'ın Çocukları* (Les enfants du capitaine Grant, 1867-1868), *Denizlerin Altında 20000 Fersah* (Vingt mille lieux sous les mers, 1870), *Ay etrafında* (Autour de la lune, 1870), *Buz Çölü* (Le désert de glace, 1870), *Yüzen Bir Şehir* (Une ville flottante, 1871), *Seksen Günde Dünya Turu* (Le tour du monde en quatre-vingts jours, 1873), *Esrarlı Ada* (L'île mystérieuse, 1874), *Michel Strogoff*, 1876; *İki Yıllık Tatil* (Deux ans de vacances, 1888), *César Cascabel*, 1890; *Aynalar Sfenksi* (Le sphinx des glaces, 1897).

29. Edward George Bulwer-Lytton (1803-1873: *The Coming Race* = Gelecek İrk, 1871). Ünlü İngiliz romancının bir utopia'sıdır. Gizemli bir yeraltı dünyasında Vrilya ya da Ana denilen hayali bir ırk yaşamaktadır. Bunlar bütün güçlerin kaynağı olan "vril" gücünü ve tükenmez sonsuz işi bulmuşlardır; uçabilirler de. Bunlarda işçi sınıfı yoktur; makine, bunların yerini almıştır. Tam bir "toplumsal eşitlik" ve adalet vardır; zekâ, gücün yerini almıştır. Kadımlar, içlerinde bulunan "vril"den dolayı, erkeklerden üstündür; aşta kadımlar önderlik ederler; erkekler yalnız teknikte önderdirler. Felsefe ve din görüşlerinde fikir birliği var, tek Tanrı'ya

inanılır. Bu yeraltı dünyasını bulan bir New York'ludur. O, Amerikan demokrasisiyle övünür, fakat Vrilya dilinde buna Koom-Bosh (= Bilgisizler hükümeti) denmektedir. Yeraltı dünyası güneşi dünyadan daha ilerdedir. Orada roman, şiir, müzik gibi şeyler yoktur; neçanilere rastlanır ne de kahramanlara. Yaşam, kötülüklerden arınmıştır, harp yoktur, para peşinden koşulmaz, fakirliğin ne olduğu bilinmez. Orada herkes ve her şey eski Yunan felsefesinin "ataraksia"sı (ruhun tüm rahatlığı) içindedir.

30. Samuel Butler (1835-1902: *Erewhon* = Hiç Bir Yer, 1872, ve *Erewhon Revisited* = Erewhon'u Yeniden Ziyaret, 1901). Erewhon, İngilizcede "hiç bir yer" demek olan *nowhere*'in çevirisi'dir (tersine yazış, Fr. palindrome). Tanınmış İngiliz romancısının İngiliz topluluk yaşamını, gelenek ve göreneklerini yeren bu utopia'larda, hikâyenin kahramanı George Higgs iş bulmak için Yeni Zelanda'ya gider, orada Chowbock adında bir yerli onu devler ülkesi olan Erewhon'a götürür. Orada başlıca çaba sağlık durumunu bozmamaktır. Nezle olan ağır cezaya çarptırılırken, ahlak kurallarını çiğnemek doğal bir hastalık sayılır ve ceza görmez. Verem olan ömür boyunca hapsedilir, yılda 20000 sterlin kazanan kişi üst-adam sayılarak vergi ödemez. Orada "Mantıksızlık Koleji", "Tutmazlıklar Okulu", "Kaçamak Okulu" gibi kuruluşlar vardır. Bunlara göre mantıklı ve tutarlı davranışlar insanı hayvanlaştıran alçaklıklardır. Sonunda Higgs sevdiği bir kızla birlikte balonla İngiltere'ye çıkar. Romannın devamı olan 1901'deki yapıtta, Higgs 20 yıl sonra yine bu yurda gelir ve büyük değişiklikler görür. Eski kılavuzu Chowbock, adını değiştirerek Piskopos Kahabuka olmuştur. Yerliler Higgs'i, 20 yıl önce balonla kaçtığı için, güneş tanrısı sanıp onun adına bir ana kilise yapmış, "güneş oğulculuğu" (Sunchildrenism) adında yeni bir din kurmuşlardır. Kilise babaları dinsel hokkabazlıklarla uğraşmaktadır. Higgs, kendini yanlış anladıklarını görür, fakat onları kandıramaz. Sonunda yerliler onu gizlice yurttan uzaklaştırırlar.

31. Edward Bellamy (1850-1898: *Looking Backward: 2000 - 1887* = Geriye Bakış: 2000 - 1888; ve *Equality* = Eşitlik, 1897). Amerika dünya düzenleyicisi ve iktisat devrimcisi Bellamy'nin bir utopia'sıdır. Hikâyeye göre, Julian West adında bir adam Boston'da bir gece uyku ilacı alır, 113 yıl, 3 ay ve 11 gün uyuya kalır. 2000 yılında hâlâ 30 yaşında bir genç gibi yataktan kalkar, karşısında Dr. Leete'i ve eski nişanlısının adını taşıyan genç Edith'i görür. Boston değişmiştir, XIX. yüzyıl kanlı işçi kavgaları bitmiş, kansız bir devrim olmuş, insanlar kut ve gönenc içinde yaşamaktadır. Para denilen şey yoktur; herkesin devletçe verilen bir geliri vardır ve o para ile idare etmek zorundadır. Mağazalarda yalnız birer tane örnek eşya var; isteyen bu örnekleri bakar, birini seçer, siparişini verir, kendisi daha eve varmadan mal teslim edilir. Herkes 21 yaşına kadar öğretim görür; gereksiz şeyler programdan kaldırılmıştır. 21 yaşına erişenler 3 yıl devlet hizmetinde bulunur; 3 yıl sonra sınavla devlet meslek okullarına alınırlar. Sınavda kazanamayanlar iş alanına atılırlar, kendilerine uygun bir iş buluncaya kadar yer değiştirebilirler. Doktor da duvarcı da aynı ücreti alır. Cinayet, bir akıl hastalığı sayılır; caniler hastanelere yatırılır; para denilen şey

ortadan kalktığından beri cinayet azalmıştır; hırsızlık da artık gereksiz olmuştur, çünkü herkes her şeyi edinebilir. Hükümetin başında bir Başkan vardır, bunu Congress denetler; öğretim ve hekimlik, Başkanın seçtiği bir kurulca denetlenir. Kadın haklarını, kadınların seçtiği bir kadın başkan savunur. Yurtta hoşnutsuzluk ve sızlıt yoktur. Her evde telefonla müzik dinlenilir; halk kitaplıkları da vardır; bunlar kültürü yaymakta, sanat yapıtları anlayışla beğenilmektedir. Julian West, yurdun 113 yıl önceki tarihini bildiği için profesörlüğe atanır, eski nişanlısının torununun torunu olan Edith Lecte'le evlenir.

32. Bertha von Suttner (1843-1914: *Das Maschinenzeitalter* = Makine Çağı, 1899), *Die Waffen nieder* (Silâhlar Aşağı, 2 cilt, 1889) adlı romanıyla 1905 Nobel Barış Ödülünü kazanan, 1891'de de "Avusturya Barışseverler Kurumu"nu kuran Avusturyalı bir kadın, *Makine Çağı*'nda toplum sorunlarını barışçı açımdan ele almış ve bu yolda bir utopia ileri sürmüştür.

33. Theodor Hertzke (1845-1924: *Freiland, ein soziales Zukunftsbild* = Özgür Yurt, Bir Toplumsal Geleceklik Tablosu, 1890; *Eine Reise nach Freiland* = Özgür Yurda Bir Yolculuk, 1893; *Entrückt in die Zukunft* = Geleceğin İçine Uzama, 1895). Yahudi asıllı Avusturyalı bu iktisatçı ve gazeteci, başlıca para ve toprak reformu ile uğraşmış, toprak tümünün devletleştirilmesini, kişisel mülkün kaldırılmasını ve çiftçilerin üretim kuruluşlarına dağılmasını istemiştir. Yapıtlarından *Özgür ülkeye bir yolculuk*, Orta Afrika'da bir toplumu ele almıştır.

34. William Morris (1834-1896: *News from Nowhere* = Hiç Bir Yerden Haber, 1891 ve *A Dream of John Bull* = John Bull'ın bir düşü, 1888). Ünlü İngiliz şairi bu otopik yapıtlarıyla İngiltere'yi toplumsal bir "commonwealth" olarak görmek istemiştir. Yazar, bizi Ortaçağ Avrupası'ndaki yalın, uyumlu, sevgi ve güzellikle dolu yaşama ve ülkücülüğe çağırılmaktadır.

35. Herbert George Wells (1866-1946): *The Time Machine* = Zaman Makinesi, 1895; *The Wonderful Visit* = Yabancı Bir Ziyaret, 1895; *The Island of Doctor Moreau* = Doktor Moreau'nun adası, 1896; *The War of the Worlds* = Dünyaların Harbi, 1898; *When the Sleeper Awakes* = Uyuyan Uyanınca, 1899; *Anticipations* = Geleceklığı Önceleme, 1901; *The First Men in the Moon* = Aydaki ilk insanlar, 1901; *Mankind in the Making* = Oluşan İnsanlık, 1903; *The Food of the Gods* = Tanrıların Besini, 1904; *A Modern Utopie* = Modern Bir Utopia, 1905; *In the Days of the Comet* = Kuyruklu yıldızın Günlerinde, 1906; *New Worlds for Old* = Eski Dünyalar Yerine Yeniler 1908; *Men Like Gods* = Tanrılara Benzeyen İnsanlar, 1923. Toplumbilimci, dirilbilimci, "bilim romancısı" (science fiction), utopia'cı olarak beliren bu ünlü İngiliz romancının ilk önemli yapıtı olan *Zaman Makinesi*'nde, zamanı dördüncü boyut saymış, "zaman yolcusu"nu (Time Traveller) "zaman makinesi"ne bindirerek M. S. 802701 yılına varırmış; Weena adlı bir kızın kılavuzluğu ile, Morlock denilen tansıksı bir insan ırkının yaşadığı yurdu gezmiş, sonra gerisin geri bizim dünyaya dönmüş, halk onun görmüş

olduğu şeylere inanmamış; adam ikinci kez yolculuğa çıkmış ve artık dönmemiş. *Yabancı Bir Ziyaret*'te bir melek yeryüzüne inip dolaşır ve gördüklerini yorumlayarak anlatır. *Dr. Moreau'nun Adası*'nda, "yaradıcı" olarak tanrılaşmak isteyen bu doktor ve yardımcısı Montgomery'yi görürüz. Prendick adında bir adam Pasifikteki bu adaya gider, orada bu iki adamın hayvanları insanlaştırmak, aşı ve ameliyatlara onları düşündürmek ve konuşturmak istediklerini görür. Varlıkların yapısı bu kadar esnek olmadığı için bu deneyler başarısız kalır, ameliyata giren varlıklar yarı insan-hayvan ya da yarı hayvan-insan olurlar. Sonunda güçlü bir yarı hayvan doktoru ve yardımcısı parçalar, hayvan-insanlar baş kaldırır, evi de yandıktan sonra Prendick küçük bir kayıkla adadan kaçır. *Dünyaların Harbi*'nde Mars gezegeninden insanlar Yer'imize akın ederler. Bunların gelişmiş çarpışma makineleri ve öldürücü ısı ışınları vardır. Yer'deki askerler kırılır, fakat bir süre sonra, Yer'deki mikrop-lara karşı korunamayan Mars askerleri yok olur. Bir denemeler kitabı olan *Geleceklığı Önceleme*, yapıcı toplumbilim yolunda ilerisi için birtakım oranlamalar, aşlamalar ve istekler ortaya koymuştur. *Modern bir Utopia*'da, "üstünlük, elde bulunan üstün alet ve makinelerle elde edilir" savı ele alınmış ve savunulmuştur. Bu Utopia, bizim güneşin değil, Akyıldız'ın (Sirius) ötesinde bulunan bir güneşin etrafında dönen bir gezegende bulunmaktadır. Orada hiç bir şey boşuna harcanmaz, her şey makineleşmiştir, elektrikle işler; kişisel mülk kalkmamıştır ama kârla satış yapılmaz; üretici, emekçi, tüketici işbirliği yaparlar, uşaklık kalkmıştır, namuslu yaşanır, tembellik yok; ölçsüz yemek yenmemesi için, iştah açıcı içkiler yok; aşkla, dalıp kalma yok, kadınlar namuslu kalır, çabuk evlenir ve çocuk doğurur. Yönetimi "samurai" denen görevliler denetir, bunlar Eflatun'un "bekçi"lerine benzer. Din, "insanlık kültürü"dür, herkes yılda bir hafta yapayalnız yabana çekilip doğada vahşi gibi yaşar. *Eski Dünyalar Yerine Yeniler*'de şu düşünceler ortaya konmuştur: Devlet sanayi denetim altına almalı, toplumsal adaleti devrimle değil, yavaş yavaş gerçekleştirmeli; devlet halkçı olmalı, halka hizmet edecek her şeyi yönetimi altına almalı; büyük zenginlik ve gelirlere yüksek vergi konmalı; ücretin en aşağı derecesi saptanmalı; çocuk bakımını, eğitim-öğretimi devlet üzerine almalı; meslek okulları açılmalı; hamile kadınlar, yaşlılar ve hastalar korunmalı; aileyi ve kişisel mülkü ortadan kaldırmamalı; yukarıda açıklanan yöntemle, türlü yurttaşların gönenç derecelerini birbirine yaklaştırmalı.

36. Paolo Mantegazza (1831-1910: *L'anno 3000: sogno* = Yıl 3000: Bir Düş, 1897). İtalyan fizyoloji, patoloji, antropoloji ve sağlık bilimi profesörlerinden Mantegazza'nın bu yapıtı bir "geleceklik romanı"dır (Zukunftsroman). Daha önce "Sinirlilik yüzyılı" (Il secolo neurotico, 1887) ve "İkiyüzlülük yüzyılı" (Il secolo tartufo, 1888) gibi konular üzerinde de durmuş olan yazar, M. S. 3000 yılını erek alarak, düşünme biçiminde yazılmış bu geleceklik utopia'sını, uzmanı bulunduğu bilimlerde kurmuştur.

37. Theodor Herzl (1860-1904: *Altneuland* = Eski yeni yurt, 1902). Siyonizmin kurucusu olan Yahudi aslından Avusturyalı yazar, bu yapıtında, Fi-

listinde iler'de kurulacağına inandığı ve bunun için çalıştığı Yahudi devletinin tablosunu bir utopia halinde çizmiştir. Roman yazıldığında Filistin'de bir "Siyonist kolonisi" kurulmuş bulunuyordu.

Dünya 1914-1918 yıllarında Birinci Dünya Harbini görmüş, 1917'de Rus Devrimi kopmuş, harbin sonuna doğru, 1918 yılı başında Amerika Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson, ünlü "14 nokta"sını ilân etmiş (gizli diplomasi olmayacak, silahlanma kısıllacak, denizler daima özgür olacak, sömürgecilik son bulacak v.b.), 1919'da Versailles Barış Antlaşmasıyla "Uluslar Kurumu" (Société des Nations) kurulmuş; 1923'te de, Yunanlı bir kadının torunu olan, babası Flaman, anası Japonlu, kendisi de Amerika Birleşik Devletleri yurttaşı bulunan Richard Koudenhove-Kalergi, "Panneuropa" adı altında bütün Avrupa halk ve devletlerinin birleşmesini tasarlamıştır.

38. George Bernard Shaw (1856-1950: *Back to Metuselah* = Metuselah'a Doğru Gerisin Geri, 1921; Metuselah, "Eski Ahit"e göre, en uzun ömürlü kişi olup 187 yaşında baba olmuş, 969 yıl yaşamıştır). Ünlü İngiliz oyun yazarının geçmiş ve geleceği içine alan 5-bölümlü büyük bir utopia oyunudur. Ayrıca 100 sayfalık bir inceleme-açıklaması da bulunan bu oyunun bölümleri şunlardır: 1. "Başlangıçta, M. Ö. 4004 (Aden bahçesinde)"; 2. "Günümüzde: Barnabas kardeşlerin İncili"; 3. "Olan oluyor, M. S. 2170"; 4. "Yaşlı bir bayın faciası, M. S. 3000"; 5. "Düşüncenin erişebileceği kadar uzak, M. S. 31920". Oyunun "Metabiyojik Beş Baplı bir Tevrat" şeklinde bir alt-başlık taşımaktadır. (A Metabiological Pentateuch). Oyunun özeği "yaratıcı evrim" (creative evolution)dir. Buna göre, insanın yaşamı kısadır, tam erişkin olduğu zaman ölür; bu yaşamı uzatmalıdır; insan bu duyguyu gerekser ve üzerinde direnirse, içdürtü yaşamı uzatabilir. İki perdeli I. bölümde, Âdem, Havva ve Şeytan ile birlikte cenneteyiz. Genç bir geyik yavrusunun cesedi, Havva'da ölüm korkusunu doğurur, Âdem de usandırıcı tek-düzenlikten bıkmış, fakat yenileşme koşuluyla yaşamak ister. Şeytan, doğurmanın ne olduğunu, kendisinin ve Âdem'in de Lilith adlı bir kadından doğmuş bulunduğunu bildirmekle sorunu çözümler. Bu bölümün ikinci perdesinde, birkaç yüzyıl sonra, dünyanın ilk kıyıcısı Kain, ana babaşını görmeğe gelir, Habil'i öldürdüktan bu yana bir kahraman asker olmuştur; çobanlı yaşamıyla alay eder. Havva, insanın kıyıcılıktan daha üstün şeylere özenmesini ister. II. bölümde, bizim yaşamakta olduğumuz çağdayız, I. Dünya Harbinden hemen sonra, 1919. Kain yengi kazanmıştır, milyonlarca insan ölmüştür. Conrad ve Franklyn Barnabas adında biyolog ve teolog kardeşler, yaşamı çok kısalmış buluyorlar; toplum sıkıntısı ve tedirginliği bundandır; hiç olmazsa 300 yıl yaşamalı. Lubin ve Burge adında iki başbakan bu kardeşleri görmeğe gelirler; yaşamı uzatmak için bir ilâcın bulunduğunu sanmaktadırlar; bunu politikada seçimlere gidildiği zaman kimi insanların uzun yaşamasını uygun bulmuyorlar; ne var ki ortada daha bir buluş yoktur. III. bölümde, yıl 2170, İngiltere artık bir cumhuriyettir. Barnabas kardeşlerden birinin damadı, Haslam, 283 yıl yaşamış şimdi bir başbaskopos, eski kadının hizmetçileri de 274 yıl yaşamış, İçişleri Bakanı Mrs. Luterstring olmuştur. Britanya Adaları Cumhuriyetini Çinliler yönetmekte, yazmanlıklara da Afrika'daki zen-

ci kadınlar alınmıştır. Cumhurbaşkanı, önceki Lubin ve Burge'in torunlarındandır, Barnabas'ların bir torunu da cumhuriyetin "yaşama süresi işleri" dairesinin başşaymanlığında bulunmaktadır. Üç perdelik IV. bölümde, yıl M. S. 3000, İngiltere yöneticilerinin korktuğu gibi, uzun yaşamlı, genç yeni ırk ayaklanarak "eski"leri adadan kovmuştur. İngiltere artık Mesopotamya'da, Bağdat başkent olmak üzere, bir Commonwealth'tir. "Turania" imparatorluğu da en yakın komşularıdır. Bağdattan yaşlı bir bay, damadı başbakan Mr. Badger Bluebin, kızı ve torunu ile İrlanda'yı ve uzun yaşamların kâhinini görmeğe gelmiştir. Beraberlerinde, "Turania" imparatoru, ünlü asker ve "kader adamı" Cain Adamson Charles Napoleon da vardır. Savaşçıl tutumu işi bozar, ona telsizle işten el çektirirler. İrlanda'da Falstaff adına bir "Korkaklık Anıtı" dikilmiştir, bir de kadın kâhin vardır. Konukların "İngiliz uygarlığının sonu ne olacak, hangi parti kazanacak?" sorusunu, kâhin kadın "Haydi, defolon, budalalar." şeklinde cevaplandırır. Anlaşamazlar, kâhinin sert bir bakışı yaşlı bayı öldürür. V. bölümde yıl M. S. 31920. Bilinen insan ırkı yok olmuştur. Çocuklar 17 yaşında olarak, yumurtadan doğar ve sonsuz yaşarlar. Bunlar dört yıl ivedili gelişim ve eğitim gördükten sonra, oynar, dans eder; doğurduktan sonra "eski ırk'a döner ve yemek içmekten doymuş olarak, "cisimsiz arı düşünce"ye çevrilirler. Oyunun sonunda genç bir Pygmalion, bir kadın bir de erkek heykelini birleştirir, bir kimyacı da bunlara can ve yaşam başışlar. Âdem ve Havva'nın anneleri Lilith sahnede görülür ve bu sistemin sürüp gideceğini söyler.

39. Karel Čapek (1887-1945: *R. U. R.* 1921; *Krakit*, 1924; *R. U. R.*, "Rossum's Universal Robots"ın, yani Rossum'un Evrensel Robotları'nın kısaltmasıdır; Rossum, kişi adıdır, *rozum*, Çekçede "akıl", *robota* da aynı dille "çalışma" anlamı-nadır; "Krahit" de bir madde adıdır). Bunlardan birincisi üç perdelik bir oyundur. Avrupa'dan çok uzakta bulunan bir adada Rossum bir formül bulur, bununla seri halinde makine adam (robot) yapar. Bunlar tam makineleşmiştir, duyguları yoktur. Üretim boldur; Rossum bir tanrı olmak isteğindedir, oğlu da mühendistir. Robot fabrikasının genel müdürü Harry Domin, işletme müdürü de Alquist adında biridir. Rossum'un kızı ve "İnsanlık Birliği" üyesi Helena Clory bu adayı gezip denetlemeye gelir. Robotları görür, bunları makine gibi yaşamak köleliğinden kurtarmak ister. Harry Domin işin tekniğini anlatır ve robotların gerçek insan olmadığını, duygunun ne olduğunu bilmediklerini söyler. Domin, bütün dünyayı robotlaşma yoluyla aristokrat yapmak, Helena ile de evlenmek niyetindedir. Bir süre sonra Helena, fizyolog kimyacı Dr. Gall'ı kandırır ve robotların yapımında onlara bir az duygu ve ruh karıştırılır, yapım formülü de yakılır. Robotlar baş kaldırır, her şeyi yıkar, herkesi öldürür, yalnız Alquist kurtulur. Sonunda, duygu ve ruh kazanmış olan robot Primus ile robot kadınlardan Helena sevişip yeryüzünde yeni Âdem ve Havva olurlar. -Krahit maddesi, Krakata yanardağından alınma bir maden olup en güçlü patlayıcı maddedir. Mucidi Prokop adında biridir. Romanda, Almanlar bu maddeyi ele geçirmek için Praha'ya ajan gönderirler. Prokop vermez, Almanlar da onu esir ederler. Fakat Prokop metresi olan kadınla kaçar. Daimon adında bir ajan onu yine ele geçi-

rip bir anarşist merkezine götürür. Daimon'da o gizli elektrik dalgası ile 3000 km. ye saçılabilen krakitten bir parça vardır. Kavga çıkar, Daimon kaçır, Prokopu ve onun metresini birlikte götürür, krakiti patlatır ve eski anarşist arkadaşlarını yok eder. Prokopa dünyayı bu şekilde ele geçirmeyi önerir, Prokop kabul etmez ve kaçır. Sonunda Prokop bir ihtiyarla karşılaşır. İhtiyar ona şöyle der: "Çok büyük şeylere özenmişsin, insanlara faydalı olan küçük şeyler yap." Bu söz ona Tanrı'nın sesi gibi gelir ve onu doğru yola döndürür.- Çapek'in bu yolda yazılmış *Makropulos Şeyi* (Véc Makropulos, 1922) ve *Yaradan Âdem* (Adam Strořitel, 1927) adlı oyunları da vardır.

40. İl'ya G. Erenburg (1891-1967: *Neobiçaynye poşojdeniya Ğolio Ğurenito i ego učenikov* = Julio Jurenito'nun ve Müritlerinin Görülmedik Maceraları, 1922). Alaylı ve yergili bir Sovyet romandır. Meksikalı devrimci Julio Jurenito'nun ve onun Rus, Amerikan, Senegal, İtalyan, Fransız ve Alman asıllı yedi müritinin 1913-1921 kargaşahkları sırasındaki yaşamını anlatır. Türlü uluslardan olan bu müritler kendi ulusal niteliklerini de yansıtır, dünyanın gidişini kötümserlikle eleştirirler, utopik bir dünya, utopik bir uygarlık için çalıştıklarına inanırlar.

41. Evgeniy İ. Zamyatin (1884-1937: *Mı = Biz*, 1922; Rusça metin tam olarak: 1952). Yıl 3000. Geleceğin utopia'sı olarak bütün dünya tek bir devlet durumuna getirilmiştir. Baş matematikçi D-503, bu dünyanın betimlenmesini güncesinin 40 sayfasına geçirir. Devlet babasının adı "İyilik Babası"dır. Dünya, matematik inceliğiyle çalışan, kusursuz bir makine örgütü olarak işlemetedir. İnsanlar birer "numara"dır; numara da yurttaş demektir. Bunların beyinleri denetlenecek aynı düzeye göre ayarlanabilir. Evler camdandır, gizli tarafları yoktur. Devlet surlarla çevrilidir, kimse kaçamaz. Özgürlük vahşi bir durum sayılır. "Milyonlar arabası"-nın bekçisi ve koruyucuları vardır. Hastalık kişisel bir istektir; bunlar beyindeki hayal kurma özeklerinin röntgen ışınlarıyla yok edilmesi yoluyla sağaltılır. Her şeyin vakti vardır, yemek, içmek, aşk v.b. Aşkı herkes ancak pembe bonolar karşılığında seks bürosundan elde edebilir. Kimi kadın "numara"lar bilinçsizlikle devleti tehlikeye sokar; bunlar "İyilik Babası"nın arabası altında ezilir. Burada arzu, acıma gibi duygular yoktur. İnsanın hayal kurma yetkisi, aşk duygusu, söz vermiş olma bilinci yok edilmiştir. Kut, köle olmakla elde edilir. Eski "cennet" kavram ve hayalinin gerçekleşmesidir bu devlet.

42. Aldous Huxley (1894-1963: *Brave New World* = İşte Güzel Yeni Dünya, 1932). Toplumun yeren bir romandır. Henry Ford'dan 632 yıl sonra Londra'da kurulan bu yeni dünyada bir laboratuvar vardır, orada insan kadından doğmakla değil, yumurtadan çıkmakla dünyaya girer. Bokanovsky eylemiyle, sistemli olarak, yaşamın her türü ve katmanına uygun insanlar meydana getirilir. İnsan fabrikasının adı "Londra Kuluçkalama ve Ayarlama Merkezi"dir. Takvim F. Ö. (= Ford'dan önce) ve F. S.'e (= Ford'dan sonra) göre hesaplanır. Ford sözcüğü arasına Freud biçimine kayar. Üretim ve tüketim, yaşamın tek amacıdır. Edebiyat, sanat, felsefe yasaktır. Her şey standardize edilmiştir. İşçiler durumlarından memnundur; en yüksek

verimli işçilere "Alpha Artı Fikir Adamı", en verimsiz olanına da "Epsilon Eksi Moron" denir. Dünya Denetçisi, Mustapha Mond adında biridir. Toplumun belgisi "Birliklilik, Özdeşlik, Dengelilik" olarak kabul edilmiştir. Yurttaşlar arasında Bernard Marx ile sevgilisi Lenina Crowne göze çarpar. Bu topluluğun Amerika'daki New Mexico eyaletinde "Vahşiler Kampı" denen bir deneme merkezi bulunmaktadır. Burada eski yaşamdan kalma kişiler müzeye konmuştur. Beyaz tenli vahşilerden John, bu müzeli kişilerden biridir. Bernard ile Lenina bir roketle buraya gelirler, John onlara "anne" ile "baba"smdan söz ettiğinde, şaşarlar, çünkü kendileri götürüldüklerinde adam şaşırır; her taraf eski anlayışa göre ahlâksızlık içinde. John, Lenina'nın aşk önerilerini geri iter, Dünya Denetçileri Mustapha ile John uygarlık konusunda tartışır; Mustapha, güzellik dert ve dengesizlik yarattığı için sanatın aforoz edildiğini, bilim ve tekniğe önem verildiğini, dinin de kısıtlandığını söyler. John bunlara inanmaz, eski anlayışlara bağlı kahr. Londra'nın dışında oturur, herkes bu acayip yaratığı görmeğe gelir, gazeteciler, televizyoncular v.b. Lenina da John'u görmeğe geldiğinde, John kendinden geçer, onu kamçulayarak öldürür, kendini de asar.

1939-1945 yıllarında İkinci Dünya Harbi olur; 1945'te Birleşmiş Milletler Örgütü (United Nations Organisation) kurulur; 10 aralık 1948'de "Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Uluslararası Bildirisi" (United Nations Universal Declaration of Human Rights) ilân edilir. Yağlılı ve bireysizleşme tehlikesi karşısında yeni utopia'lar yazılır.

43. Karin Maria Boye (1900-1941: *Kalocain*, 1940). Genç yaşta intihar eden İsveçli bu kadın yazar bu utopia'sıyla geleceği hayallemiş, kusursuz, insancıl, kültürlü bir totaliter devletin tablosunu çizmiştir.

44. Stefan Andres (doğ. 1906: *Wir sind Utopia* = Biz Utopia'yız, 1943; *Die Sintflut: I. Das Tier aus der Tiefe, II. Die Arche, III. Der graue Regenbogen* = Tufan: 1. Derinden Çıkan Hayvan, 1949, 2. Nuhun Gemisi, 1951, 3. Boz Gökkuşağı, 1959). Teoloji, sanat tarihi ve felsefe okumuş olan bu Alman yazarının "Biz Utopia'yız"ı üçküçü kısa bir romandır. İkinci yapıtta ise yergi-allegori şeklinde modern bir dünya canlandırılmıştır: güney İtalyada *città morta* (= ölü şehir). Orada Nietzsche'ci Leo Olch, etrafında birikmiş gençlerle yeni dünya, yeni adam ve yeni töreyi "norma"a sokmak ister. Trilojinin birinci bölümünde, derinden çıkan hayvan eski dünyayı yıkar, ikincide yeni dünya görünmeğe başlar, üçüncüde de gökte barış kuşağı görülür.

45. Hermann Hesse (1877-1962: *Das Glasperlenspiel* = Boneuk oyunu, 1943). Ünlü Alman yazarı bu romanına alt-başlık olarak şunu koymuştur: Oyun öğretmeni Josef Knecht'in biyografyasını yazma denemesi ve onun bıraktığı yazılar

(Versuch einer Lebensbeschreibung des Magister Ludi Josef Knecht samt Knechtes hinterlassenen Schriften). Yazar, 1933-1945 yıllarını Hitler Almanyası'ndan kaçarak İsviçre'de geçirmiş, bu kitabı yazmış ve İsviçre'de yayımlamıştır: Politikaya karşı ruh direnişi. Yapıtta üst-gerçek (surréaliste) utopik, alegorik bir tutum vardır; bu yüzden, yazıda geçen birçok adların kim oldukları daha anlaşılamamıştır. Hikâye M. S. 2000 yılına kadar uzar. Harpten sonra, sözde, dünyanın ruh durumunu düzeltmek için "Kastalien" denilen ilde, manastır örgütüne benzer, "Boncuk oyunu" adında bir kurum meydana getirilir. Bu oyunu yöneten de Josef Knecht adında biridir. Oyun, bir ayine benzer ve tutumu oldukça karanlıktır. Genel olarak, insanın bilim alaındaki bütün verimleri renk renk boncuklarla sembolleştirilmiştir. Oyun öğretmeni bu boncukları elektronik araçlarla oynatıp yeni değerler ve gerçekler elde ediyor. "Kastalien", Goethe'nin utopik "Eğitim ili"ni (Pädagogische Provinz) hatırlatır. Eğitimi, öğretimi ve kültürü düzenleme amacı ile yazılan bu romanda geçen kişilerden Pater Jakobus, Burckhardt olsa gerek, Thomas von der Trave de Thomas Mann. Yapıtta, Josef Knecht'in çocuklukta oyun öğretmenliğine, ondan da "arı ruh"a kavuşmak için verdiği karara kadar bütün yaşam ayrıntıları vardır. Sonunda, basit bir çocuk öğretmenliği yaptıktan sonra, Josef Knecht bir dağ gölünde bğulur.

46. Franz Werfel (1890-1945): *Stern der Ungeborenen: ein Reiseroman* = Doğmamışların Yıldızı: Bir Gezi Romanı, 1946). Yahudi aslından olan tanınmış Avusturyalı şair ve romancı, Hitler Almanyası'ndan kaçarak 1943-1945 yıllarında, yurt dışında bu romanı hazırlamış ve İsviçre'de yayımlamıştır. Üç bölümlü utopik bir romandır; hikâyede yazar konuşur. Üç bölüm, gelecek utopik dünyada, "doğmamışların yıldızı"nda geçirilen üç gündür. Werfel, bu üç günlük ziyaretinde, "aklı" insanlık çağındaki dünyada gördüklerini anlatır: Birey, aile, devlet, uygarlık, kültür v.b. Gelecek çağ "teknik sonrası çağ" olacak; bir limonlukta yapılan bitki "retrogenese"i (gerisin geri doğuş) gibi, yüksek ilkeler, unutulmuş, yozlaşmış erdemler yeniden ege-men olacaktır.

47. Ernst Jünger (doğ. 1895): *Heliopolis: Rückblick auf eine Stadt* (= Heliopolis: Geriye Doğru Bir Şehre Bakış, 1949). Bu utopik roman iki bölümlüdür. Birincisi yazarın genel görüşünü kapsar; daha önemli olan ikinci bölümde diyalog, monolog biçiminde günlük anılar, denemeler ve hikâyeler verilmiştir. Konu, evren, Tanrı, insan, bunun süresiz bir oyuna alet olması ve insanlığın kaderidir. Dünya bir modeldir, sentetik bir resim; çağlar döner ve yenilenir, erksizlik güçleri düzen güçleriyle çarpışır. Sahne, geçmişlikten geleceklığe kadar uzar. Hikâyenin özeğinde Harp Okulu komutanı Lucius von Geer'i, halk kargaşahklarından kurtardığı Parsi kızı Budur Peri'yi buluruz. Sonu yıkılış değil, yükseliş ve yersel maddi devletten yukarıdaki tinsel devlete erişmek, "güneş şehri"ne (Heliopolis) girmek olur. Evren (Kosmos) Tanrı'nın romanıdır.

48. George Orwell (1903-1950): *Nineteen Eighty-Four* = Bin Dokuz Yüz Seksen Dört, 1949). İngiliz yazarın siyasal yergi romanıdır: 1984 yılındaki durum. Bir

devrinden sonra Okyanusya'da Oceania adında totaliter bir topluluk-devlet kurulmuştur. Düşmanı olan eski Eurasia (Avrasya) devleti ile savaşmaktadır. Devlet dili "Newspeak" (= yeni konuşma, yeni dil) denen dildir. Orada büyük bir yalan ege-mendir: Her şey içtensizlikle yapılır, herkes birbirinin kuyusunu kazar, birbirinden kuşulanır, herkes casusluk yapar, "telescreen"le her şey gözetlenir, izlenir, fikirler kontrol edilir, beğenilmeyen kişiler ortadan yok edilir. Bir "Sekse Karşı Savaş" kurumu varsa da, gizli aşk, kara borsa, sahtekârlık da almış yürümüştür. Devlet ve parti başkanı "Big Brother" (=büyük kardeş, ağabey) denir; önemli bir devlet bakanlığı da "Gerçek Bakanlığı"dır (Ministry of Truth). Goldstein adında biri devlete karşı bir yazı yazmış olduğu için "parti düşmanı" ilân edilmiştir; her gün işlere iki dakika ara verilerek herkes bu haini lânetler. Charrington adında birinin işlettiği antikacı dükkânında, yasak yazılar da gizlice satılır. Partinin bir de "İç-Parti" bölümü vardır; O'Brien bunu yönetmektedir. Parti görevlilerinden Winston Smith, Julia adında bir görevli kıza yasak aşk yaşamaktadır. Charrington'ın dükkânından da gizli yazılar almaktadır. Fakat Charrington hafife olduğu için Winston yakalanarak "temizlenir".

49. Constantin Virgil Gheorghiu (doğ. 1916: *Ora 25, 1947, Fr. "La vingt-cinquième heure", 1949* = Yirmi Beşinci Saat). Rumanyalı yazarın karamsar bir utopia'sıdır. "Yirmi beşinci saat", "günün 24 saati geçmiş, gün tamamlanmış, geç kalmış, İsa dahi dünyayı kurtaramaz" demektir. Yapıtta batı dünyası ve batı kültürü yerilmektedir. Romanın kahramanı Trajan Koruga adında aydın bir Rumene, esir kampı ve bürokratlar bürosu haline getirilen dünyadan ancak intiharla kurtulur. Makineleşmiş insanlıktan bıkan ikinci bir kahraman da Johan Moritz'tir. On üç yıl esir kaldıktan sonra, III. Dünya Harbi sırasında Batı dünyasının Doğu dünyasına karşı açtığı harbe istemeyerek gönüllü yazılmakla kurtulur.

50. H. Gohde: *Der achte Tag* (= Sekizinci gün, 1950.) Dinsel bir utopia'dır. Haftanın yedi gününe bir gün ekleme.

51. Rudolf Henz (doğ. 1897: *Der Turm der Welt* = Dünya Kulesi, 1951). Dinsel bir utopia'dır. Avusturya Katolikleri halk kültürü derneğinin başkanı bu utopia'yı epik şiir olarak yazmıştır: Babil kulesi yerine dünya kulesine yükseliş.

52. Jean François Revel: *Sans Marx ni Jésus* = Marx'sız ve İsa'sız, 1971. Gazeteci utopia'sıdır. Eğer insanlık yaşayacaksa, ancak bir devrim sonunda yaşayabilir. Bu devrim için en uygun yer Amerika Birleşik Devletleri'dir. Siyasal bir "geçişme" (osmose) gereklidir. Bu "geçişme"den yeni "dünya hükümeti" ve "yeni adam" (Homo novus) çıkmalıdır.

53. Burrhus Frederic Skinner: *Walden Two* = İkinci Walden, 1971; *Beyond Freedom and Dignity* = Özgürlük ve Ağırbaşlılığın Ötesi, 1971. *Walden, or Life in the Woods* (Alm. *Walden* = ormanlar), yani özgür, doğal yaşamı anlatan kitap, Amerikalı düşünür Henry David Thoreau'nun (1817-1862) 1854 yılında yayımladığı kitabın adıdır. Şimdi, Harvard Üniversitesi psikoloji profesörü Skinner,

bu "İkinci Walden"la "koşulsuz özgür yaşam"ı istemektedir, yani utopik bir toplum, "davranış" (behavior) kuramını çiğneyerek, denetlemesiz iyi niyet, güven ve uygu içinde yaşamak, çalışmak, sevmek; yeterli kadar yiyecek, içecek, giyecek; temiz hava, temiz ortam; nükleer silâhlardan korunma, ortaklaşa toprak ve konut; erkek-kadın eşitliği; sanat, müzik ve edebiyat sevgisi; yapıcı işler ve çalışmalar için ödül; kısıncılık, dedikodu gibi erdemsizliklerin kaldırılması ve ülküsel özgürlük. "Özgürlük ve Ağırbaşlılığın Ötesi" adlı kitap, "İkinci Walden"ın, roman olmayan şeklidir.

Utopia'ların sayısı burada görülen sayıdan çok kabarıktır. Bu türlerden, "devlet romanları"ndan (Alm. Staatsromane) ve "siyasetname"lerden başka konu ya da tutumları utopia'ya benzer birçok fikir önermeleri, özeniş ve kımultılar olmuştur. Örneğin, İngiliz siyasal yazar ve romancılarından William Godwin (1756-1836), *An Enquiry Concerning Political Justice and its Influence on General Virtue and Happiness* (Siyasal Adalet Üzerine Bir Araştırma ve Bunun Genel Erdem ve Kutluluk Üzerine Etkisi, 1793) adlı yapıtında, Rousseau'nun etkisi altında olarak, gününde var olan bütün hükümet, din, aile ve kişisel zenginliği tamamiyle ortadan kaldırmayı önermiştir. Jean-Jacques Rousseau (1812-1778), *Émile ou de l'éducation* (Émile ya da Öğretim Üzerine, 1762) adlı yapıtında "doğal öğretim"i ortaya koymakla, "olumlu eğitim" i "olumsuz öğretim" den ayırmakla, genel öğretimin ilk süresini 1-5 yaşlarına, ikinci süresini 5-12 yaşlarına, üçüncü süresini 12-15 yaşlarına, dördüncü süresini de 15-20 yaşlarına bağlamakla ve daima doğaya bağlı kalmayı kesin bir koşul saymakla, bir "öğretim utopia"sı formüllemiştir. İngiliz şairlerinden Samuel T. Coleridge (1772-1834) ile Robert Southey (1774-1843) gençliklerinde, Rousseau ile Godwin'den esinlenerek, 1794'te, Amerikanın Pennsylvania bölgesindeki Susquehanna ırmağı kıyılarında "Pantisocracy" (Yun. pan = hep, bütün + isokratia = eşitlik erki) adında herkesin birbirine eşit olduğu ve eşit erk sahibi bulunduğu bir "toplumsal örgüt" kurmağı ve "aspheterism"i (Yun. a- = yoksunlayıcı ek + spheteros = mülk sahibi olma), uygulamayı, yani kişisel mülkü yasaklamayı tasarlamıştır. İngiliz düşünürü Thomas Carlyle'in (1795-1881), *Sartor Resartus* (Giydirilmiş Terzi, 1836) adlı yapıtının kahramanı Herr Diogenes Teufelsdröckh, bir utopia'da yaşar; yerin adı "Weissnichtwo"dur (Alm. = nere olduğunu bilmiyorum) ve "Genel Şeyler" (Things in General) profesörüdür (İskoç İngilizcesinde bu kavrama "Kennaquhair" [İng. I know not where = u-topia] denir, yani "bilinmeyen hayali bir yer). Yine, İngiliz parlamenter James Silk Buckingham (1786-1855), *National Evils and Practical Remedies* (Ulusal Kötülükler ve Kılınçlı Çareler, 1848) adlı yapıtında utopik niteliğe yaklaşan toplumsal onarımlar önermiştir. Amerikalı toplum onarıcısı John Humphrey Noyes (1811-1886) önce, İncil'den esinlenerek ilk Hristiyanlarda görülen "ortaklaşa" (communal) yaşamı diriltmek istemiş (1836), sonra Eflatun'un etkisi altında, "özgür aşk"a ve çokkarılığa (polygamie) özenmiş ve Putney'de böyle bir topluluk kurmuştur (1846). Daha sonra Oneida bölümünde kendine ay-

rılan özgür bir bölgede toplumsal denemelerini sürdürmüştür (1848); bu tutumun adı, kendi deyimi ile "Kutsal Kitap Komünistliği" (*Bible Communism* adlı kitabı, 1848) olmuştur. Din alanında XVI. yüzyılda Anabaptist'lerin (çocuk vaftizini kabul etmeyenler), XVIII. yüzyılda Memnon'istlerin (şafağa tapanlar), Moravia Kardeşlerin (Moravia Protestanları) ve Shaker'ların (evlenmeyen, Tanrı'ya hem erkek hem dişi tanyanlar; Quaker bozuntusu), XIX. yüzyılda da Mormon'ların (Amerika'da, Joseph Smith tarafından 1830'da yayımlanan *Mormon Kitabı*'nın buyruklarına göre çokkarılı yaşayan ve Salt Lake City'yi merkez alarak Utah bölümünde oturan tarikatçılar) utopik birlikleri de meydana gelmiştir. Bunlardan yalnız Mormon'lar, Yahudi utopistlerden de Siyonist'ler (Zionist) tutunabilmişlerdir.

b. *Devlet Romanı*: Utopia'lardan "devlet romanları"na (Staatsromane) geçtiğimizde, başta Yunanlı Ksenophon'un (M. Ö. 434-355) *Kyrou paidia'sını* (Kürüş'un Eğitimi) buluruz. Sekiz baplık tarihsel bir roman da sayılabilen bu yapıt, Ahamaniş soyundan Pers kralı Kürüş'un (Kyros, hük. M. Ö. 424-401) yalnız eğitimini değil, bütün yaşamını ele alarak ülküsel bir duruma getirmiştir. Burada Kürüş, gerçek dışı da olsa, Sokrat ilkelerine göre yetiştirilmiş ülküsel bir kral ve model bir insan olarak tanıtılmaktadır. Eflatun'dan alınma birçok düşünce ve ilkeler de bu yazıya katılmıştır. Eğitim düzeni olarak toplu eğitim övülmekte ve öğüt olarak da öğrencilere, birbirlerini sevmenin, doğru olmanın ve barış içinde yaşamının üstün erdemler sırasında bulunduğu anlatılması istenmektedir.

Bu bölüme Dante'nin (1265-1321) *De monarchia* (Monarşi Üzerine) adlı Latince yapıtı da alınabilir. Burada Dante siyasal kuramını anlatmakta, papa ile imparator ilişkilerine değinmekte ve imparatorun sıkı davranmasını öğütlemektedir.

XVI. yüzyılda bu alanda iki İtalyan buluruz: Baldassare Castiglione (1478-1529) ile Niccolò Machiavelli'yi (1468-1527). Diplomat kont Castiglione, Milano ve Urbino saraylarında edindiği görgüyü de katarak *Il cortegiano* (Saray Görevlisi, 1528) adlı ünlü yapıtı ortaya koymuştur. Bunda ülküsel saray yaşamını ve saray görüşünü en küçük inceliklerine kadar anlatmıştır. Dört bölümlü bir diyalog olan bu yapıt, gereç bakımından Aristo, Plutarkhos, Horatius, Ovidius, Quintilianus gibi eski yazarlara ve özellikle Cicero'nun *Orator* ve *De oratore* adlı yazılarına da borçludur. Amaç, kusursuz, ülküsel bir saray görevlisinde bulunması gereken nitelikleri tanıtmaktır. Diyaloga çağın tanınmış edipleri ve siyaset ve saray adamları da katılır. *Kutadgu Bilig*'de ülküsel bir elçiden tavla, cirit, çevgen ve av bilgisine kadar birçok şey beklendiği gibi, Castiglione'nin saray görevlisinde de çeşitli yeteneklerin bulunması istenmektedir: Soylu olmak; askerlikten anlamak; güçlü, anlayışlı, kurnaz ve davranışlarında - özellikle kadınlara karşı - nazik olmak; kültürlü ve iyi konuşur olmak; Yunanca, Latince bilmek, müzik ve resimden anlamak.

Floransalı bir devlet adamı ve siyaset filozofu olan Machiavelli, küçük İtalyan devletlerinde, Fransa'da ve Almanya'da siyasal hizmetler gördükten sonra, San Casciano yakınındaki şatosuna çekilerek *Il principe* (Prens, bas. 1532) adlı ünlü yapı-

tını yazmıştır. Kendisinin devlet yönetimi kuramını, ve kılıklı devlet bilgisine değgin birçok özdeyişleri koynunda toplamış olan 26 bölümlü bu yapıtın genel konusu, devlet başkanının niteliği, türleri, bu başkanlığın nasıl elde edildiği ve nasıl elde tutulabilmesidir. Yapıtın ilk dokuz babında, kaç tür devlet başkanlığı bulunduğu ve bunların nasıl elde edildiği konusu ele alınmıştır. Önceki bap, devletin bir düşmanla nasıl savaşabilmesi; 11. bapta “kilise devlet”; 12-14. baplarda devletin içişleri ve ordu ele alınmış, ücretli yabancı asker yerine ulusal ordu kullanılması önerilmiştir. On beşinci bapın 23. bapa kadar olan bölümünde asıl “prens” ele alınmış ve bu sorunu büyük gerçeklikle ve titizlikle incelenmiştir. Bu konuda söz söylemiş olan filozof ve yazarlar eleştirilmiş, bunlar geçerli gerçek sayılmamış ve hayallere kapılmamak öğütü verilmiştir. Prens, para işlerinde tutumlu olmalı; halkı vergilerle ezmemel; gerektiği zaman sıkı davranmalı; yerine göre hem tilki hem aslan olmasını bilmeli; verdiği sözü, gerekirse, tutmamaktan kaçınmamalı; yumuşak yürekli, doğru, insanca, candan, dindar görünmeli, fakat gerektiğinde tutumunu değiştirmeli; bununla birlikte, ölçüsüne göre, iyilikten şaşmamalı; her şey “gereklik”e bağlı olduğu için, bütün düşünce ve kılışlar bu “gereklik”e (Ital. necessitato) bağlı bulunmalıdır; çünkü önemli olan sonuçtur, devlet ancak bu yolda yürümekle ayakta tutulabilir; Erek, tutulan yol ne olursa olsun, yolu haklı çıkarır. Son 24-26. baplarda, İtalya’nın o günlerdeki durumu ele alınmış ve İtalyan devletlerini “barbar”ların, Fransızların ve İspanyolların akımlarına karşı koruma yolları gösterilmiştir. Yapıt, Petrarca’nın “Italia mia” (Benim İtalyam) şiiri ile sona ermektedir. Bunun son dizesi şöyledir: “Nell’italici cor non è ancor morto” (İtalyanların yüreği daha ölmemiştir). Tarihte ve siyasette “Machiavellilik” (Machiavellisme) denen güdek budur. İspanya’da Aragon ve Castilla kralı Fernando el Católico, İtalyada’da Francesco Sforza ile Cesare Borgia bu yoldan yürümüştür. Prusya kralı Büyük Friedrich, doğruluk üzerine kurulmuş olan kendi görkemli gücüne güvenerek, 1739’da Machiavelliliği baltalamak üzere, *Antimachiavelli* adlı bir yapıt yayımlamıştır.

İngiliz şairi ve yergicisi John Barclay (1582-1621), yurdundaki siyasal yaşamı, düzensizlikleri ve kıymet tasarlayanları alegorik bir şekilde yeren ve iyi öğütler veren *Argensis* (1622) adlı Latince bir yapıt yayımlamıştır. Aynı yüzyılda Almanlardan Anton Ulrich von Braunschweig’in *Octavia* (1677) adlı “devlet romanı” da çıkmıştır.

XVI. yüzyılın bu alandaki başyapıtı Fransızlardan François de Salignac de La Mothe-Fénelon’un (1651-1715) ünlü *Les aventures de Télémaque* (Télémaque’in Başından Geçenler, 1699) adlı romandır. Daha önce “Traité de l’éducation des filles” (Kızların eğitimi üzerine inceleme, 1689), “Maximes” (Özdeyişler, 1696) ve “Fables” (Hayvan masalları, 1701) gibi öğretimle ilgili yazılar yazmış olan Fénelon, 24 bölümlü bir eğitim romanı biçimindeki bu utopia-romanı, XIV. Louis’in torunu ve Fénelon’un öğrencisi genç Bourgogne dukası için yazmıştır. Homeros’un *Odysseia*’sından esinlenmiş olan bu romanda, Télémaque (Yun. Telemakhos), Mentor adını alarak ihtiyar kılığına giren bilgelik tanrıçası Minerva’nın (Yun. Athéna) kılavuzluğuna

ile, Troia harbinde kaybolan babası Ulysses’i (Yun. Odysseus) bulmak için dünyayı dolaşır: Fenike, Mısır, Girit, Kıbrıs, Odysseus’a gönül verip onu on yıl yanında tutmuş olan deniz kızı Kalypsos’un yaşadığı Ögygia adası, hatta cehennem. Buralarda Télémaque birçok savaşlar, deniz acemaları, kıyımlar, türlü insanlar, tüccarlar ve eğitici nesnelere, olaylar, yerler görür. Sonunda Mentor, gizlemeyi atar ve Minerva olarak ortaya çıkar, Télémaque’a da babasını bulacağına söz verir ve ayrılır. Fénelon, okuyana erdem, sevgi ve iyilik duygusu aşılayan bu hikâyeye kral ve devlet idaresine değgin kendi düşüncelerini de katarak yapıtın bir “siyasetname” ve “utopia” durumuna da getirmiştir. Siyaset ahlakını ve krallık görevini anlatırken aşırı eleştireci olduğundan dolayı kralın gözünden düşmüştür.

XVIII. yüzyılda yine Fransızlardan, yazar ve siyaset filozofu Charles de Montesquieu (1689-1755), *Lettres persanes* (Fars Mektupları, 1721) adlı yapıtında Usbek ve Rica adında iki İranlı gezginini ortaya koyarak, onların ağzıyla, Avrupa’daki, özellikle Fransa’daki toplum uygarlığını, evlenmeyi, boşamayı, papayı, teolojii, hükümeti, adaleti, vergileri, sömürgeciliği, yasayı, toplum bozukluğunu ince alayla yermiştir. Yapıt 160 mektup biçiminde yazılmıştır. Bundan bir süre sonra İngiliz yazarı Oliver Goldsmith (1728-1774), Montesquieu’den esinlenerek, *The Citizen of the World* (Dünya Yurttaşı, 1762) adlı ve 126 mektuptan olma bir yapıt yayımlamıştır. Bunda da, sözde Londra’ya gelmiş olan Lien Chi Altangi adında Çinli bir filozof, İngiliz toplum yaşamını, gelenek ve göreneklerini, türlü ahlak ve yazın özelliklerini (örneğin, obartmalı atıp tutucu Beau Tipps ile eli sıkı “Man in Black”-siyah elbiseli kimse) yermiş ve insanın “dünya yurttaşı” olmakla birlikte ana yurduna bağlı kalmasını istemiştir. Bu alanda İskoç asıllı Fransız ve Fénelon’un taklitçisi André Michel de Ramsay (1686-1743) *Les voyages de Cyrus*’ü (Kürüşün Gezileri, 1727), Akademi üyesi Jean Terrasson (1670-1750) da *Séthos* (1731) adlı felsefi romanı ortaya koyarak baskı yönetimini ve savaşı kötümüşlerdir.

Bu yüzyılın bu alandaki başyapıtını ünlü Fransız yazar ve filozofu François-Marie Arouet Voltaire (1694-1778), *Zadig ou la destinée*, = *Zadig ya da Kader*. 1747) adlı romanıyla vermiştir. Yapıt, dünya görüşü olarak, saflıkla kurnazlığı karşı karşıya koymuş ve rastlantıların sık sık adamlara yardım ettiğini, bir toplum yergisi olarak, belirtmek istemiştir. Romana göre, eskiden Babil kralı Moabdar’ın gününde Zadig adında zengin ve okumuş bir genç varmış. Genç, bu niteliklerine güvenerek kut aramağa çıkar. Sémire adında bir kızı, adam kaçırıcılardan kurtardığı sırada bir gözünü yitirir, fakat nişanlı sayılan bu kız bu yüzden onu bırakıp bir başkasına kaçır. Bunun üstüne Zadig de şehrin en akıllı kızı olan Azor ile evlenir. Az sonra bu kadın da onu aldatır. Günün birinde kraliçenin köpeği ile kralın atı ortadan yok olur, Zadig iki hayvanı görmeden, birine bunların nasıl olduklarını anlattığı için hapse atılır. Bir tutuklunun kaçtığı görüp de bekçilere haber vermediği ve pençereye baktığı için para cezasına çarptırılır. Arimaz adında kiskanç bir komşusu, Zadig’in yazdığı bir şiirin yarısını bularak ve onda kralın eleştirildiğini görerek Zadig’i ele verir, fakat bir papağan şiirin öbür yarısını kralın kucağına düşürür, bunda övgü

görülür, Zadiğ de başbakan olur. Zadiğ kraliçe Astarte'ye âşık olur. Sonunda Mısır kaçmak zorunda kalır. Orada istemeyerek bir Mısırlının ölümüne sebep olduğu için köleliğe düşüp tüccar Sétoc'un evine götürülür. Zadiğ, bilgisiyle, efendisini bir davada kazandırır, o da ödül olarak Zadiğ'i azat edip Serendib'e (Seylan) gönderir. Zadiğ, Astarte'yi bulmak için dolaşmaya başlar ve Arbogad adında bir hayduttan Astarte'nin, bir ayaklanma yüzünden tahttan düşüp artık köle haline geldiğini ve Oğul adında bir zengine satıldığını öğrenir. Ağır hasta olan Oğul'u sağaltarak Astarte'yi kazanır, iki genç Babil'e dönerek tahta otururlar. Voltaire'in vermek istediği ders: İnsan bu dünyada kaderin türlü oyunlarına, toplumsal haksızlıklara, türlü deliliklere ve beklenmedik şeylere, yoksulluğa hazır olmalıdır, çünkü bunların karışımı kuta götürür ve genel uyumu sağlamak için iyi ve kötü sanılan şeyler işbirliği yaparlar.

XVIII. yüzyılın son yarısında bu alanda ünlü Alman yazarlarından Albrecht von Haller'ın (1708-1777) Christoph Matin Wieland'ın (1733-1813) da buluruz. Haller *Usong* adlı bir triloji yazmış (1. despotluğu ele alan *Despotie*, 1771; 2. sınırlı monarşiye ele alan *Alfred*, 1773; 3. demokrasiye ele alan *Fabius und Cato*, 1774). Wieland da, *Der Goldene Spiegel oder die Könige von Scheschian* (Altın Ayna ya da Şeşyan Kralları, 1772) adlı yapıtında Çin imparatoru Şah Gebal ile filozof Danischmend'in (Danişmend) devlet yönetimiyle ilgili konuşmalarını romanlaştırmıştır.

•••

c. *Prenslerin aynası*: "Devlet romanları" (Staatsromane) sırasında, *Kutadgu Bilig*'le karşılaştırılması gereken bir tür de "Prenslerin aynası" (Lat. Speculum principorum, Fr. Miroir des princes Alm. Fürstenspiegel) ya da "Prenslerin Dümeni" (Fr. Gouvernail des princes) denilen türdür. Doğuda bu türe "Ainnâme" ve "Siyasetname" demişlerdir. Bunlar üzerinde burada durmayacağım, çünkü Doğu bizde işlenmiştir: Doğudaki yapıtlardan karşılaştırmaya girmesi gereken ilk "pendname"lerden biri, Taberistan-Kühistan hükümdarı Kâbüs (Keykâvus) ibn Vaşmgîr'in, oğlu Giylânşah için 1082'de Farsça olarak yazdığı, 1400 sıralarında Akkadioğlu tarafından ağıdalı olarak Türkçemize aktarıldıktan sonra II. Murat'ın isteği üzerine Mercimek Ahmet'in 1431'de yeniden Türkçemize çevirdiği *Kabusnâme*'dir. 44 bölümlü bu yapıt ahlâk, görgü, toplumbilim, oyun, aşk, zenginlik, evlilik, eğitim, ticaret, hekimlik, sanat, gökbilim, şiir, müzik, av, saray yaşamı ve yönetim bilimi konusunda faydalı öğütler vermekte, uyarılar yapmakta, fıkralar anlatmakta ve Pythagoras'tan, Sokrat'tan, Eflatun'dan, Aristo'dan, Hippokratês'ten sözler aktarmaktadır. *Nasihâtname* ya da *Kabusnâme* denen bu yapıt XIX. yüzyılda Mehmet Ruza Âgâhî'nin (1809-1874) eliyle Çağatay Türkçesine de çevrilmiştir. *Kabusnâme* için son olarak bkz. Orhan Şaik Gökyay: *Kabusnâme*, önsöz, sözler ve notlar, Milli Eğitim Bakanlığı yayını, 1944. Doğudaki "siyasetname"ler için de bkz. Ağâh Sırrı Levend: "Siyaset-nameler", *Türk Dilî Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1962 yılı s. 167-194.

Batıda, Eflatun'un *Politikos ê peri basileias* (Siyasetçi ya da Krallık Üzerine) adlı yapıtı ve Aristo'nun *Politika*'sından sonra, bu tür Latince olarak orta-

çağda başlamış ve çoğunca din adamları tarafından işlenmiştir. Başlıca örnekleri şunlardır: İngilterede Salisbury'li John'un (John of Salisbury, ölm. 1180) 1159'da yazdığı *Policraticus*; burada saray erdemleri ve siyaset kuralları ele alınmıştır. "Melek doktor" (Doctor angelicus) sanıyale anılan büyük İtalyan teolog filozof Aquino'lu Thomas (Thomas Aquinas, İtal. Tommaso d'Aquino, 1225-1274). Bunun *De regimine principum* (Prenslerin yönetimi) ya da *De regno* (Hükümdarlık üzerine, 1265) adlı yapıtında "halk için yönetici bir ilke" (aliquid regitimum) bulunmasının gerektiğini, bunun da kral olduğunu ileri sürmekte, yönetimde de toplumun esenliği, birlik (unitas) ve barış (pax) siyasetinin güdülmesini istemektedir. Tanrı dünyayı yönettiği gibi, kral da devleti "doğruluk" la yönetir. Bu felsefeye göre demokrasi ve oligarşi kötü şeylerdir, monarşiye tutmak gerekir, fakat zorba krallar (tyran) öldürülür. Fransada IV. Henri öldürüldüğü zaman Aquino'lu Thomas'ın bu öğretisi kargılanmıştır. Thomas'ın öğrencisi Tholomeus de Lucca (İtal. Tolomeo da Lucca), başka bir adla Bartolomeo Fiodoni (1240-1327), öğretmeninün fikirlerini *Exaameron* (Yaratılışın altı günü, 1272) adlı yapıtında yansıtmıştır.

Almanyada bir manastırın baş keşişi olan Admont'lu Engelbert (Engelbert von Admont, 1250-1331), *De regimine principum* (Prenslerin Yönetimi, bas. 1725) adlı yapıtında kral-papa kavgalarını ele alarak, yönetimde eşitlik istemiş, yer yer de papa yetkilerinin kısıtlanmasını önermiştir. Bu arada Romada *Iustitia fundamentum regnorum* (Saltanatın Temel Adaleti) adında bir yapıt da yayımlanmıştır. İtalyanlardan Thomas Aquinas'ın öğrencisi ve Fransa kralı "Güzel" Philippe'in (Philippe le Bel, 1268-1314, tahta çıkış: 1285) öğretmeni Aegidius Romanus ya da Colonna (İtal. Egidio Romano, Fr. Gille de Romane, 1246-1316) siyasal öğrenim için *De regimine principum* (Prenslerin öğrenimi, 1290) adlı bir "siyasetname" yazmış, bunda prensin kendine (erdem edinme v.b.) ailesine (ana-baba, eş, çocuk) ve devlete (başlıca doğruluk) karşı olan görev ve borçların neler olduğunu bildirmiştir. Bu yapıt sonra *Mirouer exemplaire ou gouvernement des princes* (Örnek ayna ya da prenslerin yönetimi, XIV. yüzyıl) başlığıyla Fransızcaya çevrilmiştir.

Bu tür Rönesans ve Klasik çağlarında da süregelmiştir. Fransızlardan hukukçu, filozof ve iktisatçı Jean Bodin (1530-1596) *Six livres de la République* (Altı kitapta cumhuriyet, 1576) adlı yapıtında Katoliklik - Protestanlık din kavgalarını ele alarak karşılıklı hoşgörü istemiş; din, ahlâk ve adalet sorunlarını, yönetim esası olan "aile içgüdü" nün önemini belirtmiş, "yurt ve halk kralın malı değildir, kamu oyuna dayanmalıdır" demiştir. İspanyol Jesuit'i Juan de Mariana (1535-1624) *De rege et regis institutione* (Kral ve Kuruluş Olarak Krallık Üzerine, 1599) adlı yapıtında, bütün halkın hakkını tanımakla birlikte, kiliseyi başta tutmuştur. Almanlardan Johannes Althusius (1557-1638), yine Latince olarak *Politica methodice digestes exemptis sacris et profanis illustrata* (Dini ve dünyevi örneklerle gösterilmiş metodlu siyaset, 1603) adlı yapıtında yasayı, monarşiye ele almış; egemenliğin, "sembolik bir topluluk" (corpus symbolicum) olan ulusun olduğunu, yönetme yetkisinin krala "emanet" olarak verildiğini bildirmiş, bunun yazısız bir anlaşma sayıl-

ması, halkın da “doğal duygu” larının (naturalis affectio) doyurulması gerektiğini belirtmiştir. Ünlü İspanyol yazarı Francisco Quevedo y Villegas’ın (1580–1648) siyaset alanında da bir yapıtı vardır: *La política de Dios* (Tanrının Siyaseti, 1626). Bunda, devlet siyasetini Tanrı’nın tutumuna uydurmak gerektiği söylenmiş, bütün krallarla hükümet yetkililerini bu yola ve ödevle çağırılmış, monarşi ve İspanya kralı övülmüştür. Fransada ünlü din adamı ve yazar Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704 XIV. Louis’nin oğlu Dauphin’in öğretmeni olduğu zaman yazdığı *Politique tirée des propres paroles de l’Ecriture sainte* (Kutsal kitaptan alınan sözlerle göre siyaset, 1678–1679) adlı on baplık kitapta, ders olarak, Tanrı’ya bağlılığı, insanlar arasında kardeşlik duygusunu, doğruluğu, yardımlaşmayı gerekli göstermiş, sonra harp, para işleri, vergi gibi konuları ele almıştır.

Batı dünyasında siyasetin toplumsal bir bilim olarak ele alındığı çağa kadar bu alanda dine, ahlâka ya da doğal duyguya göre yazılan “siyasetname” lerin sayısı pek çoktur. Yalnız İngilterede XV-XVI. yüzyıllarda tanınmış şair ve yazarlar tarafından ortaya konmuş olan yapıtlardan seçtiğimiz şu örnekler bu gerçeği tanıtıyor: Thomas Occleve ya da Hoccleve: “De regimine principum” (Prenslerin yönetimi, veliaht Henry için, Aegidius Romanus’un yapıtı esas alınarak yazılmış 2000 mısralık bir şiir, 1411–1412); John Lydgate: “The Fall of Princes” (Prenslerin düşüşü, hikâyeli şiir, 1430); Sir Thomas Elyot: “The Governour” (Yönetmen, VIII. Henry’ye sunulan siyaset öğretimi, düzyazı, 1531); İskoçyalı Sir David Lyndsay ya da Lindsey: “Complaint to King” (Krala sızlanma, toplum yaşamının düzelmesini dileyen şiir, 1529), “Testament and Complaynt of our Sovrane Lordis Papyngo” (Hükümdar efendimiz Papyngo’nun vasiyeti ve sızlanması; bir papağanın ağzıyla krala sızlanma ve onu öğütme, 1530), “Ane Pleasant Satyre of the Three Estaites” (Üç sınıfın [= soylular, din adamları, halk toplumu] hoş yergisi; devlet ve kilisedeki yolsuzlukların yergisi; sahne yazısı, 1540); ve “The Monarchie” (Monarşi; bir saray görevlisi ile görmüş geçirmiş bir kişi arasında geçen bir diyalog biçiminde uzun şiir, 1554); George Gascoigne: “The Glasse of Government” (Yönetim aynası; “müsrif çocuk ve bağışlayan baba” konusunda bir oyun, 1575), “The Steel Glas” (Çelik ayna; kralın, görevlilerin, askerlerin, tüccarların ve papazların yolsuzluklarını gösteren ve çiftçiyi erdemli bulan çelik bir aynayı konu alan bir yergi şiiri, 1576); William Baldwin ile George Ferrers: “Mirror for Magistrates” (Yöneticiler için ayna; tarihte yanlış yönetim yüzünden ölüme giden 19 yönetici üzerine yazılmış sahne yazısı ya da biyografya, 1559).

Kutadgu Bilig yalnız bu türlerle değil, daha birçok batı yapıtlarıyla karşılaştırılabilir. Bir allegori olduğuna, “iyilik yapma” konusunu ele aldığına ve ahrette de ilgili bulunduğuna göre, her şeyden önce ve çok kolaylıkla. Ortaçağda Flamanca yazılan “Elckerlijck” (Her hangi bir kişi, 1495), sonra İngilizceye adapte edilen “Everyman” (1509) “ahlâk piyesi” (morality) ile (ahrette insanın en sadık şefahtarı: yeryüzünde yaptığı iyilikler); yine dünya ve ahret konusu bakımından, İngiliz yazarı John Bunyan’ın (1628–1688) “Hacının bu dünyadan gelecek dünyaya yaptığı yolcu-

luk” (The Pilgrim’s Progress from this World to that which is to Come, 1678) ile; allegorik olarak erdemleri ele aldığına göre, Edmund Spenser’in (1552–1599) “Periler kraliçesi” si ile (The Faerie Queene; erdemler: Mutluluk, Ölçülülük, Siliklik, Bağlılık, Doğruluk, Saygınlık, 1590, 1596); yine ahlâk allegorisi olması bakımından, Jean de Meung (1250–1305) ve Guillaume de Lorris’in Fransızca *Cümlen romanı* ile (Le roman de la rose, 1230–1240 arası; aşk ile us karşılığı; gül, aşkın simgesi; krş. doğudaki “gül ve bülbül” motifi); bir babanın, oğluna verdiği öğüt türü bakımından William Shakespeare’in (1564–1616) *Hamlet*’indeki (1601) baba Polonius ve oğul Laertes ile; yine aynı bakımdan Philip Stanhope, Lord Chesterfield’in (1694–1773) “Oğluna ve vafiz oğluna mektupları” (Letters to his Son and to his Godson, 1774 ve 1777–1778) ile; kötümserlik ve ürktürlük bakımından Shakespeare’in “Atinalı Timon” u (Timon of Athens, 1623) ile; ölüme çare aranması bakımından Sumer’ilerin *Gilgamesh* destanı ile (M. Ö. 3500); erdemlerin sınıflanması bakımından Hristiyanların “yedi başka erdem” i ile (Seven Cardinal Virtues: inanç, umut, siliklik, öngörü, doğruluk, dayanım, ılımlılık); çağdaşı olduğu toplumdaki halk katmanlarının toplu tablosunu çizmesi bakımından Geoffrey Chaucer’in (1340–1400) “Canterbury masalları” (*The Canterbury Tales*; Prologue, 1387–1400) ile; vezin bakımından Firdevsi’nin (940–1020) “Şahname” si (980–1010) ve Türk hece vezni (parmak hesabı) nin 11’lisi ile v.b., v.b.

VI. SONUÇ

Kutadgu Bilig bu siyasal yapıtların arasından teokratik bir "siyasetname" olarak belirir. Teokratik olduğu halde "halife" den ve "hilâfet" ten söz edilmemiştir, "Yalavaç" ve "Tört Eş" le yetinilmiştir. Yukarda belirtildiği gibi Farabi'ye ve İbni Sina'ya göre, "feyz" ve "sudur" yoluyla "nebi" (peygamber), "müteali bir Vahdet" ve "Aklı evvel" sayılan Tanrı'dan yeryüzüne inmiş, "vahiy", "tecelli" ve "ilham" ile Tanrı'ya bağlanmıştır. Farabi'ye göre, "devlet" in başı olan "hükümdar" sanki "yalavaçlık hırkası" nı (hırka-i nübüvvet) giymiş olan bir başkan olarak, ulusunu güden bir üstün kişidir. Balasagunlu Yusuf da Farabi'nin öğrencisi olduğu için bu alanda başka biçimde düşünemezdi. Düşünüşü bu yolda yürüterek, yani *Kutadgu Bilig*'deki "ilig" e (bey) yalavaç hırkasını giydirmek, ulusal Müslümanlıktan başka bir şey değildir. Karahanlı Türkleri her şeyden önce ulusçu ve Türkçü olmuşlardır. Karahanlı bir prens olan Kaşgarlı Mahmut, *Kitab-ü Divan-ı Lügati't-Türk*'ü Doğu Türkistanda yazdıktan sonra, Abbasî halifelerin en görkemli bir çağında, Arapçanın da bütün İslâm dünyasının din ve bilim dili sayıldığı bir sırada, 1072-1074 yıllarında Kaşgar'dan kalkıp, hilâfet merkezine, Bağdat'a gitmiş ve yapıtını halife Ebul Kasım Abdullah'a sunarak, "Tanrı yeryüzündeki erki Türklerle vermiştir, bunların dilini öğrenmekte fayda vardır; bu kitabı Araplara Türkçe öğretmek için yazdım, buyurun" demiştir. Bu yiğitliği gösteren Karahanlılar Müslümanlıktan ulusçuluktan başka bir yol izleyemezlerdi. Balasagunlu Yusuf da, *Kutadgu Bilig*'ini Arapça ya da Farsça değil, Türkçe olarak yazmış ve onu İslâmîliğe giren Türklerle ilk başyapıt (koşuklu 6645 beyt) olarak tarihe geçirmiş ve baş köşeye oturtmuştur.

Kutadgu Bilig'in bize betimlediği ütopya, teokratik ise de, ilig ne bir diktatör ne de bir Machiavelli prototipidir. Türlü aşamalarda bulunan birçok danışmanları vardır. O tamamiyle ulusçu ve toplumu demokratik bir beğ'dir; ulusunu güden bir üstün ve bilgin kılavuz, ulus - beğ dayanışmasına inanan bir önder, halkın umutlarını kendisinde toplamış olan bir yönetmen, onları kut ve gönenc içinde yaşatmaya çalışan bir babadır. O, "köni törü" (doğru yasa) yapar, adil ve merhametlidir, halka doğru yolu gösterir, erdemleri öğretir, bilgiyi her şeyin üstünde tutar. Yüzyıllar sonra Batıda "aydın hükümdar" denilen kralların tipindedir. Eflatun'un, Aristo'nun, Farabi'nin kavrayışına göre, bilgi en büyük erdem olduğu gibi, Balasagunlu Yusuf'a göre de bütün erdemler bilgiden doğar, insan ahrette nasibini yeryüzünde kazandığı bilgiye göre alır. Bilgisizin, hayvandan farkı yoktur. "Bilgi bil, insan ol, kendini yükselt, yoksa hayvan adını al, insanlardan iraklaş" (Bilig bil, kişi bol, bedütilg özüñ.

ya yıldı atangıl, kişide yıra) sözü bunun en güçlü anlatımıdır. "Kendini yükselt" öğütü de burada önemlidir. Yukarda belirtildiği gibi, Amerikalı ünlü düşünür Ralph Waldo Emerson (1803-1882), Hristiyanlığın "teslis"ini yadladıkdan, vaizlikten çekildikten, acunun ve evrenin Büyük Ruhuna sığıntıktan sonra, insanın yeryüzündeki başlıca ödevinin, bilgi edinmek, kendini yükseltmek, içindeki ruhu son soluğunda evrenin Büyük Ruhuna, gelişmiş, bilgi ile dolmuş, yükselmiş bir ruh olarak teslim etmek olduğunu söylemiştir. Bu bakımdan Balasagunlu Yusuf, XIX. yüzyıl sonlarında Amerika'da Emerson'ın etrafında toplanmış olan Concord grubundaki "aşkıncı" (transcendentalist) düşünürlerin bir öncüsü sayılır.

"Kutadgu Bilig"de faydacılık, olumsuzluk, yararcılık: "divinitas"ın yanı başında "humanitas".

Balasagunlu Yusuf, faydacı (utilitarian), olumlu (positivist) ve yararcı (pragmatist) bir düşünür ve yazardı. Akli ve fikri daima göklerde ve bulutlarda dolaşmazdı, yeryüzüne de bağlı idi, ama dünya zevklerine değil, insanlara, insanlığa, onların iyiliğine bağlı bulunuyordu: bilgi edinerek kendini yükseltmek, sonra bu bilginin kazandırdığı erdemle insanları kayırmak, açrı doyurmak, susamıştı kandırmak, çıplağı giydirmek, onlara iyilik, doğruluk öğretmek. Shakespeare'in dediği gibi, "kendi özüne, doğru ve gerçek ol, böyle olursan, başkalarına hiç bir zaman eğri ve yalancı olamazsın", yani *Kutadgu Bilig*'in herkesten istediği "köni" lik, doğruluk.

Balasagunlu Yusuf, aynı zamanda, Türk düşüncesi tarihinde bizim ilk ve büyük humanizmacımız olarak belirir. Bu sözcüğü bayağılaşmamış klasik değeriyle ve insan-sever (humanitaire) niteliğiyle kullanıyorum. Onu burada önce, Birinci Dünya Harbinden sonra yeryüzünde gelişmiş ve yerleşmiş olan "insanlık dışı" (brutalitaire) kavrayış ve davranışlara zıtanlam olarak kullanıyor, sonra "divinitaire" (ilâhiyatla ilgili) kavramı ile karşılaştırıyorum. Avrupada humanizma Latince "insan, insanlı" anlamına gelen *humanus* sözcüğünün kök anlamına bağlı olarak doğdu. O çağa kadar yüksek okullar hep "Tanrı bilgisi", "ilâhiyat, théologie", "divinité, divinity" (Lat. *divinitas*) denen "akli" bilimlerle uğraşırlardı. Fakat bir zaman geldi ki, insanlar *Divinitas*'ın yanı başında "insan bilgisi", *Humanitas*'la da uğraşmak istediler, yani ilâhiyatın dışında olan insan, insanlık, insanlıkla ilgili herşey, insanların düzenlediği eski ve yeni bilgi ve bilimler v.b. Humanizmanın gerçek anlamı budur. Pascal'ın dediği gibi. "İnsan bir kamış parçasıdır, doğada en zayıf nesne, ama düşünen bir kamış." Bu alanda Balasagunlu Yusuf'un kavrayışı şöyle olmuştur: Gazzali (ölm. 1111) ve Ahmet Yesevî (ölm. 1166) ile yeni düzenlenmekte olan *tasavvuf*'un (< Yun. *theosophia* = Tanrı hikmeti bilgisi) karşısında, Yusuf, Tanrıdan ayrılmamak, Onu küçümsememek, ibadette kusur etmemek koşuluyla, insan'ı da düşündü. Yaşamımızın, çabalarımızın ve iç gücümüzün tümü yalnız ve yalnız Tanrı'ya ayrılması mı doğru olacaktı, yoksa insan'ı da düşünmek gerekiyordu? Yusuf, bir tarafa münzevî zahit Odgurmuş'ı, öbür tarafa da Kün-Togdı ile Ögdülmiş'i koyarak, her iki tarafın da savunmasını yaptıktan sonra sıra yargıya gelince, insanlıkların tarafını tuttu. "Halkı düşün, onu kalkın-

dır” düşüncesi ve öğütü onundur, “Tanrı sana nasıl iyilik ettiyse sen de başkalarına eyilik ederek gözetle”. *Ve ahsin kemâ ahsen Allahu ileyke* (Kasas suresi, ayet 77) buyruğu Tanrı ve *Kur’an* buyruğudur. Bu bakımdan *divinitas* × *humanitas* karşılaşmasının bizdeki ilk kahramanı Balasagunlu Yusuf’tur. Eğer deyim o zamanın töresine uygun görülürse, Türk topluluğunun ilk layık’i de odur. İnsancıl İngiliz şairi, Pope’un verdiği öğüt önümüzdedir: “Kendini bil Tanrıyı ölçüştürmeye kalkma, insanlığa yaraşan araştırma insanın kendisidir” (Know thou thyself, presume not God to scan, the proper study of Mankind is man, “Essay on Man”).

Balasagunlu Yusuf, kaderci, kötümser ve kader inancı önünde devimsiz kalan, işleri olacağına bırakan bir düşünür değildir. *Kutadgu Bilig*’in sonunda, ilig Kün-Togdı ile vezir Ögdülmiş, yurtlarını ve yönetimlerini iyi yola getirmiş, halkı kaldırdırarak onlara kut ve mut yolunu açmış bulunuyorlar. Böyle olmakla birlikte, Balasagunlu Yusuf, yaşadığı çağı beğenmiyor, onu her bakımdan bozuk buluyor; en çok, bilgiye değer verilmediği için üzülüyor.

Ülküsü ve mesajı: “*bilig bil, kōni bol, asıglıq bol*” (bilgi bil, doğru ol, faydalı ol) olan Balasagunlu Yusuf, Ankara’da Güvenlik Anıtını süsleyen “Türk, övün, çalış, güven” şeklindeki yazıtın “övin” sözünün ve anlamının en eski ve en güçlü tanıtını yaratan kişidir. Bu anıt yapıldıktan az sonra, Atatürk’ün sofrasında bu yazıtta yer alan sözcüklerin sırasını eleştirenler oldu. Her kezinde de Atatürk bu sözcük sırasının savunmasını şöyle yaptı: “Aklımda *övin, çalış, güven* sözcüklerini bu sıraya göre dizen Türk tarihi kendisidir. Tarih alanında derinlere inildikçe atalarımızın görkemli kılışları ile karşılaşırız. Bunların karşısında da övgü kendiliğinden doğar. Bu, gerçekten Türkün hakkıdır. Övgü, övünme, bir işe başlarken içimizde bir gizli güç gibi, çalışacak olana hız aldırır. Bu hızla da çalışılır, başarılı ve güvenilir.” Atatürk bu sözcükleri bu sıraya göre dizerken, yalnız Türk başbuğlarını, Türk ordusunu ve askerlerini değil, fikir ve sanat alanında başarı ve yengi kazanmış olan Türk büyüklerini de düşünmüştür. Atatürk, tanıdığı olduğuma göre, 1932 yılında toplanan Birinci Türk Dil Kurultayında *Kutadgu Bilig*’i biliyordu. 1934’teki İkinci Kurultayda da yazıtın Fergana nüshasının fotokopisini gördü. *Kutadgu Bilig*’in *Kitab-ü Divan-ı Lûgati’r-Türk*’ün ve “Eski Türk Yazıtları”nın basılmasını istedi.

Kutadgu Bilig bizim için gerçekten sonsuz övünülecek, tükenmez bir iç güç kaynağıdır. Balasagunlu Yusuf’un çalışması bize övünmek hakkını kazandırmıştır. O, Türkçü, Türkçeci, İslâmcı, ülkücü, devletçi, topluncu büyük bir filozof, ahlâkçı, şair, tarihçi, yasacı, toplumbilimci, budunbilimci ve urukbilimcidir. Tükenmez bir gömeç olan *Kutadgu Bilig*’i, bilimsel ve karşılaştırmalı incelemelerle dünya edebiyatı çerçevesi içinde yükseklere çıkarmak başlıca ödevlerimizden biridir. Shakespeare’in toplu yazılarının ilk yayımını yapan yayımcı, kitabın başında şöyle demişti: “Onu okuyunuz, okuyunuz, seveceksiniz, ve eğer beğenmezseniz, büyük bir tehlikede bulunduğunuzu bilin.” Balasagunlu Yusuf’un ve *Kutadgu Bilig*’inin 900. yıldönümü dolayısıyla yayımladığım bu yazımı bitirirken, 900. yılı sonsuz alkış ve övgü ile kutlar, yukardaki sözü de okurlarıma yinelemek isterim.

BİBLİYOGRAFYA

ALBERTS, Otto: “*Zur Textkritik des Kudatku Bilik*” (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft dergisi, cilt LI, Leipzig 1897, s. 715-717).

ALBERTS, Otto: “*Der Dichter des in uigurisch-türkischem geschriebenen Kudatku Bilik (1069-1070) ein Schüler des Avicenna*” (“Archiv für Philosophie” dergisi, cilt VII, Berlin 1901, s. 319-336).

ARAN, Mahmut Sadık: “*Türkün Altın Kitabı Kutadgu Bilig*”, İstanbul, 1944.

ARAT, Reşit Rahmeti: “*Kutadgu Bilig’de Tabibler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında*” (“Ülkü” dergisi, sayı 46, s. 292-293, Ankara, 1936).

ARAT, Reşit Rahmeti: “*Kutadgu Bilig, I. Mein*”, VII + XXVIII Giriş + 656 s., İstanbul 1947, Türk Dil Kurumu yayını.

ARAT, Reşit Rahmeti: “*Kutadgu Bilig*” (“İslâm Ansiklopedisi,” cilt VI, s. 1038 - 1047, İstanbul, 1952).

ARAT, Reşit Rahmeti: “*Kutadgu Bilig, II. Tercüme*”, XXXVIII + 477 s., Ankara 1959, Türk Tarih Kurumu yayını.

BARTOL’D, Vasiliy V.: “*Turkestan v epohu mongol’skago našestviya*”, 2 cilt, St. Petersburg 1898-1900. Bunun İng. çevirisi: “*Turkestan Down to the Mongol Invasion*”, Oxford, 2. bas. 1928, Rusça 2. bas. 1963.

BARTOL’D, Vasiliy V.: “*The Bughra Khan, mentioned in the Qudatku Bilik*” (“Bulletin of the School of Oriental Studies”, cilt III, s. 151-158, Londra 1923). Türkçeye çevirisi, Ragıp Hulûsi (Özdem): “*Kutadgu Bilig’in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?*” (“Türkiyat Mecmuası” I, s. 221-226, İstanbul 1925).

BARTOL’D Vasiliy V.: “*Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Derstler*”, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1927; Almancaya çevirisi: “*Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*” (Theodor Menzel), Berlin 1935.

BERTEL’S, Evgeniy E.: “*Uygurskaya poema Kutadgu Bilig i ego znaçenie*” (“Şark Hakikati”, sayı 1-2 [4-5], s. 14-15, Taşkent 1944).

BERTEL’S, Evgeniy E.: “*Podgotovka k izdaniyu Namanganskoy rukopisi Kutadgu Bilig*” (“Literaturnaya Gazeta”, 10 mart 1945, Moskova).

BERTEL’S, Evgeniy E.: “*Kutadgu Bilig - faksimile*” (“Sovetskoe Vostokovedenie”, cilt V, Moskova 1948, s. 327-328).

- BOMBACI, Alessio: "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar" ("Fuad Köprülü Armağanı", İstanbul, 1953).
- BOMBACI, Alessio: "Storia della letteratura turca", s. 83-96, Milano 1956 ve "Histoire de la littérature turque", s. 76-87, Paris 1968.
- BONELLI, Luigi: "Del Kutadku Bilik, poema turco dell' XI secolo" ("Annali del R. Istituto Orientale di Napoli" dergisi, cilt VI, 1933, s. 3-38).
- BROCKELMANN, Carl: "Yūsuf Hāşş Hādžib" ("Encyclopédie de l'Islam", cilt IV, s. 1277, Leiden 1933).
- CAFEROĞLU, Ahmet: "Türk Dili Tarihi Notları, II, s. 58-75, İstanbul, 1943.
- CAFEROĞLU, Ahmet: "La littérature turque de l'époque des Karakhanides" ("Philologiae Turcicae Fundamenta", II, s. 267-275, Wiesbaden 1964).
- CLAUSON, Sir Gerard: "Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish" (Oxford, 1972 yılında yayımlanacak).
- CLERMONT-GANNEAU, Charles: "Note sur un passage du Kutadku Bilik" ("Journal Asiatique" dergisi, cilt 9, XI, s. 334-335, Paris, 1898).
- ÇAĞATAY, Saadet: "Kutadgu Bilig'de Oğgurmış'ın Kişiliği" ("Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten", 1967 yılı sayısı, s. 39-49, Ankara 1968).
- ÇAĞATAY, Saadet: "Kutadgu Bilig'de Öğdülmiş" ("Türk Kültürü" dergisi, sayı 98, s. 27-43, Ankara 1970).
- DAVIDS, Arthur Lumley: "Grammar of the Turkish Language", Londra 1832, Fransızcaya çevirisi: "Grammaire Turke", Londra 1836, önsöz, s. XXXII - XXXVI.
- DILAÇAR, A.: "Kutadgu Bilig'in 900. Yıldönümü (1069-1969) ve Balasagunlu Yusuf" ("Türk Dili" dergisi, sayı 211, s. 6-17, Ankara 1969, T. D. K.).
- DILAÇAR, A.: "Bize Mânevi Cihazlanmayı Öğreten Kutadgu Bilig" (Konferans özeti, 12 s. mimeograf, Mânevi Cihazlanma Cemiyeti, Ankara 1969).
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri: "XI. asırda bir Türk mütefekkeri ve ahlakî düşünceleri" (Cumhuriyet Halk Partisi yayımları. Konferanslar serisi, 2, Kitap 7, Ankara 1938).
- EİTRÄT-RACHMETİ: "Qutadyu Bilig" ("Ungarische Jahrbücher" dergisi, cilt VI, s. 154-158, Berlin-Leipzig 1927). Taşkent'teki "Maarif ve Okutguçı" adlı dergiden alınmıştır, sayı 2, s. 68-74, 1925.
- HARTMANN, Martin: "Zur metrischen Form des Kutadgu Bilik" ("Keleti Szemle" dergisi, cilt III, s. 141-153, Budapest 1902).
- HARTMANN, Martin: "Die metrische Form des Qutadgu Bilik" ("Orientalistische Litteraturzeitung" dergisi, cilt V, s. 349-351, Leipzig 1902).
- İNAN, Abdülkadir: "Kutadgu Bilig Viyana nushasının tıpkıbasımındaki "Giriş" bölümü, s. 11-134, İstanbul 1942, T. D. K.
- İNAN, Abdülkadir: "Yusuf Hās Hācib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar" ("Türk Kültürü" dergisi, sayı 98, s. 44-58, Ankara 1970).

- JAUBERT, Amédée: "Notice d'un manuscrit turc en caractères ouïgours envoyé par M. de Hammer à Abel Rémusat" ("Journal Asiatique" dergisi, cilt VI, s. 39-52; 78-95, Paris 1825).
- JETTMAR, K. - HAUSSIG, H.W. - SPULER, B. - PETECH, L.: "Geschichte Mittelasien" "Handbuch der Orientalistik" adlı dizide, cilt V, bölüm 5, Leiden/Köln 1966).
- KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad: "Türk Edebiyatı Tarihi", s. 198-199, İstanbul 1928.
- KÖSE RAİF PAŞAOĞLU, Mehmet Fuat: "Kutadgu Bilik" ("Öz Dilimize Doğru" dergisi, sayı 10, s. 171-173, İstanbul 1933).
- LEVEND, Ağâh Sırrı: "Siyaset-nameler" ("Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten", 1962 yılı sayısı, s. 167-194, Ankara 1963).
- LEVEND, Ağâh Sırrı: "Yazılışının 900. Yıldönümünde Kutadgu Bilig" ("Türk Dili" dergisi, sayı 211, s. 1-5, Ankara 1969, T. D. K.).
- MALOV, Sergey E.: "İz tret'ey rukopisi Kutadgu Bilig" ("Izvestiya Akademii Nauk SSSR, otdel. guman. nauk., sayı 9, s. 737-754, Moskova 1929).
- MALOV, Sergey E.: "Kutadgu Bilig - faksimile" ("Sovetskoe Vostokovedenie" cilt V, s. 327-328, Moskova-Leningrad 1948).
- MALOV, Sergey E.: "Pamyatniki drevneyurkskoy pis'mennosti", s. 221-304, Leningrad 1959.
- MANSUROĞLU, Meedut: "Das Karakhanidische" ("Philologiae Turcicae Fundamenta", I, s. 87-112, Wiesbaden 1959).
- MELIORANSKIY, Platon M.: "O Kutadku Bilikē Çingiz Hana" ("Zapiski Vostochnago Otdeleniya Russkago Arheologičeskago Obščestva" dergisi, cilt XIII, s. 015-023, St. Petersburg 19 00-1901).
- MIYANBEZERK (Türkistanlı): "Türkiyat Haberleri: Türkistanda Kutadgu Bilig" ("Türkiyat Mecmuası", cilt I, s. 343-347; Nemengâh'ta bulunan bu yazma ile ilgili bilgi, Taşkente Özbek Türkçesiyle çıkan "Maarif ve Okutguçı" dergisinden alınmıştır, sayı 2, 1925, s. 68-74. Bk. yukarda Fiträt-Rachmeti).
- NECMİ (Dilmen) İbrahim: "Kutadgu Bilig'in Vezni" ("Yarın" dergisi, İstanbul 1921, sayı 5, s. 3).
- NÉMETH, Gyula: "Körösi Csoma Sándor cëlja" ("Előadások Körösi Csoma Sándor Emlékezetére" adlı konferanslar, sayı 10, s. 13-16, Budapest 1935).
- ORKUN, Hüseyin Namık: "Kutadgu Bilig hakkında" ("Varlık" dergisi, sayı 177, s. 196-197, Ankara 1940).
- PRITSAK, Omeljan: "Kara-hanlılar [840-1212]" ("İslâm Ansiklopedisi" cilt VI, s. 251-173, İstanbul 1952).
- RADLOFF, Wilhelm: "Kutadgu Bilik, Facsimile der Uigurischer Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien", St. Petersburg 1890.

RADLOFF, Wilhelm: "Das Kutadku Bilik des Jusuf Chasshadschib aus Bälasagan, Theil I. Der Text in Transcription", St. Petersburg 1891.

RADLOFF, Wilhelm: "Zum Kutadku Bilik" ("Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" dergisi, cilt LII, s. 152 ve 289, Leipzig 1898).

RADLOFF, Wilhelm: "Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kutadgu Bilik" ("Izvestiya Akademii Nauk", cilt IX, sayı 4, s. 309-319, St. Petersburg 1898).

RADLOFF, Wilhelm: "Das Kutadku Bilik des Jusuf Chasshadschib aus Bälasagan, Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo", St. Petersburg 1900-1910.

SAMOYLOVIÇ, Aleksandr N.: "Sredneaziatskiya nadpisi na glinyannom kuvşine iz Sarayçika" ("Zapiski Vostochnago Otdelëniya Russkago Arheologičeskago Obşçestva", cilt XXI, s. 038-047, St. Petersburg 1912).

SAMOYLOVIÇ, Aleksandr N.: "Dopolnenie k predloj. Radlovem i Tomsonem perevodam odnogo stiha Kutadgu Bilig" ("Dokladi Akademii Nauk", 1928 yılı, s. 23-25, Moskova).

SAMOYLOVIÇ, Aleksandr N.: "Iz popravok k izdaniyu i perevoda Kutadgu Bilig" ("Dokladi Akademii Nauk" 1942 yılı, s. 148-151, Moskova).

SCHOTT, Wilhelm: "H. Vambéry: Uigurische Sprachmonumente und das Kutadku Bilik" ("Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" dergisi, cilt XXV, s. 288-294, Leipzig 1871).

SOVYET BİLİMLER AKADEMİSİ: "Drevnetyurkskiy Slovar", Leningrad 1969.

SPULER, Bertold: "Geschichte Mittelasiens" ("Geschichte Asiens" adlı kolektif yapıtta, s. 309-360, München 1950).

TENİŞEV, Ethem R.: "Kutadgu Bilig va Otun Erik" ("Uzbek Tili va Adabietı" dergisi, sayı 1970/6, s. 29-36, Taşkent).

THOMSEN, Vilhelm: önce Uluslararası Doğu Bilginlerinin 1897'de Paris'te toplanan XI. Kongresinde bilimsel bildiri olarak okunmuş, sonra: "Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure" başlığıyla "Keleti Szemle" dergisinde basılmıştır, cilt II, s. 241-151, Budapest 1901. Dancası: "Samlede Afhandlingler", cilt III, s. 269-292, Kopenhag 1922.

THÚRY, József: "Török nyelvelmékek a XIV század végéig" (Macar Bilimler Akademisi, s. 12-13, Budapest 1903); Türkçeye Ragıp Hulûsi (Özdem) çevirisi: "On dördüncü asır sonlarına kadar Türk dili yadigârları" ("Milli Tettebüler Mecmuası", sayı 2, s. 81-133, "Kutadgu Bilig" bölümü: s. 89-91, İstanbul 1915).

TÜRK DİL KURUMU: "Kutadgu Bilig. Viyana nüshası. Tıpkıbasım", 190 s., İstanbul 1942.

TÜRK DİL KURUMU: "Kutadgu Bilig. Kahire nüshası. Tıpkıbasım", 392 s., İstanbul 1943.

TÜRK DİL KURUMU: "Kutadgu Bilig. Fergana nüshası. Tıpkıbasım, 445 s., İstanbul 1943.

"TÜRK KÜLTÜRÜ" dergisi: "Kutadgu Bilig Sayısı", yıl IX, sayı 98, Ankara 1970; yazarlar: Ahmet Temir, Reşit Rahmeti Arat, M. Şakir Ülkütaşır, Saadet Çağatay, Abdülkadir İnan, Ali F. Karamanhoğlu, Emel Esin, Tuncer Gülensoy, Naile Binak.

VALİDİ (Togan), Ahmet Zeki: "Vostočniye rukopisi v Ferganskoj ob'lasti" "Zapiski Vostochnago Otdelëniya Russkago Arheologičeskago Obşçestva" dergisi, cilt XXII, s. 312-313, St. Petersburg 1914.

VALİTOVA, A. A.: "K voprosu o klassovoy prirode Karağanidskogo goşudarstva" ("Trudi Kir izskogo filiale Akademii Nauk SSSR", cilt 1/1, s. 127-136, Frunze 1943).

VALİTOVA, A.A.: "K voprosu o fol'klornih motivaх v poeme Kutadgu Bilig" ("Sovetskoe Vostokovedenie" dergisi, cilt XV, s. 89-102, Moskova 1958).

VAMBÉRY, Hermann: "Uigurische Sprachmonumente und das Kutadku Bilik", Innsbruck 1870.

KARAHANLI DEVLETİNİN KRONOLOJİSİ

(840 - 1212)

- 840 : Kırgız Türklerinin Uygur Türk devletini yıkması üzerine, Karlukların Karahanlı kolundan Kül Bilge kağanın önderliğiyle Sûyab'da (Balasagun) Karahanlı devletinin kurulması.
- 870 : Büyük Türk filozofu Farabî'nin, Farab bölgesindeki Wasic bucağında doğumu.
- 875 : Buhara'nın, İran'daki Samanhoğullarına geçmesi.
- 893 : Oğulek kağanın Kaşgar'ı Karahanlı devletinin başkenti yapması.
- 942 : Sûyab'ın yine Karahanlılara geçmesi.
- 950 : Büyük Türk filozofu Farabî'nin ölümü.
- 955 : Karahanlı Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın ölümü ve Artış'te gömülmesi.
- 960 : Cedisuv'daki (Yedisu) Türklerin İslâmlığı kabul etmesi.
- 960 : Harun Musa Buğra Han'ın Balasagun'u başkent yapması.
- 960 - 970 : İslâmlaşmanın, Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın oğlu Baytaş Musa Han zamanında tamamlanması.
- 975 : Şafii bilgini Ebubekir el-Kaffalü's-Şâşî'nin Şâş'ta (Taşkent) ölmesi.
- 980 : Büyük Türk filozofu İbni Sina'nın, Buhara'nın Efşene köyünde doğumu.
- 992 : Harun Buğra Han'ın, Buhara'yı Samanhoğlu Nuh'un elinden geri alması.
- 993 : Harun Buğra Han'ın ölümü.
- 996 : Şaş'ın (Çaç, Taşkent), Samanhoğulları'ndan Karahanlılara geçmesi.
- 996 : Karahanlı İlig Nasır Han'la Gazneli Sevük-Tigin'in Maveraünnehir'e girerek bir antlaşma yapmaları: Sır-Derya bölgesi Karahanlılara, Amu - Derya bölgesi Gaznelilere.
- 999 : Karahanlı İlig Nasır Han'ın Buhara'yı alıp, Samanhoğulları saltanatına son vermesi.
- 1001 : Gazneli Mahmut'un Karahanlı İlig Nasır Han'ın kızı ile evlenmesi.

- 1006 : Karahanlı İlig Nasır Han'ın Nişapur'u, Tus'u ve Belh'i alması.
- 1007 - 1008 : Yeni bir Karahanlı akımının yapılması.
- 1011 - 1012 : İlig Nasır Han ile Kaşgarlı Tugan Han'ın barışmaları.
- 1014 : Kaşgar'da Yakup Kadir Han'ın saltanata başlaması.
- 1016 : Karahanlılarda iç savaş; Harezmîlerin aracılık yapması.
- 1018 sıraları : Balasagun'lu Yusuf'un doğumu.
- 1019 : Süleyman Arslan Han'la Yakup Kadir Han'ın Gazneliler yurduna akını.
- 1026 : Yusuf Kadir Han'ın Balasagun'u alıp Kaşgar'daki merkezine bağlanması.
- 1031 : Gazneli Mesut'un Kaşgar'a elçi göndermesi.
- 1032 : Yusuf Kadir Han'ın ölümü.
- 1037 : Büyük Türk filozofu İbni Sina'nın ölümü.
- 1039 : Nasır Han'ın oğlu İbrahim Böri-Tigin'in, Maveraünnehir'i egemenliği altına alması.
- 1047 : Karahanlı devletinin üçe bölünmesi: Doğuda (Kaşgar) Süleyman Arslan Han; ortada (Fergana) Mahmut Buğra Han; batıda (önce Özkend, sonra Semerkand) Tuğrul ile Harun Hanlar.
- 1056 : Süleyman Arslan Han'ın ölümü ve oğlu Hasan Buğra Han'ın tahta oturması.
- 1058 - 1111 : Horasanlı büyük filozof ve ilâhiyatçı Gazzali.
- 1058 : Kaşgarlı Mecdeddin Mehmed'in, İbrahim Han'a, şimdi yitlik olan "Tarih-i Türkistan ve Hitay" adlı yapıtını sunması.
- 1068 : Buhara ve Semerkand Hanı İbrahim Böri-Tigin'in ölümü.
- 1069 : Balasagun'lu Yusuf'un, *Kutadgu Bilig*'i bitirip Hasan Buğra Han'a sunması.
- 1072 - 1074 : Kaşgarlı Mahmut'un *Kitab-ü Divan-ı Lûgati'l-Türk*'ü yazıp, Bağdat'ta Abbasi halifesi Ebül Kasım Abdullah'a sunması.
- 1074 : Mahmut Buğra Han'ın ölümü.
- 1074 : Özkend hakanı Tuğrul Han'ın ölümü.
- 1083 : *Tarih-i Kaşgarî* yazarı Ebül-Futuh el-Asma'i'nin ölümü.
- 1095 - 1097 sıraları : Mehmet Semerkandî'nin "Ağrâzu's-siyase fi ilmi'r-riyase" adlı yapıtı yazıp Kaşgarlı Mesut Han'a sunması.

- 1102 : Karahanlı Arslan Han'ın Semerkand'ı Selçuklulara bırakmak zorunda kalması.
- 1103 : Karahanlıların büyük başbuğu Hasan Buğra Han'ın ölümü; yerine oğlu Ahmet Harun Han'ın geçmesi.
- 1103 : Özkend hakanı Harun Han'ın ölümü.
- 1105 : Ahmet Han'ın Mahmut bin Abdülcelilü'l-Kaşgari'yi halife Müstazhir'e elçi olarak göndermesi.
- 1128 - 1133 : Ahmet Han'ın, Moğol asıllı Kara-İttay'larla (Çince: K'itan) Doğu Türkistan'da çarpışması.
- 1130 : Kaşgar'la Balasagun'un Kara-İttay'lara geçerek Doğu Karahanlı devletinin çökmesi.
- 1137 : Batı Karahanlılardan Mahmut Han'ın Hocert'te Kara-İttay'lara yenilmesi.
- 1166 : Doğuda tasavvufu ve tekke edebiyatını kuran Ahmet Yesevi'nin ölümü.
- 1182 : Orta Karahanlı devletinin (Fergana) son hakanı Mehmet Han'ın ölümü.
- 1209 : Semerkand'ın Harezmsahlara geçmesi.
- 1211 : Doğu Karahanlı devletinin son hakanı III. Mehmet Han'ın ölümü.
- 1212 : Batı Karahanlı devletinin son hakanı Osman Han'ın ölümü.
- 1212 : Karahanlı devletinin, Müslüman olmayan, Moğol asıllı Kara-İttay'lar (Çince: K'itan) tarafından tamamıyla yıkılması.

